THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 392

न्यायाचार्यश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः

आत्मतत्त्वविवेकः ।

श्रीरामतर्कालङ्कारभट्टाचार्यकृतटिप्पणीसमलङ्कृतया तार्किकशिरोमणिश्रीरघुनाथकृतया दीधितिरिति प्रसिद्धया विवृत्या श्रीशङ्करमिश्रविरचितया आत्मतत्त्वविवेककल्पलतया च विभूषितः ।

काशीस्थराजकीयपाठशालान्यायशास्त्रप्रधानाध्यापकमहामहोपाध्यायश्रीमद्गुरुचरण पं० वामाचरणभट्टाचार्यानुगृहीतेन काशीस्थश्रीवल्लभरामशालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालयाध्यापकेन न्यायाचार्य पं० श्रीराजेश्वरशास्त्रि द्राविडेन परिश्रमपूर्वकं संशोधितः ।

ĀTMATATVA VIVEKA

BY

UDAYANÂCHARYA

With the Commentaries of Raghunatha & Sankara Misra and sub-commentary of S. Rama

Edited by

RÂJESVARA SÂSTRI DRAVIDA NYÂYÂCHÂRYA

Teacher, V S Sanga Veda Vidyalaya, Benares

FASCICULUS III-३

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Vidya Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares

1929

॥ श्री ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभरत्नपद्मपरिष्कृता॥ १॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं धुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम्॥ २॥

स्तबक.—३६२

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares*

Agents

1 Otto Harrassowitz, Leipzig
GERMANY

2 Arthur Probsthain
Oriental & Foreign Bookseller
LONDON

3 The Oriental Book-supplying Agency
POONA

कल्पलता।

एवं विदुषापीति। अप्रामाणिकेऽर्थे(ऽत्र) मूकतैव शरणमिति विदुषापीत्यर्थः। यथेति। सत्त्वं क्षणिकत्वव्याप्यमिति युष्माकं(१) स्ववचनम्, तद्विरुद्धोऽर्थः सत्त्वे सत्यपि(२) शशविषाणादौ न क्षणिकत्वमिति विपक्षगामित्वप्रसङ्गः(,स) मा भूत्, ए(३)तदर्थं क्षणिकत्वव्यावृत्त्या सत्त्वव्यावृत्तिरप्रामाणिक्यैव(४) त्वया यथा व्यवह्रियते तथास्माभिरपि(५) क्षणिकत्वे किं प्रमाणमिति चिन्तायां त्वद्रूप(६)दर्शितः शशविषाणादौ व्यतिरेकग्रहव्यवहारो मा प्रसक्तः स्यादित्येतदर्थं त्वाशिष्यादय एवं बोध्यन्त इत्यर्थः। यदि त्विति। त्वमेतत्र व्यतिरेकव्याप्तिं न दर्शयसि तदा तत्र व्यतिरेकभङ्गाय मयापि न यतनीयमित्यर्थः॥

दीधितिः।

सुदृढनिरूढत्वम् इदमित्थम्भूत(७)मेवेतिप्रमाविषयत्वम्, तत् किं स्वरूपत एव, विषयतोऽपि वा। आद्ये जडगडदशा(८)दिवदभ्युपगम्यन्त(९) एव शशविषाणं नास्तीत्यादि(१०)प्रत्यक्ष-

दीधितिटिप्पणी।

मूलसिद्धान्तीयन्यूनतां परिहरति। तत् किमिति। तत् प्रमाविषयत्वम्, शब्दप्रयोगरूपतादृशव्यवहारविषयस्य किं स्वरूपतोऽदृष्टविषयत्वादेव किं वा स्वविषयस्यार्थस्य प्रमाविषयत्वाधीनमित्यर्थः। श्रोत्र

(१) व्याप्यमित्यस्माकं—कलि० मु० पु० पा०।
(२) सत्वेऽसत्यपि—कलि० मु० पु० पा०।
(३) विपक्षगामित्वप्रसङ्गात्। स मा भूदे—कलि० मु० पु० पा०। विपक्षगामित्वप्रसङ्ग, मन्मते—पा० २ पु०। (४) रप्रामाणिक्येवेति—पुण० पु२ पा०।
(५) तथास्माभिरपि।—कलि० मु० पु० पा०। (६) चिन्तायां त्वत्र—पुण० पु० पा०।
(७) मित्थ—कलि० मु० पु० पा०। (८) जडगवदशा—कलि० मु० पु० पा०।
(९) भ्युपगम्यत—कलि० मु० पु० पा०। (१०) त्यादय—पुण० पु० पा०।

तृतीये स्वप्रामाणिकश्चायम(१)यथाभ्युपगन्तव्यश्चेति कस्येयमाज्ञेति भवानेव प्रष्टव्यः। व्यवहारस्य सुदृढनिरूढत्वादिति चेत्, अप्रामाणिकश्च सुदृढ(निरूढ)श्चेति व्याघातः। कथञ्चिदपि व्यवस्थितत्वादिति चेत्, अप्रामाणिकश्चेन्न कथञ्चिदपि व्यवतिष्ठते। प्रामाणिकश्चेत्, तदेवोऽभ्यतामिति वादे व्यवस्था।

दीधितिः।

सिद्धाः शब्दाः। द्वितीये त्वाह। अप्रामाणिक इति। प्रमाणाविषयार्थक(२) इत्यर्थः। कथञ्चिदिति। सम्वृतिसिद्धत्वा(३)दित्यर्थः। न कथञ्चिदिति। अप्रामाणिकस्य सम्वृति(४)सहस्रेणापि वास्तवीकरणायोगादित्यर्थः। तदेव प्रमाणमेव(५)। वाद इति। स्ववचनविरोधेऽप्यसिद्धेन हेतुना निर्णयाजननात्। वक्ष्यमाणा जल्पादिरीतिरिहापि न निवार्यत इति तात्पर्यम्॥

दीधितिटिप्पणी।

रूपप्रमाणविषयत्वादर्थघटितं तदाह। प्रमाणाविषयेति। सम्वृतिः असत्ख्यातिः। तत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः। स्ववचनेति। स्ववचनविरोधे दत्तेऽपि स्वरूपासिद्धेन हेतुना भवता साधयितुं न शक्यत इति भावः। ननु जल्पवितण्डयोरित्यादिना वक्ष्यति, तदपि वक्तुं पार्यते, तथा च वादे तस्यानुक्तौ न्यूनता स्यादतः, वक्ष्यमाणेति। तथा च तद्व्यत्र बोध्यमिति॥

(१) त्वप्रामाणिक अ पुस्त० पु० पा०। (२) प्रमाणविषयार्थकभिन्न इत्यर्थः।
(३) संवृति सिद्धत्वादिति। अस्य तदर्थस्येत्यादिः।—गुणानन्दः।
(४) सवृति—कलि० सु० पु० पा०।
(५) तद्धितार्थविशेषणप्रमाणशब्दानुकर्षस्यस्वरूपमाह। प्रमाणमेवेति—गुणानन्दः।

कल्पलता ।

अभ्युपगन्तव्यश्चेति । अभ्युपगमस्य प्रमाणमूलकत्वस्थिते(१)रित्यर्थः । नन्वभ्युपगमे न प्रमाणमूलत्वं(२) तन्त्रम्, किन्तु निश्चयमूलत्वमात्रम्, निश्चयश्चासत्ख्यातिरूपोऽपि, ततस्तदधीनो(३) व्यवहारोपि प्रकृते स्यादित्याह। व्यवहारस्येति। (अत्र) विरोधमाह(४)। अप्रामाणिकश्चेति । सुदृढत्वम् असङ्कुचित(५)संवादत्वम्?। निरूढत्वम् इदमित्थमेवेतिगृहीतप्रामाण्यत्वम् । कथञ्चिदिति ।(६) सम्वृतिसिद्धत्वेनेत्यर्थः । अप्रामाणिकश्चेदिति । सम्वृतिरप्रमैव चेत्, तदा तन्मूलोऽपि व्यवहारः कथं व्यवतिष्ठताम् । प्रमारूपैव चेत् संवृतिः, तदा तन्मूलं प्रमाणमेवोच्यताम्, तच्च(७) नास्तीति भावः । ननु जल्पवितण्डयोः परपरा(८)जयार्थमप्रमाणेनापि व्यवह्रियत एव, तत्कथं व्याघात इत्यत आह । वाद इति । वाद एव त्वया सहायमुपक्रान्तः स्थिरं वा विश्वं(९) क्षणिकं वेति तत्त्वनिर्णायिका, तत्र कथमप्रमाणेन व्यवहरिष्यसीत्यर्थः । यद्वा वादकथायां स्ववचनविरोधो न निग्रहस्थानम्, नाप्यप्रतिभा, किं तु न्यूनाधिकापसिद्धान्त(१०)हेत्वाभासपञ्चकानामेव तत्रोद्भावनीयत्वादित्यर्थः ॥

---

(१) मूलकत्वसाहित्ये-पा० ३ पु० ।
(२) नन्वभ्युपगमे प्रमामूलत्वं न-कालि० मु० पु० पा० । नन्वभ्युपगमे मूलत्व न-पा० २ पु० ।
(३) चासत्ख्यातिरूपोपि, ततस्तदधीनो-पा० २ पु० । (४) दित्याह-पा० २ पु० ।
(५) असङ्गृहीत—मुद्र० पु० पा० । (६) कथञ्चित् —पा० २ पु० ।
(७) तत्तु-मुद्र० मु० पा० । (८) परस्पर-कलि० मु० पु० पा० ।
(९) वा स्थिरं—मुद्र० पु० पा० । (१०) पसिद्धान्त —कालि० मु० पु० पा० ।

जल्पवितण्डयोस्तु पक्षादिषु प्रमाणप्रश्नमात्रप्रवृत्तस्य न स्ववचनविरोधः, तत्र प्रमाणेनोत्तरमानिष्टमशक्यं च । अप्रमाणेनैव तूत्तरे(१) स्ववचनेनैव भङ्गः, मदुक्तेषु पक्षादिषु प्रमाणं नास्तीति स्वयमेव स्वीकारात् । अनुत्तरे त्वप्रतिभैवेति ।

दीधितिः ।

जल्पेति । शशशृङ्गादिशब्दा हि पदविषया(२) नार्थभेदबोधकाः, असामयिकत्वात्(३), वाक्यविषया(४) तु तथात्वे(५) शृङ्गादौ शशादिसंसर्गं बोधयेरन्, तथा च नित्यः शब्द इत्यत्र शब्दे नित्यत्व(६) इव शृङ्गादौ शशादिसंसर्गे प्रमाणप्रश्नो न व्याहन्यत इति भावः । अनिष्टम्, प्रकृत(७)पक्षादेः प्रामाणिकत्वानभ्युपगमात् । अशक्यम्, शृङ्गादौ शशादिसंसर्ग(८)साधकप्रमाणाभावात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

पदविषयेति । तथा चाखण्डं शशशृङ्गपदं यदि सङ्केतितं स्यात्, तदा शशशृङ्गं नास्तीति मयाभ्युपगतेऽखण्डाप्रसिद्ध्या मम स्ववचनविरोधः स्यात्, न चैवम् । प्रश्नः, नैयायिकस्य ॥

कल्पलता ।

ननु न त्वया सम्यं तत्त्वनिर्णयार्थमहं प्रवृत्तः, किन्तु विजयार्थमेव, तत्र च स्ववचनविरोधेनाप्रति-

(१) माणेनोत्तरे-पुस्त० पु० पा० । (२) पदविषया—क लि० पु० पु० पा० ।

(३) अर्थासामयिकत्वात्—पुस्त० पु० पा० । असामयिकत्वात्, असङ्केतितत्वात् । इदमुपलक्षणम् । विशिष्टे सङ्केतेपि विभज्य प्रश्नसम्भवो बोध्यः ।—गुणानन्दः ।

(४) वाक्यविषया—क लि० पु० पु० पा० । (५) विषया तथात्वे च—पुस्त० पु० पा० ।

(६) शब्दनित्यत्व—पुस्त० पु० पा० ।

(७) हेत्वाकाङ्क्षायामुभयत्र हेतुं पूरयति । प्रकृतेति ।—गुणानन्दः ।

(८) शृङ्गादौ संसर्ग—क लि० पु० पु० पा० ।

कल्पलता।

मया वा निगृहीत एवासीत्यत आह। जल्पेति। अनिष्टमिति। शशविषाणादेरपि प्रामाणिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। तत्र च(१) स्ववचनविरोधमङ्गीकृत्यापि प्रमाणमवश्यं प्रष्टव्योसि, तत्र चोत्तरानुत्तरयोस्त्वमेव निग्राह्य इत्यर्थः। एतदेवाह। मदुक्तेष्विति(२)॥

यदि च व्यवहारस्वीकारे विरोधपरिहारः स्यात्, असौ स्वीक्रियेतापि, न त्वेवम्, न खलु सकलव्यवहाराभाजनं च तन्निषेधव्यवहारभाजनं चेति वचनं परस्परमविरोधि।

दीधितिः।

व्यवहाराभाजनत्वेन स्वयम(३)भ्युपगते अलीके क्रमाद्यभावं(४) व्यवहरता(५) त्वयापि स्ववचनविरोधः स्वहस्तित एवेत्याह। यदि चेति॥

कल्पलता।

नन्वलीके स्ववचनविरोधभयेन मूकत्वमङ्गीकृत्याप्रतिभा स्वीकृता, व्यवहार एव कथं तत्र नाङ्गीकृत(६) इत्यत आह। यदि चेति। सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनेऽलीके(७) व्यवहारस्वीकारेऽपि विरोधस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः। एतदेवाह। न खल्विति॥

(१) दित्यर्थः। तेन—कालि० मु० पु० पा०।
(२) मदुक्तेरिति—पुण० पु० पा०। यदुक्तमिति—पा० १ पु०।
(३) स्वयम्, बौद्धेन।—गुणानन्द। (४) यभाव—कलि० मु० पु० पा०।
(५) व्यवहारता—कालि० मु० पु० पा०।
(६) व्यवहार एव तत्र कथं न स्वीकृत—पा० २ पु०। (७) ऽलीक—कालि० मु० पु० पा०।

त्रिधिव्यवहारमात्राभिप्रायेणाभाजनत्ववादे कुतो विरोध इति चेत्, हन्त, सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन किञ्चिद् व्यवह्रियते न(१) वा, उभयथापि स्ववचनविरोधः, उभयथाऽप्यवस्तुनैव तेन भवितव्यम्, वस्तुनः सर्वव्यवहारविरहानुपपत्तेः । नेति पक्षे सकलविधिनिषेधव्यवहारविरहीत्यनेनैव व्यवहारेण विरोधात्,

दीधिति ।

विविध(२)विधिव्यवहाराभाजनत्वमेवावस्तुनो वयमभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते । त्रिधीति । तेनेति । सकल(३)व्यवहाराभाजनेनेत्यर्थः । उभयथा(४) विरोधं व्युत्पादयति, नेतीत्यादि(ना) । सकलेति । सकलव्यवहारशून्यत्वं यत्र प्रतीतं(५) तत्रैव तद्व्यवहारात् कथं सर्वत्र तद्व्यवहारनिषेधः । अथ न क्वापि तत्प्रतीतं तदा तद्व्यवहारस्या(६)प्रसक्तत्वात् कथं निषेध इत्या-

दीधितिटिप्पणी ।

मूले नेतीत्यर्थोऽसङ्गतम्, नेति पक्षे तादृशव्यवहारस्यानङ्गीकारात्, अतः प्रतियोगिप्रसिद्धिरूपतया व्यवहारं सङ्गमयति । सकलेति । नन्वेवमलीके प्रतियोगिप्रसिद्ध्याऽन्यत्रालीके(७) निषेधो भविष्यतीत्याह । सर्वत्रेति । ज्ञानमात्रादेर्यावद्ग्रहणे न(८)व्यवहा-

(१) भाजनत्वेन व्यवह्रियते किञ्चिन्न-पुस्त० पु० पा० ।
(२) विविधेति सामान्याभावयोरिदम् ।-गुणानन्द ।
(३) विरोधमुपदर्शयितुं निराकरोति । सकलेति ।-गुणानन्द ।
(४) विधिप्रतिषेधयोः व्यवहारे । उभयथेति । गुणानन्द ।
(५) यत्र प्रतीतमिति व्यवहारेऽपि सामग्री विद्यमानत्वम् ।-गुणानन्द ।
(६) तद्व्यवहारस्य सकलव्यवहारशून्यत्वव्यवहारस्य । अप्रसक्तत्वादिति । तद्व्यवहारकरणस्य ।-तदभावेन तादृशव्यवहारस्य तस्य प्रसक्तिर्न सम्भवः, प्रसक्तस्य चैव प्रतिषेधसम्भव न स्यादिति भावः
(७) न्यत्र कल्पितेन-पा० २ पु० । आदर्शपुस्तकेऽप्ययमेव पाठः ।
(८) भावे तु-आदर्शपुस्तकयोः पुस्तकयोः पाठः ।

अव्यवहृतस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। व्यवह्रियत इति प-क्षेऽपि विषयस्वरूपपर्यालोचनयैव विरोधात्, न हि स-र्वव्यवहाराविषयश्च व्यवह्रियते चेति।

दीधितिः।

इ। अव्यवहृतस्येति, । अज्ञातस्येत्यर्थः(१) । विषयेति । सकलव्यवहाराभाजनस्य व्यवहाराभावव्यवहाराभ्युपगमादि-त्यर्थः। तदेवाह(२)। न हीति॥

दीधितिटिप्पणी।

रापेक्षेत्यत आह। अज्ञातस्येति। सकलेति। तादृशाव्यवहाराभाजन-त्वेन व्यवह्रियत इत्यस्य तादृशव्यवहाराभाववत्वेन व्यवह्रियत इत्य-र्थकतयाऽभावव्यवहारमादायैव विरोधादित्यर्थः॥

कल्पलता।

ननु येन सकलव्यवहाराभाजनत्वमलीकस्याङ्गी-क्रियते, तस्य तव (निषेधव्यवहारं मया क्रियमाणं) नि-षेधतः(३) स्यात् स्ववचनविरोधः, मया तु विधिव्य-वहाराभाजनत्वमात्रमङ्गीक्रियते (तत्र), तथा च सत्त्वक्षणिकत्वादिनिषेधव्यवहारं कुर्वतो मम कुतः स्ववचनविरोध इत्याह। विधीति। विधिव्यवहारमा-त्रेति वदता त्वया विधिनिषेधोभयव्यवहाराभाज-नत्वेन(न) किञ्चिदङ्गीक्रियत इति मात्रपदस्वरसात् प्र-तीयते(४), तथा च तावतापि तव स्ववचनविरोध एवे-

(१) निषेधज्ञाने व्यवहारस्याप्रयोजकत्वादाह। अज्ञातस्येति।–गुणानन्द।

(२) पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह। तदेवेति। विरोधस्वरूपमेव स्पष्टयतीत्यर्थः।–गुणानन्द।

(३) इदमेव युक्तम्। तस्य तव निषेधव्यवहारं क्रियमाणं निषेध—पा०२ पु०। तस्य तव निषेधव्यवहारं मया क्रियमाणं निषेध–कलि० मु० पु० पा०। तस्य तव निषेधत–पुण० पु० पा०।

(४) त्वया विधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन न किञ्चिदङ्गीकरोमीति मात्रपदस्वरसे। तथा प्रतीयते—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता ।

ति विकल्पतो(१) दर्शयति । हन्तेति । उभयथेति । व्यवहाराव्यवहारयोरित्यर्थः । उभयथापीति । सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वव्यवहारो यस्मिन्(२) धर्मिणि तदवस्तु कथं न स्यात्, (यदि च सकलव्यवहाराभाजनत्वेन(३) व्यवह्रियते तदा सकलव्यवहाराभाजनत्वं(४) क्वापि प्रसिद्धं प्रतिषिध्येत, तथा च यत्र प्रतीतं तदेवावस्तु कथं न स्यादित्यर्थः ।)(५) उभयमभिप्रेत्याह । वस्तुन इति । नेति पक्ष इति । विधिनिषेधव्यवहाराविरहितस्य निषेधस्य प्रतीत्यर्थं तदाश्रयप्रतीतेरावश्यकत्वात्, तच्चालीकमेवेत्यर्थः । अव्यवहृतस्येति । अप्रतीतस्येत्यर्थः । व्यवह्रियत इति । सकलविधिनिषेधव्यवहाराभाजनं च व्यवह्रियते चेति विषयस्वरूपमेव तथोपाधितम्, येन स्फुटतरः स्ववचनविरोध इत्यर्थः । एतदेवाह । न हीति ॥

यदि चावस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं, विधिव्य-

दीधिति ।

नन्वयं प्रश्नो भवतोऽपि दुरुत्तर इत्यत आह । यदि चे-

दीधितिटिप्पणी ।

इत्यत आह यदि चेतीति । तथा च तद्दोषमुपेक्ष्याय दोषो दुस्त

---

(१) विकल्प्यते ।—कलि० मु० पु० पा० । विकल्पितो—पा० २ पु० ।

(२) यत्र—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) इदमेव युक्तम् । सकलव्यवहाराभाजन—पुस्त० पु० पा० । सकलव्यवहाराभाजनत्वं—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) सकलव्यवहाराभाजनत्व—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) यदि चेत्यारभ्य न स्यादन्त इत्यन्तो ग्रन्थः कुण्डलीस्थः कलिका २ पु० नास्ति ।

वहारगोचरतापि किं न स्यात्, प्रमाणाभावस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । वन्ध्या(१)सुतस्यावक्तृत्वेऽचेतनत्वादिकमेव प्रमाणम्, वक्तृत्वे तु न किञ्चिदि(२)ति चेन्न । तत्रापि सुतत्वस्य विद्यमानत्वात् । न हि वन्ध्यायाः सुतो न सुतः, तथा सति स्ववचनविरोधात्(३)। वचनमात्र(४)मेवैतत्(५), न तु परमार्थतः सुत एवासा-

दीधितिः ।

ति । उभयत्र निषेधे विधौ च । निषेधे प्रमाणमाशङ्कते । वन्ध्येति । प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुपपत्तौ सत्यामेवाह । तत्रापीति । वक्तृत्वं वचनकरणयोग्यता(६) मूकस्यापि, मूकत्ववि-

दीधितिटिप्पणी ।

इति भावः ।(७) तत्रापीति मूलम्, तत्रापि सुतत्वस्य प्रमाणस्य विद्यमानत्वात्, तथा च वक्तृत्वे तु न किञ्चिदिति यदुक्तं तदनुपपन्नमित्यर्थः। नन्विदं भवतो नैयायिकस्यानुक्तिसम्भावितम्, न हि भवता अलीके (सु)तत्वादिकं वर्तत इत्यङ्गीक्रियते इत्यत आह । प्रमाणप्रवृत्ताविति । तथा च एतद्दोषसत्त्वेपि दोषान्तरमाहेत्यर्थः । नन्विदं सुतत्वं मूक एव वक्तृत्वव्यभिचारीत्यत आह । वक्तृत्वमिति ।

(१) तुल्यत्वात् । अथ वन्ध्या-पुण० पु० पा० ।

(२) किञ्चिदपी-पुण० पु० पा० । (३) विरोधाद्-कालि० मु० पु० पा० ।

(४) वचनमात्रम्, निरर्थकं वचनम् । एतत्, वन्ध्यासुत इति । अचैतन्यस्यापि, अचेतनप्रतिपादकत्वेनाभिमतस्यापि । एवरूपत्वात्, निरर्थकत्वात् । चेतनादीति । चेतनावृत्तिधर्मवद्विशेष इत्यर्थः ।

(५) मेव तत्-पुण० पु० पा० । (६) योग्यता ।-कालि० मु० पु० पा० ।

(७) सुतत्वे वक्तृत्वे सति प्रत्येकं वक्ष्यमाणत्वात्तथैव व्याचष्टे । उभयत्रेति । निषेध इति । व्यवहार इति शेषः ।--पा० २ पु० ।

त्रिति चेन्न । अचैतन्यस्याप्येवंरूपत्वात् , चेतनादन्यत स्वभावान्तरमेव ह्यचेतनमित्युच्यते । चैतन्यनिवृत्तिमात्रमेवेह विवक्षितम्(१), तच्च सम्भवत्येवेति चेन्न । तत्राप्यसुतत्वनिवृत्तिमात्रस्यैव(२) विवक्षितत्वात् ।

दीधिति ।

रद्देण वा सुतत्वं विशेष्यम् , मूकत्वस्य(३) तत्त्व(४)विशेषत्वात्(५) वचनस्योपलक्षणतया क्रियान्तरकर्तृत्वे वा तात्पर्यम् । अचैतन्यं हि चेतनभिन्नधर्मो(६) वा चैतन्यविरहो वा, आद्य आह । चेतनादिति । द्वितीयं शङ्कते । चैतन्येति । असुतत्वम्

दीधितिटिप्पणी ।

तस्येति । तत्त्वविशेषत्वात् अर्थक्रियाविशेषत्वात् । तथा च वक्तृत्वं वक्तृवचनं क्रियान्तरकर्तृत्वस्याप्युपलक्षणं, तदादायैव मूकेपि साध्यमस्तीति न मूकत्वविरहितत्वविशेषणमिति भावः(७) । चेतनभिन्नेति । चेतनभिन्नस्य धर्मिणः । असुतत्वस्य सुतभेदस्य वन्ध्यासुतेपि भावात् कथं तत्र निवृत्तिरतः स्वभावगर्भितं कृत्वा विशिष्टाभावं दर्शयति । असुतत्वमिति । स्वभावानादरे तत्र विशिष्टाभाव इत्यर्थः, सत एव(८)

---

(१) मात्रमेव विवक्षितमिह-पुण० पु० पा० । (२) मात्रस्य-पुण० पु० पा० ।

(३) ननु मूकत्व वचनाकर्तृत्वम् , तद्विरहश्च वचनकर्तृत्वम् ,तथा च साध्याविशेष इत्याशङ्कयाह । मूकत्वस्येति । वचनाकर्तृत्वस्य घटादिसाधारण्येन वचनाकर्तृत्वे सति चेतनत्वमेव तद्रूपम् , तदभावो विशिष्टाभावोऽखण्डो न वचनकर्तृत्वमिति भाव । तत्त्वविशेषत्वादिति । चेतनत्वेन तत्त्वेन विशेषितत्वादित्यर्थ इति कश्चित् । वस्तुतस्तु अचेतन यमिव वचनाकर्तृत्वमपि वन्ध्यासुतेऽस्त्येवेति तद्विरहस्य तत्रासिद्धिरित्याशङ्कयाह । मूकस्येति । तद्विशेषत्वात् , परमार्थसद्विशेषत्वात् , न च वन्ध्यासुतस्तथेति भाव । स्वनये पारमार्थिकत्वस्य व्यावर्त्यासंदेहात् । वचनस्येति ।—गुणानन्द

(४) टिप्पणीकृन्मतानुसारेण मूकत्वस्य तत्त्वविशेषत्वादिति च येन सहाधिगम पदयैकवचत गुणानन्दमते तु पूर्वपक्षस्येति विशेष सूक्ष्मदर्शिभिश्चिन्त्य ।

(५) तद्विशेषत्वात्-कलि० सु० पु० पा० । (६) भिन्न०—पुण० पु० पा० ।

(७) व्याख्या च वर्तत्व बहुवचन क्रियतेकर्तृत्वस्याप्युपलक्षण तदादायैकमूकेपि साध्यमस्ती मूकत्वविहितविशेषणमिति भाव ।—इत्यादर्शपुस्तके पाठः । सद्या च बहुत्वे बहुवचनं क्रिय कर्तृत्वस्याप्युपलक्षणं तदादायैवमूकेपि साध्यमस्तीतिनमूकत्वविहितविशेषणमिति भाव ।—पा० १ पु

(८) इत्यर्थमत -पा० १ पु० ।

दीधिति ।

सुतेतरस्वभावत्वम् , तन्निवृत्तिरसति निःस्वभावे न विरुध्यत इति भावः(१) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

कृतिं प्रति सामर्थ्यादिति भावः ॥

कल्पलता ।

यथा(२) चालीके(३) सत्त्वं क्षणिकत्वं च व्यतिरेकसिद्ध्यर्थं निषि(४)ध्यते, तथा तयोर्विधिरेव कथं न क्रियते, विधिवन्निषेधस्यापि प्रमाणाधीनत्वात् । निषेधव्यवहारे प्रमाणं शङ्कते । वन्ध्यासुतस्येति । अत्राश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च द्वयोरपि प्रमाणाविषयत्वादिति यद्यपि, तथापि पर(५)परिहासाय सत्प्रतिपक्षमाह । तत्रापीति । वक्तृत्वेपीत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिं निरस्यति । न हीति । तथा सतीति । असुतत्वे सतीत्यर्थः । वन्ध्यासुतो न वक्तेति वदता त्वयैव तत्सुतत्वाभ्यु(६)पगमादिति भावः । वचनमात्रमिति । अर्थशून्यमित्यर्थः, त्वया तु साधनत्वेनोपात्तं सुतत्वं(७) न वचनमात्रं भवितुमर्हतीति स्वरूपासिद्धिरिति भावः । पर्युदासाभिप्रायेणाह । अचैतन्यस्यापीति । पर्युदासमेव विवृणोति । चेतनादिति । तथा च तवापि(८) स्वरूपासिद्धिरेवेति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधाभिप्रायेण शङ्कते । चैतन्येति । तथा

(१) विरुध्यते—पुण० पु० पा० ।

(२) अत्र यथोऽधृत्यैव प्रतीकं यदि चेत्यादिमूलस्य व्याख्याने प्रवृत्त इति बोध्यम् ।

(३) थालीके—पा० २ पु० । (४) निषे—कालि० मु० पु० पा० ।

(५) तथापि पा० २ पु० । (६) तत्सुतत्वाभ्यु—पा० २ पु० ।

(७) सुतरां —कालि० मु० पु० पा० । (८) तथा च—पा० २ पु० ।

कल्पलता ।

चाभावस्यापि तुच्छत्वात्तुच्छे(१) च तत्सम्भवान्न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । तत्रापीति । अस्मत्प्रयोगेऽपीत्यर्थः । त्वन्मतेऽन्यापोह(२)स्यैव पदार्थत्वा(३)दिति भावः ॥

असुतत्वनिवृत्तिमात्रस्य स्वरूपेण कृतिज्ञप्त्योरसामर्थ्ये समर्थमर्थान्तरमध्यवसेय(४)मनन्तर्भाव्य कुतो

दीधितिः ।

असुतत्वेति । निवृत्ते(५)स्तुच्छत्वादिति भावः । स्वरूपेण स्वतः(६) । कृतिर्वचनस्य । ज्ञप्तिर्वक्तृत्वस्य(७) । अवसेयम् परिचेयम्(८) । अवसायजनकं निर्विकल्पकं यात्रावसायः(९), तद्विषयं स्वलक्षणम् । स्वलक्षणमपि सविकल्पकविषय इति मते नेदमित्यपि कश्चित् । वन्ध्यासुतस्वलीकत्वादसमर्थ इति भावः ।

दीधितिटिप्पणी ।

परिच्छेयमिति । निर्विकल्पकविषय इत्यर्थः । अवसेयपद एव शक्यसम्बन्धं दर्शयित्वा लक्षणामाह । अवसायेति । इयमध्यवसायमाह । तद्विषय इति(१०) । स्वलक्षणम् पारमार्थिकं वस्तु । अध्यवसेयपदं निरर्थक-

---

(१) तुच्छत्व'तुच्छत्वे-कालि० मु० पु० पा० । (२) न्यापोह—पाठ ।
(३) स्यैवा—कालि० मु० पु० पा० । (४) मवसेयमिति पाठो दीधितिकृत्सम्मत ।
(५) असामर्थ्ये हेतुमाह । निवृत्तेरिति ।—गुणानन्द ।
(६) स्वस्य रूपमित्यर्थभ्रम निराकरोति । स्वत इति । हेतुत्वामित्यस्य हेतुतानिरूपकत्वमित्यर्थः तथा च परमार्थमभिप्रहेतुत्वस्तदवच्छेदकं वाच्यम्, न च वन्ध्यासुत समर्थ इति भाव ।—गुणानन्द ।
(७) ज्ञप्तिर्वचनस्य—पुस्त० पु० पा० ।
(८) अवसायपदस्य सविकल्पकपरत्वे परमार्थसतस्तद्विषयत्वासम्भव दसङ्गतेराह । परिचेयामित्यादि । अवसायजनकमिति । कारणे कार्योपचारादिति भाव ।—गुणानन्द ।
(९) निर्विकल्पक वा । अवायमाप—कालि० मु० पु० पा० । निर्विकल्पकं यात्रावसाय—पुस्त० पु० पा० ।
(१०) तद्विषयमिति—इति पाठो दीधित्यनुरोधादपेक्षितः ।

हेतुत्वमिति चेन्न। अचैतन्येऽप्यस्य न्यायस्य समानत्वात्। व्यावृत्तिरूपमपि तदेव गमकं यदतस्मादेव, यथा शिंश-

दीधितिः।

अस्य न्यायस्य तुच्छत्वेनासमर्थतया ज्ञप्तिजनकत्वविरहस्य। वक्ष्यते च(१) वन्ध्यासुतादेरप्यसामर्थ्ये प्रमाणाभावः। आशङ्कते। व्यावृत्तीति। सैव व्यावृत्तिस्तद्धर्मावलीढस्य धर्मं साधयति या तद्धर्मशून्यत्वावच्छिन्नाद्व्यावृत्ते(२) तद्धर्मावच्छिन्नाच्चा(३)व्यावृत्ते वर्तते, यथा(४) शिंशपात्वमशिंशपानात्मनि शिंशपात्मनि वर्त्तमानं शिंशपाधर्मं वृक्षत्वम्। अत्रैवकारबललभ्ये

दीधितिटिप्पणी।

मित्यस्वरसः कश्चिन्मते। न च भवन्मते समर्थपदेनैव तद्वारणे तत्पदं निरर्थकमिति वाच्यम्। समर्थ एव क इत्याकाङ्क्षायामेतत्पददानात्। वक्ष्यते चेति। तथा च ममासंमततया कृतिज्ञप्त्योरि(५)त्यादिदूषणमेव नास्तीति भावः। व्यावृत्तिरूपमित्यादि मूलं न सङ्गतम्, प्रकृतेऽसुतत्वनिवृत्तिरूपा(६) व्यावृत्तिरसुतत्वावच्छिन्नाद्व्यावर्त्तत एव, तस्यैव हेतूकरणात्, वन्ध्या(सुत)प्रदर्शनमपि न सङ्गतम्, तस्याहेतूकरणात्, इत्यत आह। सैवेति(७)। तद्धर्मावच्छिन्नाच्चेति(८) वास्तवमेतद्दलद्वयमस्तीति लिखितम्। वस्तुतः पुनरन्त्यदलस्य वैयर्थ्यमेव, अत एवाह। अत्रैवकारेत्यादि। [लक्षणत्वमिति साधयति। इतीति। तत्र वन्ध्यास्वरूपसाध्यतदभाववन्ध्यावृत्ताकस्य च दर्शयितुमुचितत्वात्। न तु तदुत्तरतदभावव्यावृत्तत्वस्य हेतुत्वमिति भावः। इत्यन्वयि। न चेति। न वेत्यर्थः। तथा च तद्दृष्टान्तेन वक्तृत्व-

(१) मोय केवलैरेव वचनैरन्यायाभिमग्रन्थे। असामर्थ्ये, तुच्छत्वे।
(२) च्छिन्नाद्व्यावृत्ते-कलि० मु० पु० पा०।
(३) च्छिन्नाद्वा-कलि० मु० पु० पा०। (४) वर्त्तते, तथा—कलि० मु० पु० पा०।
(५) तथा चासमर्थतया प्रतिज्ञाप्ती-इत्यादर्शपुस्तके पाठः।
(६) प्रकृतेऽर्थत अप्युत्पत्तिरूपा-इत्यादर्शपुस्तके पाठः।
(७) इत्यादिदोष इत्येवेति-पा० २ पु०। इत्यादिदोषहनैवमिति—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।
(८) तद्धर्मावच्छिन्नोतिमथ—पा० २ पु०। आदर्शपुस्तकेऽप्ययमेव पाठः।

पात्वम्, वन्ध्यासुत(१)स्त्वसुनादिव घटादेः(२) सुतादपि देवदत्तादेर्व्यावर्तते, अतो न हेतुरिति चेत्, नन्वचैतन्यमेवंरूपमेव(३), न हि वन्ध्यासुतश्चेतनादिव देवदत्ता-

दीधितिः ।

तद्धर्मावलीढमात्रवृत्तित्वे(४) तात्पर्यम् । वन्ध्यासुतस्तु सुतासुतोभयव्यावृत्तोऽतो न तद्वृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिः सुतधर्मस्य साधिका(५) । न च यैवासुतमात्रव्यावृत्तमैत्रादिवृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिः सैव वन्ध्यासुतेऽपीति वाच्यम् । सदसतोरेकधर्मवत्त्वायोगात् । याऽतन्मात्र(६)व्यावृत्ते(७) पक्षे वर्त्तत इति वार्थः, तथा चा(८)तन्मात्रव्यावृत्तपक्षधर्मतासम्पत्त्यैव व्यावृत्तिर्गमिकेति फलितार्थः । सैव व्यावृत्तिर्गमिका, याऽतस्मादेव विपक्षादेव व्यावर्तते, वन्ध्यासुतस्तु वन्ध्यासुतवृत्तिरसुतत्वनिवृत्तिस्तु, सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेनासाधारणतया न हेतुरिति तु व्याख्यानम् असुतादिव(९) चेतनादिवे(१०)त्याद्यग्रिमग्रन्थस्वरसाविरुद्धमिव म-

दीधितिटिप्पणी ।

साधनं शक्यत इति भावः ।](११) मतान्तरमाह । सैवेति । वन्ध्यासुतमित्यस्यैव व्याख्यानमाह । वन्ध्यासुतस्त्विति(१२)[। क्वचि इती-

(१) वन्ध्यासुत—कलि० मु० पु० पा० । (२) दिव घटादे—पुग० पु० पा० ।
(३) नन्विदमचैतन्यमपि अस्थिरत्वमेव—कलि० मु० पु० पा० ।
(४) लीढवृत्तित्वमात्रे-पुग० पु० पा० ।
(५) कारकत्वभ्रमं निराकरोति । साधिकेति ।—गुणानन्द ।
(६) या तन्मात्र-कलि० मु० पु० पा० । (७) व्यावृत्त-पुग० पु० पा० ।
(८) तथा च—कलि० मु० पु० पा० ।
(९) असुतादेरिव-कलि० मु० पु० पा० । (१०) चेतनादेरि-कलि० मु० पु० पा० ।
(११) [ ] एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो व्याकुलाक्षर प्रतिभाति ।
(१२) वन्ध्यासुतवृत्तिनिरिति-पा० २ पु० ।

देरचेतनादपि(१) काष्ठादेर्न व्यावर्तते ।

दीधितिः ।

तिभाति(२) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

ति(३) । वन्ध्यात्वरूपसाध्यम्](४) ॥

कल्पलता ।

असुतत्वनिवृत्तेरलीकत्वेन वक्तृत्वं साधयितुमयोग्यतया(५)ध्यवसेयमालोचनीयं(६) वस्तुस्वरूपमन्तरेण हेतुत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कते । असुतत्वेति । परिहरति । अचेतन्येपीति । व्यावृत्तिरूपतया द्वयोरपि हेत्वोरविशेष(७) इत्यर्थः । अस्य न्यायस्येति । व्यावृत्तिरूपतया तुच्छत्वरूपस्येत्यर्थः । वन्ध्यासुतस्त्विति । वन्ध्यासुतनिष्ठं सुतत्वमित्यर्थः । तेन न पूर्वविरोधः । अतस्मादेव स्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत एवेत्यर्थः । यथा शिंशपात्वमिति । शिंशपात्वं हि पनसादेरेव व्यावर्तते, न तु शिंशपातोऽपीत्यर्थः, तथा चातन्मात्रव्यावृत्तिरूपतया(८) शिंशपात्वादिवत् सद्धेतुत्वम्, तदतदुभयव्यावृत्ततया(९)

(१) स्वचेतनादि—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) असाधारण्यनिर्वाहायावक्तुरिव वक्तुरिवेत्येव वक्तुमुचितमिति भाव ।

(३) भातीति-पा० २ पु० । (४) [ ] एतचिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो व्याकुलाक्षर ।

(५) योग्यतयासा-पुण० पु० पा० । (६) लोचनीय—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) द्वयोरपि द्वयोरपि विशेष—पाठ । द्वयोरपि द्वयोरपिशेष पा० २ पु० । द्वयोरपि हेत्वोरपि विशेष-कलि० मु० पु० पा० ।

(८) तथा च तन्मात्रवृत्तिरूपतया—पाठ । तथा च तन्मते व्यावृत्तिरूपतया—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) तदुभयव्यावृत्तिरूपतया—कलि० मु० पु० पा० । तदा तदुभयव्यावृत्तरूपतया—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

ऽतितुच्छत्व(१)मिति (भावः)। अतस्मादिति विपक्षादेवेत्येके। तथा (च) सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यमिति भावः। परोक्तेपि(२) हेतौ दोषमिम(३)मतिदिशति। नन्विदमिति(४) । न हि वन्ध्यासुत इति'। वन्ध्यासुतनिष्ठमचेतनत्वमित्यर्थः । वन्ध्यासुते यदचेतनत्वं वर्त्तते तदेव न(५) काष्ठादौ वस्तुनि, तथा च तुल्यमसाधारण्यमिति भावः(६)॥

अवक्तृत्वं वस्त्वेकनियतो धर्मः स कथमवस्तुनि साध्यो विरोधादिति चेत्, स पुनरयं विरोधः कुतः प्रमाणात् सिद्धः। किं वक्तृत्व(७)विविक्तस्यावस्तुनो

दीधिति।

स पुनरित्यादि । अवक्तृत्वस्यावस्तुत्वेन समं विरोधो हि अवस्तुत्वाभाववस्तुत्वव्याप्यत्वं, तच्च किमवस्तुनि नियमेन व वक्तृत्वाभावोपलम्भात् सिद्धम्, अवस्तुनि ववक्तृत्वस्यानुपलम्भमात्राद्वेत्यर्थः। वक्तृत्वविविक्तस्य वक्तृत्वासंसृष्टस्य, वक्तृत्वशून्य

दीधितिटिप्पणी।

अवस्तुत्वाभावेत्यादि । तदभावव्याप्यत्वस्यैव विरोधत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्याभावरूपविरोधस्तु नोक्तः, मूलानुरोधात्, वस्त्वेकनियतो धर्म इत्यनेन मूलेन अवस्तुत्वाभावरूपवस्तुत्वव्याप्यत्वहेतुना तद्विरोधधर्म(स्य)स्य दर्शितत्वाच्च। तच्च किमिति। अन्वयव्याप्तिप्रदर्शनं कृतं व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तिर्गृह्यत इति मते। द्वितीयेऽन्वयव्यतिरेकाभावाभावरूपहेतुप्रदर्शनमिति तद्वा(विरोधार्थम्?)। विविक्त(पद)स्यार्थमाह। वक्तृत्वेति। ववक्तृत्वं वस्त्वसंसृष्टत्वेपि आका-

(१) ऽतितुच्छ—पा० २ पु०। (२) परोक्ते—पा २ पु०।
(३) दोष—पा० २ पु०। (४) नन्विति—पा० २ पु०।
(५) वर्त्तते न तदेव—पुस्त० पु० पा०। (६) मसाधारण्यमित्यर्थः—पुस्त० पु० पा०।
(७) किं वक्तृत्व—कलि० मु० पु० पा०।

नियमेनोपलम्भात्, आहोस्विद् वस्तुविविक्तस्य वक्तृत्वस्यानुपलम्भादिति। न तावदवस्तु केनापि(१) प्रमाणेनोपलम्भगोचरः, तथात्वे वा नावस्तु। नाप्युत्तरः, समानत्वात्। न हि वक्तृत्वमिव अवक्तृत्वमपि वस्तुविविक्तं कस्यचित् प्रमाणस्य विषयः। तद्विविक्तविकल्पमात्रं तावदस्तीति चेत्, तत्संसृष्टविकल्पनेऽपि को वारयिता।

दीधिति॰।

स्येति यावत्। वस्तुविविक्तस्य वस्त्वसंसृष्टस्य, वस्तुभिन्नसंसृष्टस्येति यावत्। समानत्वादिति। यथाऽवस्तुनि वक्तृत्वस्यानुपलम्भेन वस्तुत्वव्याप्यत्वं तद्वदवक्तृत्वस्याप्यवस्तुन्यनुपलम्भेन वस्तुत्वव्याप्यत्वं स्यात्, तथा च अवक्तृत्वमपि विरोधादवस्तुनि न सिद्ध्येदित्यर्थः। मा भूदवस्तुनि वक्तृत्वाभावस्य प्रमाणजन्मा नि(२)र्णयो विकल्पमात्रं तु स्यादिति सिंहावलोकितेन शङ्कते(३)। तद्विविक्तेति। वक्तृत्वविविक्तावस्तुविकल्पन(मात्र)मित्यर्थः। तत्संसृष्टेति। वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पन इत्यर्थः(४), तथा च विपक्षवृत्तित्वग्रहान्न व्याप्तिबुद्धिरित्यर्थः। अपरे पुनः

दीधितिटिप्पणी।

शादिवत् स्यादतः वस्तुभिन्नेत्यादि। तदेवावस्तुनीत्यादिप्राप्तेः। सिंहावलोकिते(ने)ति। प्रस्तुतं द्वितीयविकल्पप्रतिबन्धिनं(५) विहाय विविक्तस्येत्यादिरूपस्याद्यविकल्पस्यानेन रक्षणादिति भावः। विना(६) सिंहावलोकितन्यायेन व्याख्यातॄणां मतमाह। (अ)परे पुनरि-

(१) केनचित्—पुग॰ पु॰ पा॰। (२) प्रमाणजननाभि—कलि॰ मु॰ पु॰ पा॰।
(३) वलोकितेनाशङ्कते—पुग॰ पु॰ पा॰। (४) इत्यर्थ-कलि॰ मु॰ पु॰ पा॰।
(५) स्यप्रतिवादिषु ख-पा॰ २ पु॰।
(६) विपक्ष—इत्यादर्शपुस्तके पाठ। विपक्ष—पा॰ २ पु॰।

दीधितिः ।

सन्निधिमनुसन्धाना वर्णयन्ति, तद्विविक्तेति । वस्तुविविक्तावक्तृत्वविकल्पनं सन्धामुतो न वक्तेत्येवमाकारमित्यर्थः । तत्संसृष्टेति । वक्तृत्वसंसृष्टावस्तुविकल्पन इत्यर्थ इति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

ति । सन्निधिमिति । तथा चैतन्मते न हीत्यादिना तत्समानत्वमापादितम्, तदेव तु तद्विविक्तेत्यादिना उक्तमिति भावः । वक्तृत्वसंसृष्टेति । तथा च समानत्वमापादितमिति भाव । मूले तत्पदद्वयेन विमिश्रयोः परामर्शोऽप्रास्वरसबीजम् ॥

कल्पलता ।

स्वरूपासिद्धिं निरस्य बाधमाशङ्क्य माम्यापादनेन निराकरोति । वक्तृत्वमिति । विविक्तस्य शून्यस्य, यदलीकं तन्न वक्तृ इति(१) तावद्व केनचित्प्रमाणेनो(२)पलभ्यते यतो विरोधः स्यादित्यर्थः(३) । आहोस्विदिति । वस्तुत्व(४)शून्ये वक्तृत्वं क्वापि नोपलब्धमित्ययं विरोध इत्यर्थः । (तदयमर्थः ।) किं वक्तृत्व(५)शून्यस्यालीकस्य नियमेनो(६)पलम्भाद्विरोध उत वस्तुत्व(७)शून्ये वक्तृत्वस्यानुपलम्भाद्विरोध इत्यर्थः(८) । आद्य आह । न तावदिति । द्वितीय आह । समानत्वादिति । अत्रापि प्रमाणापेक्षा(९)या आवश्यकत्वादित्यर्थः । अनुपलम्भस्याप्यभावग्राहकत्वे प्रमाणमेव मूलम्, अनुपलम्भमात्रं(१०) तु के-

(१) यदलीकं न वक्तृ तदि ति-पुण० पु० पा० । (२) प्रमाणेन नो—पा० २ पु० ।
(३) स्याद्—पुण० पु० पा० । (४) वस्तु—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) वक्तृ—कलि० मु० पु० पा० । (६) नियमो—पुण० पु० पा० ।
(७) वस्तु—कलि० मु० पु० पा० । (८) इति—पुण० पु० पा० ।
(९) प्रमाण्यापेक्षा—पुण० पु० पा० । प्रमाणापेक्ष—कलि० मु० पु० पा० ।
(१०) मान—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

वलमतन्त्रं स्यादृष्टिसर्वा(१)दृष्टिविकल्पकवलितत्वादिति(२) भावः। तद्विविक्तेति। वन्ध्यासुतो न वक्तेति वस्तुविवेकेनावक्तृत्वं गृह्यत एवेत्यर्थः। तत्संसृष्टेति। वन्ध्यासुतो वक्तेति वक्तृत्व(३)संसृष्ट(मप्य)वेदनमप्यसत्ख्यातिरूपं त्वन्मते(४) स्यादेवेत्यर्थः॥

ननु वक्तृत्वं वचनं प्रति कर्तृत्वम्, तत् कथमवस्तुनि, तस्य सर्वसामर्थ्यविरहलक्षणत्वादिति चेत्, अत्र-

दीधितिः।

तत्कथमिति। कर्तृत्वं हि कारित्वविशेषो वा तत्सामर्थ्यं वा, द्वयमपि सर्वसामर्थ्यविरहिण्यवस्तुनि न सम्भवतीत्यर्थः। अवक्तृ(५)त्वमित्यत्र नञर्थस्य धात्व(६)र्थेनान्वयः, तद्धितार्थेन वा। आद्ये वचनाभावो वचनभिन्नं वाऽर्थः, निषेधविधौ प्राभाकराणां क्रियाविरहवत्(७), अप्रमाणमित्यत्र प्रमाभिन्नज्ञानवद्वा, उभयथापि वचनेतर-

दीधितिटिप्पणी।

सामर्थ्यविरहेपि वचनं प्रति कर्तृत्वस्य किमायातमत आह। कर्तृत्वं हीति। अवक्तृत्वपदेन वक्तृत्वाभाव एव बोध्यते, वचनेतरकर्तृत्वं तु कुत इत्यत आह। अवक्तृत्वमित्यत्रेति। नञो धात्वर्थान्वयस्थले धात्वर्थाभावस्य धात्वर्थभेदस्य च वाचकत्वं क्व दृष्टमित्यतो यथासङ्ख्येन दर्शयति। प्राभाकराणामिति। उभयथापीति। वचनाभावपक्षेपि वचनाभावस्य वचनेतरत्वादेव तत् प्रतीयत इति भावः। एकस्य कर्तृत्वनिषेधे तदितरस्य कर्तृत्वमवगम्यत इति न्या-

(१) सर्वं—कलि० मु० पु० पा०। (२) कवलितत्वादिति—कलि० मु० पु० पा०।
(३) वक्तृत्वं—पुग० पु० पा०। (४) रूपं तन्मते—कलि० मु० पु० पा०।
(५) अवक्तृ-कलि० मु० पु० पा०। (६) धात्व-कलि० मु० पु० पा०।
(७) न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यभ्युपगमादिति भावः।

वक्तृत्वमपि कथं तत्र, तस्य वचनेतरकर्तृत्वलक्षणत्वादिति(१)। सर्वसामर्थ्यविरहे वचनसाम(२)र्थ्यविरहो न विरुद्ध इति चेत्, अथ सर्वसामर्थ्यविरहो वन्ध्यासुतस्य कुतः प्रमाणात् सिद्धः। अवस्तुत्वादेवेति(३) चेत्, नन्वेतदपि कुतः सिद्धम्। सर्वसामर्थ्यविरहादिति(४) चेत्, सोऽयमितरेतरतः केवलैर्वचनैर्निर्धना(५)धमर्णिक इव साधून् भ्रामयन् परस्पराश्रयदोषमपि न पश्यति।

दीधितिः।

कार्यकर्तृत्वं पर्यवस्यतीत्याह। तस्येति। द्वितीयं(६) शङ्कते। सर्वेति। केचित्तु विशेष(७)निषेधस्य शेषा(८)भ्यनुज्ञाफलकतया औत्सर्गिकत्वाद्वचनकर्तृत्वनिषेधेऽनुज्ञातं वचनेतरकर्तृत्वं दूषयति। अवक्तृत्वमपीति। आद्यादिकनिषेध(मात्र)परत्वाभिप्रायेण शङ्कते, सर्वेत्यादीत्याहुः। वचनेत्यादि। उपलक्षणमेतत्। वचनकारित्वविरहोऽपि द्रष्टव्यः। अवस्तुत्वात् काल्पनिकत्वात्, अर्थक्रियाकारित्वशून्यत्वाद्वा॥

दीधितिटिप्पणी।

येन वचनेतरकर्तृत्वं निषिध्यतामिति वादिनां मतमाह। केचित्त्विति। आद्यादिकेति। निषेधमात्रविशेषणं तत्। अतोऽपवादस्य बलवत्त्वादिति भावः। वस्तुत्वनियमे तत्त्व एव पर्यवसानात् तदभावस्यापि स्यादत आह। अवस्तुत्वादिति। काल्पनिकत्वमपि वस्तुत्वाभावरूपं दुर्ग्रहमत आह। अर्थक्रियेति॥

(१) लक्षणत्वात्—पुस्त० पु० [illegible]। (२) साम—[illegible] पु० पु० [illegible]।
(३) अवस्तुत्व देवे—पुस्त० पु० [illegible]। (४) विरहादेवे—पुस्त० पु० [illegible]।
(५) [illegible] —पुस्त० पु० [illegible]।
(६) [illegible]
(७) विशेष, [illegible] —पुस्त० [illegible]। (८) शेष, [illegible] —पुस्त० [illegible]।

कल्पलता।

प्रत्यनुमाने(१) बाध(क)माशङ्कते । नन्विति। पर्युदासपक्षे तथापि तुल्यमिदमित्याह(२) । अवस्तुत्वमपीति। स्वसाध्ये(३) प्रसज्यप्रतिषेधमाशङ्क्याह। सर्वेति(४) । अवस्तुत्वं वचनसामर्थ्या(५)भाव एव मया साध्य(त)इति न विरोध इति भावः। सर्वसामर्थ्यविरहात् वचनसामर्थ्यविरहस्तदा(६) स एव कुतः सिद्ध इत्याह। अथेति । एतदपीति ।(७) अवस्तुत्वमपीत्यर्थः । केवलैरिति।(८) अर्थशून्यैरित्यर्थः । परस्पराश्रयेति(९) । अवस्तुत्वात् सामर्थ्यविरहस्तत एव चावस्तुत्वमित्यर्थः(१०) ॥

क्रमयौगपद्यविरहादिति चेन्न(११) । तद्विरहसिद्धावपि प्रमाणानुयोगस्यानुवृत्तेः । सुतरां च परामृष्य-

दीधिति.।

क्रमादिविरहादवस्तुत्वसिद्धिरित्याशङ्कते । क्रमेति । शङ्कां निरस्यति । नेति । न वा क्रमादिविरहः साधयितुमपि शक्य

दीधितिटिप्पणी।

मूले तद्विरहसिद्धाविति विषयसप्तमी । अविनाभूतपदस्य व्याप्यमात्रवाचकत्वात् न प्रकृते लगतीति बहुव्रीहिणा व्यापकत्वं लक्ष-

(१) प्रत्यनुमाने-कलि० मु० पु० पा० । (२) तुल्यमिदम-कलि० मु० पु० पा० ।
(३) सर्वेति । असाध्ये-पुग० पु० पा० । (४) मासूत्याह-कलि० मु० पु० पा० ।
(५) वचनसामर्थ्या—पा० २ पु० ।
(६) सर्वसामर्थ्यविरह एव वचनसामर्थ्यविरह.—पुग० पु० पा० ।
(७) एतदपि—पुग० पु० पा० । (८) केवलै —पुग० पु० पा० ।
(९) परस्परेति—पुग० पु० पा० ।
(१०) चावस्तुत्वमेति प्रभृति—कलि० मु० पु० पा० ।
(११) दिति । न—पुग० पु० पा० ।

माणे तदविनाभूतसकलवक्तृत्वादिधर्मप्रसक्तौ कुतः क्रमयौगपद्यविरहसाधनस्यावकाशः, कुतस्तरां चावस्तुत्वसाधनस्य, कुतस्तमां चावक्तृत्वादिसाधनानाम् ।

दीधितिः ।

इत्याह । सुतत्वे चेति । तत्(१) सुतत्वमविनाभूतं येन, सुतत्वव्यापकमिति(२) यावत् । वक्तृत्वादीत्यादिपदात् सामर्थ्यवस्तुत्वक्रमादीनां परिग्रहः । क्रमादिविरहावस्तुत्वसामर्थ्यविरहावक्तृत्वादीनां पूर्वपूर्वस्यासिद्ध्या तत्साध्योत्तरोत्तरासिद्धिरित्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मयति । तदित्यादि । पूर्वपूर्वस्येत्यादि । यदि क्रमादिविरहः सिद्ध्येत् तदा तेनावस्तुत्वं साध्यं यदि चा(वस्तु)त्वं सिद्ध्येत् तदा तेन सामर्थ्यविरहः सिद्ध्येत, इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । अत एव मूले कुतस्तमामित्यादि वक्ष्यति ॥

कल्पलता ।

क्रमेति ।(३) क्रमयौगपद्यविरहात् सामर्थ्यविरहे साध्ये त्वन्योन्याश्रय इत्यर्थः । न तद्विरहेति ।(४) क्रमयौगपद्यविरहात् सर्वसामर्थ्यविरहः ततश्चावस्तुत्व(५)(मवस्तुत्वाच्च) क्रमयौगपद्यविरह इति चक्रकमिति भावः । सुतत्वेनैव हेतुना वक्तृत्वं क्रमयौगपद्यं(६) वस्तुत्वं च सर्वमेकवारमेव(७) मया साधनीयमिति त्व(८)त्साधनानामनवसरपराहतत्वमित्याह । सुतत्वे चेति(९) ॥

(१) तत्—कलि० मु० पु० नास्ति । (२) व्यापक इति—पुण० पु० पा० ।
(३) क्रमेति ।—इति कलि० मु० पु० नास्ति । (४) न हि—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) वस्तुत्वे—पुण० मु० पा० । (६) हेतुना क्रमयौगपद्ये वक्तृत्व—पा० २ पु० ।
(७) मेकवारेणैव—पुण० पु० पा० । मेकरूपेण—पा० २ पु० ।
(८) मिति न—पा० १ पु० । (९) मित्याह । असुतत्वे चेति—पुण० पु० पा० ।

तस्मात् प्रमाणमेव सीमा व्यवहारनियमस्य, तदतिक्रमे त्वनियम(१) एवेति। न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णो वेति वैयात्यं विना प्रश्नः। तत्रापि यद्येकोऽप्रतीतपरामर्षविषय(२) एवोत्तरं ददाति(३) गौर इति, अपरोऽपि किं न दद्यात्(४) कृष्ण इति। न चैवं सति काचि(५)दर्थसिद्धिः, प्रमाणाभावविरोधयोरुभयत्रापि तुल्यत्वादिति।

दीधितिः।

अस्तु तर्हि विधिनिषेधव्यवहारभाजनत्वमेवासत इत्येतदुपसंहारव्याजेन निरस्यति। तस्मादिति। तथा चाऽसति प्रमाणविरहान्न व्यवहार(६)प्रवृत्तिरिति। वैयात्यम् धार्ष्ट्यम्। (अप्रतीतेति।) न प्रतीतः स इति(७)तच्छब्दपरामर्शविषयो येन स तथा(८)॥

दीधितिटिप्पणी।

अप्रतीतेति मूलस्य समासपुरस्सरमर्थमाह। न प्रतीत इत्यादि। स इतीति। स किं गौर इत्यत्र सपदरूपतच्छब्देन यत् परामर्शनीयं तस्य न ज्ञानमित्यर्थः॥

कल्पलता।

एवं प्रतिबन्दि(९)मुखेन परमतं(१०) दूषयित्वा

(१) तदतिक्रमेऽनियम—पुण० पु० पा०।

(२) अप्रतीतपरामर्शविषय—कलि० मु० पु० पा०। अविदितपरामर्शविषय इति भगीरथसम्मतः पाठः। (३) ददाति न—कलि० मु० पु० पा०। (४) दद्यान्न—कलि० मु० पु० पा०।

(५) कदाचि—पुण० पु० पा०। (६) प्रमाणविरहान्न-कलि० मु० पु० पा०।

(७) स इति प्रश्नस्थपदोपदर्शनम्।—गुणानन्द। (८) स—कलि० मु० पु० पा०।

(९) प्रतिबन्धि—पा० २ पु०। (१०) परमतेन—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता।

स्वमतमुपसंहरति । तस्मादिति । व्यवहाराविषये(१) सर्व(२)विधिनिषेधव्यवहारमर्यादाविलोपमुदाहरणेन दर्शयति । न हीति । वैयात्यम् 'धार्ष्ट्यम् ।(३) अव्यवस्थामेव दर्शयति । तत्रापीति । अर्थसिद्धिरिति (। प्रश्नविषयार्थसिद्धिरित्यर्थः)॥

नन्वप्रतीते व्यवहाराभाव इति युक्तम् । कूर्मरोमादयस्तु प्रतीयन्त एव । न ह्येते विकल्पाः कञ्चिदर्थभेदमनुल्लिखन्त एव उत्पद्यन्ते । न च प्रमाणास्पदमेव व्यवहारास्पदमिति । तन्न युक्तम्(४)। तथाहि । शशविषाणमिति ज्ञानमन्यथाख्यातिर्वा स्यात, असत्ख्यातिर्वा(५) । न तावदाद्यस्ते रोचते, तथा सति (हि) किञ्चिदारोप्यं किञ्चिदारोपविषय इति स्यात, तथा चारोपविषयस्तत्रैवास्ति आरोपणीयस्त्वन्यत्रेति(६) जितं नैयायिकैः । नापि द्वितीयः, कारणानुपपत्तेः । इन्द्रियस्य

दीधितिः।

व्यवहारे(७) ज्ञानत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु प्रमात्वेन, गौरवात्, त्वयापि भ्रान्तेस्तथात्वोपगमादित्याशयेनाह । नन्विति । एते

(१) व्यवहाराविशेषेऽपि—पाठ । व्यवहारविषये—पुण० पु० पा०।

(२) सर्व—२ पु० नास्ति । (३) वैजात्यम् धर्म्यम् । तत्र—पुण० पु० पा०।

(४) तत्त्वमुक्तम्—पाठः । (५) न्यथाख्यातिर्वा।सत्ख्यातिर्वा—पुण० पु० पा०।

(६) स्त्वन्यत्रैवेति—कलि० मु० पु० पा०।

(७) तथा व्यवहार—कलि० मु० पु० पा०। पौनरुक्त्यमाशङ्क्य युक्तिप्रणयनेन नइ करोति । हन्ति । एककारव्यवच्छेद्य साध्यति । न त्विति ।—पुष्पानन्दः ।

ज्ञानजनने विषयाधिपत्येनैव व्यापारात्(१), लिङ्ग-शब्दाभासयोरप्य(२)न्यथाख्यातिमात्रजनकत्वात्, अपहस्तितस्वार्थयोश्चासत्ख्यातिजनकत्वे शशविषाणादि(३)-शब्दात् कूर्मरोमादिविकल्पानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, नियामकाभावात्।

दीधितिः।

शशविषाणं कूर्मरोमेत्या(द्या)कारः। विषयाधिपत्यम् विषयसन्निकर्षः। विभ्रमादौ च ज्ञान(४)मेव तथेति भावः। लिङ्गेति। अलिङ्गमपि लिङ्गतया गृहीतं गृहीतव्यापकभावं तज्जातीयं वा(५) पक्षासंसृष्टमेव पक्षसंसृष्टं बोधयदन्यथाख्यातिमेवोत्पादयेत्, व्याप्तिग्रहानपेक्षणेऽतिप्रसङ्गात्। अनन्वितौ च स्वार्थानन्वितौ बोधयन्तौ शब्दावपि तथैव(६)। स्वार्थतिरस्कारेण शब्दस्य बोधकत्वे पुनराह। अपहस्तितेति॥

दीधितिटिप्पणी।

तथात्वम् व्यवहारप्रयोजकत्वम्। (पक्षसंसृष्टं बोधयत्) पक्षसंसृष्टत्वेन बोधयत्। ननु पक्षसंसृष्टमलीकमेव भासतामत आह। व्याप्तीति। यस्य व्याप्तिग्रहस्तदेवानुमितौ भासते, न चालीकस्य व्याप्तिग्रह इति भावः। ननु यदि शशपदेन विषाणपदेन च शशं विषाणं चोपस्थाप्यान्वितोभयं बोध्यत इत्युच्येत, तदैवान्यथाख्यातिराशङ्क्येत, किन्तु शशविषाणपदाभ्यां स्वार्थोपस्थितिं विनैवालीकरूपाखण्डशशशृङ्गं बोध्यत इत्यत आह मूले, अपहस्तितेति। कूर्मेति मूलम्, यथा तेन शक्तिं विनापि शशविषाणं बोध्यते, तथा कूर्मलोमापि बोध्यताम्, तुल्यन्यायत्वादिति भावः॥

(१) व्यापारस्वात—पुण० पु० पा०। (२) शब्दाभासयोर—कलि० मु० पु० पा०।
(३) विषाण—पुण० पु० पा०। (४) ज्ञानादिक—कलि० मु० पु० पा०।
(५) सामान्यलक्षणाभ्यासत्तेरनुपगमे स्यात्। तज्जातीय वेति। व्याप्तिः पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम्।—गुणानन्दः। (६) तथैव, अन्यथाख्यातिमेवोत्पादयत।—गुणानन्दः।

कल्पलता ।

ननु लाघवाद् ज्ञात एव व्यवहारोऽस्तु, किं प्रमितत्वपर्यन्तेनेत्याशङ्कते । नन्विति । एत इति । कूर्मरोम(१)शशशृङ्गादिगोचरा इत्यर्थः । न वेति । गौरवादिति भावः । भ्रमविषयत्वं प्रमाविषयत्वव्याप्यं न वेत्यसत्ख्यातौ विप्रतिपत्तिः । व्याप्यत्वव्यतिरेको निरधिकरण आकाशादौ प्रसिद्धः, सामानाधिकरण्य(२)विशेषस्य(३) व्याप्तित्वात् । यद्वा नित्यद्रव्या(४)विषयकमिदं रजतमिति ज्ञानं विशेषणान्याव्यासज्यवृत्ति(५)प्रतियोगिताकात्यन्ताभावाप्रतियोग्यत्यन्ताभाव(६)प्रतियोगिमात्रविषयकं न वा(७), स्वातिरिक्तप्रमेय(८)विषयं न वेति विप्रतिपत्तिः(९) । जितामि-

(१) कूर्मलोम—पा० २ पु० ।

(२) प्रसिद्ध, स्वसामानाधिकरण्य—पुण० पु० पा० ।

(३) नियतसामानाधिकरण्यरूपस्येत्यर्थः । (४) नित्यद्रव्य—पुण० पु० पा० ।

(५) विशेषणा व्यासज्यवृत्ति—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) प्रतियोगिकात्यन्ताभावात्यन्ताभावा—कलि० मु० पु० पा० । प्रतियोगिकत्यन्ताभावाप्रतियोग्यत्यन्ताभाव—पुण० पु० पा० ।

(७) मात्र (?)—कलि० मु० पु० पा० । (८) प्रमेयातिरिक्त—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) प्रथमविप्रतिपत्तौ कालिकादिसम्बन्धेन गगनादेरपि प्रमाविषयत्वसामानाधिकरण्योपगमसम्भवात् निषेधकोटयप्रसिद्धिर्नैयायिकानां स्यादतो द्वितीयादिविप्रतिपत्त्यनुसरणं बोध्यम् । नित्यद्रव्याविषयकमिदं रजतमिति भ्रमज्ञानं विशेषणान्यत्केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिमात्रविषयकं न वेति द्वितीयविप्रतिपत्तिनिष्कर्षः । एवं चाकाशज्ञानेऽप्याकाशत्वादेः केवलान्वय्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिनो भानात्तन्मात्रविषयकत्वरूपविधिकोटयप्रसिद्धिवारणार्थं विशेषणान्यदिति । विषयविशेषणं विशेषणभिन्नार्थकम् । तथा च सति केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिमात्रनिष्ठविशेषणतान्यविषयताकमित्यर्थः पर्यवस्यति । अत्र सत्यपि कस्मिंश्चिदंशे विशेष्यतयाभासत इत्यर्थान्तरवारणाय मात्रपदम् । केवलान्वयित्वात्यन्ताभावस्य अव्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकत्वं तु भावप्रतियोगित्वम् । तत्र शुक्त्यतिरिक्तो देशः भ्रमविषयीभूतरजतत्वाभाववान्, देशत्वात्, शुक्तिवदित्यनुमानमेव प्रमाणम् । अत्र केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनापि रजतत्वे गगने दावस्वरूपेण नास्त्वसिद्धिरित्यस्वरसात् तृतीयविप्रतिपत्त्यनुधावनम् । तत्र च स्वपदं यत्किञ्चित्परम्, तदतिरिक्तप्रमेयाविषयकत्वं च नैयायिकमते साध्यताघटकनिर्विकल्पकादौ प्रसिद्धमिति ध्येयम् ।

कल्पलता ।

ति । प्रमितमेव व्यवहारविषय इतिवादिभिरित्यर्थः । परिशेषेण कारणाभावमेव व्यवस्थापयति । इन्द्रियस्येति । विषयाधिपत्यम् विषयसहकारिता, इन्द्रियार्थ(१)सन्निकर्षजन्यत्वात् प्रत्यक्षस्येत्यर्थः । आरोप्यस्यासन्निकर्षेऽपि(२) क्वचित्सन्निकर्षो वक्तव्य एवेति भावः । ननु प्रत्यक्षाभासाभावेऽपि लिङ्गाभासा(च्छब्दाभासा)द्वा स्यादसत्ख्यातिरित्यत आह । लिङ्गेति । धूलीपटले धूमारोपादसन् वह्नि(३)र्भासित पर्वते, तत्र धूमस्य धूलीपटलस्य वह्नेश्च(४) प्रमितत्वं क्वचिद्वाच्यमेवेत्यन्यथाख्यातिपर्यवसानमेव । एवं(५) चानाप्तोदीरिताच्छब्दात् पदार्थो वाक्यार्थो वा प्रतीतचर(६) एव भासत इत्यन्यथाख्यातिरेवेत्यर्थः । ननु स्यादेवं यदि व्याप्तिबलात् सङ्केतबलाद्वा भानं भवेन्न त्वेवमित्यत आह । अपहस्तितेति । तिरस्कृतस्वार्थयोरित्यर्थः । लिङ्गस्य स्वार्थो(७) व्यापको वह्न्यादिः, शब्दस्य चार्थः सङ्केतविषयः, तत्तिरस्कारे नियमो न स्यादिति भावः(८) । शशविषाणशब्दादित्युपलक्षणम्, शशविषाणव्याप्यत्वेन गृहीतादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥

(१) इन्द्रिय पुण० पु० पा० । (२) स्यासन्निकर्षेऽपि—कालि० मु० पु० पा० ।
(३) दसद्वह्नि—कालि० मु० पु० पा० । (४) वह्ने -पुण० पु० पा० ।
(५) पर्यवसानमेव—कालि० मु० पु० पा० ।
(६) प्रतीत-कालि० मु० पु० पा० । प्रतीतवचन-पा० १ पु० । प्रतीतिचर-पुण० पु० पा० ।
(७) लिङ्गस्य अर्थो—पुण० पु० पा० ।
(८) तथा च शशविषाणमिति पद विकल्पजनकत्वे सति कूर्मरोमाद्यविषयकविकल्पप्रयोजकत्वपदि न स्यात् तद्विषयकविकल्पोत्पादकं स्यादित्यापादने तात्पर्यम् ।

स हि सङ्केतो वा स्यात्, शब्दस्वाभाव्यं वा आद्यस्तावत्(१) सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव पराहतः। तत एव(२) तत्प्रतीतावितरेतराश्रयत्वम्। पदसङ्केत(३)-बलेनैव प्रतीतौ(४) स्वार्थापरित्यागात्, तथा चानन्विताः पदार्था एवान्विततया परिस्फुरन्तीति विपरीतख्यातिरेवा-(नु)वर्तते। स्वार्थपरित्यागे तु पुनरप्यनियमः, असामयिकार्थप्रत्यायनात्। शब्दस्वाभाव्यात् तु नियमे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयप्रसङ्गादिति(५)।

दीधिति।

स हीति। सः नियामकः(६)। सङ्केतो वाक्यस्य(७), पदयोर्वा। आद्ये, आद्य इति। वाक्यस्य सङ्केतविषयोऽखण्डः(८) शशविषाणादिः। द्वितीये स्वाभिहितैरन्यथाख्यातिरावर्तत इत्याह। पदेति। अथ सतोरेवार्थयोर्दोषवशादसन् संसर्गो(९) छिन्नशब्दाभासाभ्यां बोध्यत इति चेत्, तत्रासन्निति सत्यम्,

दीधितिटिप्पणी।

तत्रेति। तत्रासन् संसर्गो भासत इति यदप्युच्यते, सर्वथाऽसन्

(१) सङ्केतश्च शशविषाणमितिसमुदायस्य वा प्रत्येकं वा शशविषाणपदयोः। प्रथमे आपद्यतामाह इति।—भगीरथठक्कुरः। (२) पराहत। इत एव—पाठः।

(३) अन्यस्तु द्वितीय, तथा हि, यथा सुधूरदे प्रत्येकगृहीतसङ्केतपदस्यार्थे सङ्केतमुपजीव्य वाक्यार्थे सङ्केतग्रहस्तथा शशविषाणादेऽपि स्यादित्यत आह। पदसङ्केतेति। पदानां प्रत्येकपदार्थमुपजीव्य संसर्गबोधकत्वमनुपजीव्य च। आद्येऽन्वय एव नास्तीत्याह। तथा चेति। आन्द्ये प्रत्येकपदार्थानुपजीवनं च प्रैकपदार्थपरित्यागः स्यादिति पूर्वेणानियमपक्षः परेणाह। स्वार्थेति।—भगीरथठक्कुरः। (४) प्रवृत्ते—पुस्त० पु० पा०। (५) प्रसङ्ग—पुस्त० पु० पा०।

(६) विशेष्यीभूतमनुकर्षणभ्रमं निराकरोति। नियामक इति।—गुणानन्दः।

(७) अभिमानुसारेण विकल्पयति। वाक्यस्येति।—गुणानन्दः।

(८) स्वपद—कलि० पु० पु० पा०। वाक्यस्य ते अखण्डपदस्य शशविषाणादिः प्रकृते इति।—गुणानन्दः। (९) इत्यसंसर्गो—कलि० पु० पु० पा०।

दीधितिः।

सर्वथैवासन्निति (तु) कुतः॥

दीधितिटिप्पणी।

संसर्गः पुनर्न भासताम्, हेत्वभावादित्यर्थः॥

कल्पलता।

उपलक्षणविधया(१) शब्दाभासमेव अधिकृत्य(२) विकल्पयति। स हीति। नियामक इत्यर्थः। सङ्केतग्रहः स्वार्थे पदं नियमयेत्, स च नास्तीत्यर्थः। वाक्यार्थनियमोऽपि सङ्केतविषयाप्रतीतेरेव परास्त इति भावः। ननु शशविषाणशब्दादेव गृहीतसङ्केतस्तत्तो नियतमर्थं प्रतीयादित्यत आह। तत एवेति। नन्वखण्डः(३) शशविषाणपदार्थः कश्चिन्मास्तु, शशविषाणशब्दयो(४)र्गृहीतसङ्केतयोरेव सामर्थ्याद्वाक्यार्थः कश्चिदसन्नेव भासतामित्यत(५) आह। पदसङ्केतेति। एवं च शशसम्बन्धित्वं विषाणांशे समारोप्यत(६) इत्यन्यथाख्यातिरेवेत्यर्थः। ननु पदयोः स्वार्थस्फुरणे स्यादेवं(७), न त्वेतदस्तीत्यत आह। स्वार्थेति। कथमनियम इत्यत आह। अमानमयिकेति। ननु विषयाप्रतीतेः सङ्केतो मा गृह्यतां, शशविषाणादिपदानामीदृश एव स्वभावभेदो येन नियतार्थप्रतीतिः स्यादित्यत आह। शब्देति(८)। एवं सति सर्वेषां पदानामेवंस्वाभाव्ये सङ्केतग्रहोपयोगो न स्यादेवेत्यर्थः(९)॥

---

(१) उपलक्षणाविषय-पुस्त० पु० पा०। (२) शब्दाभासमेव तन्त्र कृत्वा-कलि० मु० पु० पा०।

(३) ननु खण्ड--पुस्त० पु० पा०। (४) विषाणपदयो--पुस्त० पु० पा०।

(५) भासत इत्यत--पा० २ पु०।

(६) शशसम्बन्धित्व विषाणे विष भसम्बन्धित्वं वा शशे समारोप्यत--पुस्त० पु० पा०।

(७) स्वार्थस्फुरण स्यादेव--कलि० मु० पु० पा०।

(८) शब्देति--पुस्त० पु० पा०। (९) न स्यादित्यर्थः--पा० २ पु०।

वासनाविशेषादिति चेत्(१), अथासदुल्लेखिनः प्रत्ययस्य वासनैव कारणम्, उत वासनापि । न तावदाद्यः, शशविषाणादिप्रत्ययानां सदातनत्वप्रसङ्गात् । कदाचित् प्रबोधात् कदाचिदिति चेन्न । प्रबोधोऽपि सहकार्यन्तरं वा, अतिशयपरम्परापरिपाको वा । आद्ये वासनैवेतिपक्षानुपपत्तिः । द्वितीयेऽपि(२) यद्यर्थान्तरप्रत्या-

दीधिति ।

वासनाविशेषवशात्(३), नियत(४)विषयाऽसदुत्पत्तिरिति (शेषः) । सदातनत्वेति । वासना(५)सन्तानस्याविच्छिन्नतया शशविषाणादिविकल्पसन्तानोऽप्यविच्छिन्नः स्यादित्यर्थः । (कदाचिदिति ।) वासनायाः(६) कदाचित्प्रबोधात् शशविषाणादिप्रत्ययानां कदाचिदुत्पत्तिरिति । अतिशयः तत्त(७)त्कार्यानुकूलः स्वभावविशेषः(८) । यदीति । अर्थान्तरस्य सहकारिणः प्रत्यासत्तेर्यदि परिपाकः, तदा पूर्वस्मिन् प्रत्ययस्य

दीधितिटिप्पणी ।

वासनाविशेषादिति मूलस्य पूरणम्, नियतविषयेत्यादि । अर्थान्तरस्येत्यस्य व्याख्या, सहकारिण इति । वितर्के परिपाकप्रवेश इत्यतोऽत्र परिपाक इत्युक्तम् । तथा च प्रत्यासत्तेरित्यस्य वितर्कस्यपरिपाक इत्यनेन सम्बन्धः । पूर्ववदित्यस्य व्याख्या, पूर्वस्मिन्नित्यादि । वितर्कयोर्बाधकत्वे सहकार्यन्तर

(१) चेत्—पुग० पु० पा० । (२) द्वितीये तु—पुग० पु० पा० ।

(३) वासनाविशेषादिति मूलमुपस्करोति । वासनाविशेषवशादिति । एवं कदाचिदित्यपि मूलेऽपि । (४) पञ्चम्यर्थान्वयिनं पूरयति । नियतेति ।—गुणानन्द ।

(५) ननु सदातनत्वासम्भवादाह । वासनेत्यादि ।—गुणानन्द ।

(६) कस्य प्रबोध इत्याकाङ्क्षायां पूरयति । वासनाया इति । कदाचिदित्यस्य साकाङ्क्षत्व प्रकृतोपपादकं पूरयति । शशेत्यादि ।—गुणानन्द । (७) त—पुग० पु० पा० ।

(८) स्वभावविशेष, कुर्वद्रूपत्वमात्र ।—गुणानन्द ।

सत्त्वेः, तदा पूर्ववत। स्वसन्ततिमात्राधीनत्वे तु बाह्यवादव्याघातः, नीलादिबुद्धीनामपि वासनापरिपाकादेवोत्पादात(१)। वासनापीति पक्षे (तु) तदन्योऽपि हेतुः कश्चिद्वक्तव्यः(२), स च विचार्यमाणः पूर्वन्यायं नातिवर्तेत इति।

दीधिति।

सहकार्यन्तराधीनत्वे यद् दूषणं सहकार्यसम्भवो वक्ष्यते(३) सोऽत्रापीत्यर्थः। केचित्तु परिपाको(४) यदि सहकारिविशेषात्, तदा परिपाक(५)द्वारा अवश्यकत्वात् साक्षादेव वा विकल्पे तस्य कारणत्वाद्वासनैवेतिपक्षानुपपत्तिरित्यर्थ इत्याहुः। पूर्वन्यायम् इन्द्रियादेर्विषयाधिपत्यादिकम्। न चादृष्टविशेष(६) एव सहकारी वक्तव्यः, नीलादिविकल्पानामपि वासनासमुत्थत्वप्रसङ्गात्। वस्तुतस्त्व(७)सत्ख्यातौ(८) प्रमाणसत्त्वे तत्र कारणं कल्पनीयं, तदेव तु नास्ति, प्रमाणेनासदंशस्यानुल्लेखे-

दीधितिटिप्पणी।

स्याभिधानात् पूर्वत्वम्। अतिशयपरम्परेत्यादेरपि सहकार्यन्तरपरत्वे प्रबोधोपि सहकार्यन्तरमित्यादिमूले कल्पद्वयासङ्गतिः, बाधकल्प एवान्तर्भावादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः। नीलादीति। अदृष्टविशेषसहकारेण वासनयैवालीकज्ञानादिवत् नीलादिज्ञानं जन्यत इत्यनेन रूपेण सम्भवे नीलादिकं न सिद्ध्येदिति भावः।

---

(१) परिपाकादेवोत्पादात—पाठ।
(२) तदन्योपि कश्चिद्धेतुर्वक्तव्य—पुण० पु० पा०।
(३) स च विचार्यमाण इत्याद्युत्तरग्रन्थ इति भाव।
(४) परीपाको—पुण० पु० पा०। (५) परीपाक—पुण० पु० पा०।
(६) न वादृष्टविशेष एव—कलि० मु० पु० पा०।
(७) नन्वन्यथाख्यातौ या सामग्री भवद्भिरिष्यते सैवासत्ख्यातौ मया वाच्येत्याशङ्क्य मूलयुक्तिमाह। वस्तुतं इति।—गुणानन्द। (८) त्वख्याति—कलि० मु० पु० पा०।

दीधितिः ।

ऽसत्ख्यातित्वासिद्धिः, उल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणताया(१) असतो वा सत्त्वस्य प्रसङ्गादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

उल्लेखे त्विति । असद्विषयकं यदि तदा कथं प्रमाणम्, (प्रामाणिकं यदि) तदा कथमसत्त्वमर्थस्य, प्रमाणविषयत्वेन तस्य सत्त्वमेव स्यादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

वासनाविशेषादित्यनन्तरं नियमः स्यादिति शेषः । सदातनत्वप्रसङ्गादिति । अपेक्षणीयान्तराभावादिति भावः । कदाचिदिति । प्रबोधकाद्वासनाया इत्यर्थः(२) । शशविषाणादिप्रत्यया इति विपरिणामेनानुषङ्गः । अतिशयेति । अतिशयो वासना, तत्परम्परायाः(३) (स) कश्चित् परिपाको येन शशविषाणादिप्रत्ययोत्पत्तिरित्यर्थः । परिपाको(पि) वासनाया यद्यर्थान्तरप्रत्यासत्त्यधीनस्तदा वासनैवेति-पक्षानुपपत्तिरेवेत्याह । यद्यर्थान्तरेति(४) । ननु स्वसन्ततिमात्राधीन एव तत्परिपाको न तु तत्रापि सहकार्यन्तरापेक्षेत्यत आह(५) । (स्व)सन्ततीति । एवं सति नीलादिविकल्प(६)कादाचित्कत्वमपि वासनापरि(७)पाकादेव स्यादित्यर्थः, नीलादिविकल्पकादाचित्कत्वेन त्वया नीलादीनि बाह्यानि

(१) अप्रमाणताया इति । असद्विषयकत्वादिति भावः । सत्त्वस्येति । प्रमाणविषयत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । प्रसर्दशेऽप्रमाणत्वेऽपि ख्यातिविषयत्वाशे प्रामाण्योपगमे कोऽपि दोष इति चेत् तत्र तस्यासत्त्वे प्रमाणाभावे तात्पर्यात् ।—गुणानन्द ।

(२) कदाचिदिति ।—कलि० मु० पु० पा० । (३) वासनापरम्परायाः —पा० १ पु० ।

(४) यद्यर्थान्तरेति —पुण० पु० पा० । (५) स्वयं —पुण० पु० पा० ।

(६) विकल्प° —कलि० मु० पु० पा० । (७) वासनापरि°—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

स्वीक्रियन्ते, तच्च कादाचित्कत्वं यदि वासनामात्राधीनमेव(१), तदा गतं बाह्यनीलादिस्वीकारव्यसनेनेति भावः । पूर्वन्यायमिति । प्रत्यक्षलिङ्गशब्दाभासानां तत्र निराकृतत्वात् सहकार्यन्तराभावादित्यर्थः ॥

न च शशविषाणादिशब्दानामसदर्थैः(२) सह सम्बन्धावगमोऽपि । तथाहि । परबुद्धीनामनुल्लेखात् तद्विषय-

दीधितिः ।

असतो भानासम्भवेन तत्र व्युत्पत्तिविरहं व्युत्पाद्य सत्यपि तज्ज्ञाने(३) तं(४) व्युत्पादयति । न चेति । परबुद्ध्यादिविषयत्वेनोपस्थिते अलीके शक्तिग्रहः, प्रकारान्तरेण वा । आद्येऽपि विशिष्योप(५)स्थिते, सामान्यतो वा । प्रथमे, परेति ।अमुमर्थमभिसन्धाय वक्तैनं(६) शब्दं प्रयुक्तवान्, श्रोता वा अस्माच्छब्दादमुमर्थं प्रतीतवानित्यादिनिश्चये (हि) सति सङ्केतो ग्राह्यः, स च न सम्भवति, परबुद्ध्यादीनामनुल्लेखात् प्रत्यक्षे-

दीधितिटिप्पणी ।

व्युत्पत्तिः सङ्केतग्रहः । मूले, सम्बन्धावगमः शक्तिरूपसम्बन्धावगमः । सत्यपीति । तिष्ठत्वपीत्यर्थः, अभ्युपगमवादेन तज्ज्ञानाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । परेति । परोऽत्र प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धादिः । अथ परबुद्धेर्ज्ञानमेवोपयुक्तम्, तदुल्लेखस्य तु न किमपीत्यतोऽनुल्लेखपदार्थमाह । प्रत्यक्षेणेति । विषयस्याप्यनुल्लेख एवेति मूलं पूरयित्वा व्या-

(१) वासनामात्राधीन —पुस्त० पु० पा० । (२) यसमर्थैं —पुस्त० पु० पा० ।

(३) सत्यपि भाने—पुस्त० पु० पा० । सत्यपि तज्ज्ञाने असज्ज्ञानसत्त्वेऽपि ।—गुणानन्द ।

(४) तद्विह—पुस्त० पु० पा० ।

(५) परबुद्धीनां सामान्यत उल्लेखसम्भवात् आभिमदेशसङ्केतेर्विकल्पयति । विशिष्येति । विशिष्यत्वादिनेत्यर्थः ।—गुणानन्द । (६) वक्तैव—कलि० मु० पु० पा० ।

स्या(१)प्यनुल्लेख एव । न चार्थक्रियाविशेषोऽप्यस्ति, यतो विषयविशेषमुन्नीय तत्र सङ्केतो गृह्यताम् । न च सङ्केतयितुरेव वचनात् तदवगतिः(२), तद्विषयाणां सर्वेषां वचनाना(३)मप्रतीतविषयत्वेनागृहीतसमयतया अप्रतिपादकत्वात् ।

दीधितिः ।

णा(४)ग्रहणात् तद्विषयस्यापि यतोऽनुल्लेखो विशिष्यानिर्णय इत्यर्थः(५) । अथायमहं गां बध्नामीत्यभिधाय परकीयं वा गां बधानेति वाक्यमाकर्ण्य(६) गां बध्नतो व्यवहारविशेषात् तदीयबुद्ध्यादिविषयविशेषं निर्णीय तत्र गोपदस्य सङ्केतग्रह इव (वा) शशविषाणादिपदस्यापि स्यात्, तत्राह । न चेति । उन्नीय परबुद्ध्यादि(७)विषयतया (बुद्धेरपर्थः) । सङ्केतयितुः सङ्केत(८)ग्राहयितुः वक्तुः श्रोतुर्वा, वचनात् इममर्थमभिसन्धाय मयेदं पदं प्रयुक्तं, अस्माच्छब्दादयमर्थो मयाऽवगत इत्याद्याकारात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

बधे । तद्विषयस्यापीति । परकीयमिति वाक्यविशेषणम् । श्रोतुः कथं वचनमत आह । अस्मादिति ॥

---

(१) ल्लेखात् विषयस्या–पुण० पु० पा० ।

(२) तदवगम –पाठ । (३) तद्विषयाणां वचनानां सर्वेषां–पुण० पु० पा० ।

(४) प्रत्यक्षेणेति । तस्यैव तत्तद्व्यक्तित्व विना ग्रहणं सामर्थ्यावधारणं चेति भावः । विशेषतस्त्वाक्ति वेन ।–गुणानन्द । (५) ।शशीष्यानिर्णय –पुण० पु० पा० ।

(६) माकर्ण्य–कलि० मु० पु० पा० ।

(७) परबुद्ध्यादीति । आ दरदाग्रह इति विषयत्व द्विविधमिह ।–गुणानन्द ।

(८) सङ्केत कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

निराकृतमप्यर्थं विशिष्य निराकरणार्थमाह । न चेति । ननु शशविषाणादिपदप्रयोक्तुरवश्यं तद्विषय(१)ज्ञानमस्ति, अन्यथा प्रयोगानुपपत्तेरिति श्रोतुस्तत्र सङ्केतधीः स्यादित्यत आह । परेति । तद्बुद्धेः परोक्षतया तद्विषयस्य विशिष्यानवगमादित्यर्थः । ननु प्रयोजकवृद्धोदीरितात् (तु) शशविषाणादिशब्दात् प्रयोज्यवृद्धस्य व्यवहारं दृष्ट्वा तटस्थस्य व्युत्पत्तिः स्यादत आह । न चेति । अर्थक्रिया नयनानयनादिरूपा । ननु यथा कम्बुग्रीवावानर्थो(२) घटपदवाच्य इति यथा सङ्केतग्रह(३)स्तथात्रापि(४) स्यादित्यत आह । न चेति । येन पदकदम्बेन सोऽर्थ(५) उपनेतव्यः सोऽप्यपरिचितार्थ एवेत्यर्थः ॥

न च शशविषाणशब्द(६)मुच्चारयतः कश्चिदभिप्रायो

दीधिति ।

द्वितीय(७)माशङ्क्य निराकरोति । न चेति । कश्चित् किञ्चिदर्थगोचरः, अभिप्रायो विकल्पो वा(८) वक्तुः श्रोतुर्वा(९)

दीधितिटिप्पणी ।

द्वितीयम् सामान्यत इति विकल्पम् । सामान्यनाबोधनाय न्यूनताभङ्गार्थं कश्चिदित्यनन्तर पूरणेनाह । कश्चित् किञ्चिदित्यादि । सामा-

(१) तद्विषयक—पा० २ पु० । (२) कम्बुग्रीवाद्यादिमान्—पुण० पु० पा० ।

(३) इति सङ्केतग्रह—पा० २ पु० । (४) तथात्रापि न—पुण० पु० पा० ।

(५) पदकदम्बेन यऽर्थ—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) शशविषाण—कल० मु० पु० पा० ।

(७) द्वितीयम् सामान्यत परबुद्धिविषयत्वेन प्रतीत इति मतम् ।—गुणानन्द ।

(८) विकल्पो—कलि० मु० पु० पा० । परन्तु द्विविधवस्य प्राग पेक्षितत्वादाह । विकल्पो वेति ।—गुणानन्द । (९) न्यूनत्वमुद्धरति । श्रोतुर्वेति ।—गुणानन्द ।

वृत्त इति(१) तद्विषयोऽस्य वाच्य इति सुग्रहः समय इति वाच्यम्। न ह्येवमाकारः समयग्रहः, गां बधानेत्युक्ते अप्रतीतशब्दार्थस्या(प्य)भिप्रायमात्रप्रतीतौ समयग्रहप्रसङ्गात्। न च विशेषान्तरविनाकृतः कल्पनामात्रविषयो(ऽस्य) वाच्य इति साम्प्रतम्, घटकूर्मरोमादीनामपि तदर्थत्वप्रसङ्गात्।

दीधिति ।

अनुमोदनादिभाजः अस्माच्छब्दात्किञ्चिदर्थप्रत्ययो वृत्त इति समयग्रहोऽर्थप्रत्ययानु(२)पयोगी, अभिप्रायमात्रादि(३)प्रतीतौ अर्थप्रत्यया(४)नुपयुक्तसमयग्रहप्रसङ्गात्। प्रकारान्तरेण वेद्या(५)शङ्कां निराकरोति। न चेति। वाच्य इति वाक्यास्सङ्केतग्रह इति(६) साम्प्रतम् युक्तमित्यर्थः। परेषा(७)प्र-षयविमात्रस्यालीकत्वात् घटेत्युक्तम्॥

दीधितिटिप्पणी ।

स्यतः सङ्केतप्रत्ययो भवतीत्यर्थः। पूरणमाह। अर्थप्रत्ययादीति कल्पनाविषयोऽस्य वाच्य इत्यत किमायात वस्तुतस्य सङ्केतग्रहस्य, अतः पूरयति। वाच्य इतीति॥

कल्पलता ।

ननु शशविषाणादिपदमुच्चारयितुर्यत्र तात्पर्यं

(१) वृत्त —पुण० पु० पा०।

(२) ऽर्थप्रत्ययो—कलि० पु० पु० पा०। तादृशाभिप्रायविषयत्वादेना समयग्रहसम्भवः। अर्थप्रत्ययात। गवादिप्रकारकार्थप्रत्ययेत्यर्थः।—गुणानन्द।

(३) आदिपूरणेन विकल्पमुपगृह्य समुदायार्थं निष्कृष्याह। अभिप्रायमात्र इति।—गुणानन्द

(४) प्रतीत्या—पुण० पु० पा०। (५) प्रकारान्तरेण वाऽलीके शक्तिग्रह इति मतमित्य

(६) निराकाङ्क्षपाठनिरासाय पूरयति। वाक्यात्सङ्केतग्रह इतीति।—गुणानन्द।

(७) घटस्य परमाणुपुञ्जमात्रस्य परमार्थिकत्वादाह। परेषामपीति।—गुणानन्द।

कल्पलता ।

तदेव तदर्थं(१) इति सङ्केतग्रहः स्यादित्यत आह । न च शशविषाणेति । परबुद्धीनामित्यत्र ज्ञानविषयतया । शाङ्कितमिह(२) तु तात्पर्यविषयतयेत्यपौनरुक्त्यम् । न ह्येवमाकारः समयग्रहः, शाब्दव्यवहारोपयोगीति शेषः । अत्र हेतुमाह । गां बधानेत्युक्त इति । ननु शशविषाणादिशब्दानां विशेषविनाकृतो निरुपाख्योऽर्थो वाच्य इति सर्वैरेव प्रतीयते, तथा च कथमत्र सङ्केतो दुर्ग्रह(३) इत्याह(४) । न च विशेषेति । घटकूर्मरोमादीनामिति । घटरोमकूर्मरोमादीनामित्यर्थः । *(५)यद्वा यन्मते(६) घटस्यापि काल्पनिकत्वं तन्मतमाश्रित्योक्तम् ॥

न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयाऽसदर्थश-

दीधितिः ।

स्वस्वे(७)त्यादेः कतरोऽर्थः, किमसतोऽर्थानिव वासनावशादेव तैः(८) समं तत्तच्छब्दानां सङ्केतं प्रतिपद्यन्ते, किंवा वासनोपनीतेषु तेषु(९) स्वकृतं तत्तच्छब्दसङ्केतं प्रतिपद्य-

दीधितिटिप्पणी ।

न्यूनताभङ्गायाह । असत इति अर्थानित्यस्य विशेषणम् ।

(१) तदर्थ-कलि० मु० पु० पा० । (२) शाङ्कितमिद-कलि० मु० पु० पा० ।

(३) सङ्केतग्रहो दुःशक-कलि० मु० पु० पा० । (४) इत्यत आह-कलि० मु० पु० पा० ।

(५) इत आरभ्य अग्रिमचिह्नपर्यन्त कल्पलताय-यो २ पु० नास्ति ।

(६) यद्वा तन्मते-पुस० पु० पा० ।

(७) स च-कलि० मु० पु० पा० । वासना हि स्वविषये ज्ञान जनयति, तत्र वासनाविषयः सङ्केत सङ्केतविषयो वा । आद्ये मूलाक्तदोषासङ्गतेस्त विकल्प्य दूषयेत्य। द्वितीयपक्षतया दोषं सङ्गमयति । स्वस्वेत्यादि ।—गुणानन्द । (८) ते, असद्भिः ।—गुणानन्द ।

(९) तेषु असदर्थेषु । नियामकान्तराभावादाह । स्वकृतमिति । अत एव मूले स्वयं कृतमिति भविष्यतीति भाव ।— गुणानन्द ।

न्दसम्बन्ध(१)प्रतिपत्तिभाज इति साम्प्रतम्, परस्पराज्ञानाभिज्ञतया अपरार्थत्वप्रसङ्गात् । न हि स्वयं कृतं समय(२)मग्राहयित्वा परो व्यवहारयितुं शक्यते । न च व्यवहारोपदेशावन्तरेण ग्राहयितुमपि । न च गां बधानेतिवत् शशविषाणपदार्थे व्यवहारः, न चायमसावश्व इतिवदुपदेशः, न च यथा गौस्तथा गवय इतिवदुपलक्षणातिदेशः, न चेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीतिवत् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम् ।

दीधिति ।

न्त इति । नाद्यः, शशादिप्रत्येकपदार्थाव्युत्पन्नस्य शशविषाणादिशब्दादर्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वाह । परस्परेति । स्वस्वकृतसङ्केतस्यान्योन्यमज्ञानेन, परार्थत्वम् परार्थशेषोपयोगित्वम्, न स्यादित्यर्थः । तर्हि ग्राहयता परोपि सङ्केतमत आह । न चेति । उपदेशः प्रवृत्तिनिमित्त(३)विशिष्टे वाच्यताबोधकं वाक्यम्, यथा पिकः कोकिलः, अयमसावश्व इत्यादि । परम्परया(४) सङ्केतग्राहकवाक्यस्याप्युपलक्षकमिदम् । प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षण(५)सामानाधिकरण्येन(६) वाच्यताबोधकमुपलक्षणातिदेशः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

शशादीति । उक्तकारणस्य तदानीमपि सत्त्वादित्यर्थः । परम्परया शक्तिग्राहकस्य उपलक्षणातिदेशस्याप्युपलक्षणे पश्चाद्दर्शनमसङ्गतमत आह परस्परेत्यादि । प्रवृत्तीति । प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षण साहचर्यादि ॥

(१) सङ्केत—पाठ । (२) स्वयङ्कृतसङ्केत—पुण० पु० पा० ।

(३) कल्पनाविषयत्वादिना उपदेशस्य सम्भवादाह । प्रवृत्तेर्निमित्ते ति ।—गुणानन्द ।

(४) अतिदेशवाक्यादपि परम्परया शक्तिग्राहकत्वात्तदनुक्तौ न्यूनत्वमाशङ्क्याह । परम्परेति । अत एव न च यथेत्यादिना तयोरपि निरासो भविष्यतीति भावः ।—गुणानन्द ।

(५) प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षक पाठ । (६) प्रवृत्तिनिमित्तम् गवयत्वम् उपलक्षणम् गोसदृशत्वम् । तत्सामानाधिकरण्येन गवये ।—गुणानन्द ।

कल्पलता।

ननु वाक्यनैवोपस्थितेऽर्थे श्रोतुः सङ्केतग्रहः स्यादि(१)त्यत आह। न चेति। वक्तृश्रोत्रोः समानसङ्केताज्ञानात् परार्थं तत्प्रयोगो न स्यादित्यर्थः।*(२) अन्यथा घटाभिप्रायेण पटपदमपि प्रयुञ्जीतेति भावः। ननु स्वयमेव क्वचिदर्थे सङ्केतं परिकल्प्य शशविषाणादिपदप्रयोगः स्यादित्यत आह। न हीति। स्वयं सङ्केतकल्पनेऽपि परस्य तदज्ञानात् परार्थं प्रयोगानुपपत्तेरित्यर्थः। हिशब्दश्चार्थे शङ्कान्तरसमुच्चयार्थः। तर्हि तदर्थे श्रोतापि व्युत्पाद्यताम्, तथा च तदर्थे प्रयोगः स्यादत(३) आह। न च व्यवहारेति। तर्हि व्यवहारादेव परो व्युत्पाद्यतामत उक्तं प्रपञ्चयति। न च गामिति। तदर्थे नयनादिव्यवहाराभावादित्यर्थः(४)। तर्ह्युपदेशादेव व्युत्पाद्यतां पर इत्यत आह। न चायमिति। तद्गोचरशब्दानाम(प्य)गृहीतसमयत्वादित्यर्थः। ननु साक्षादुपदेशासम्भवेऽप्युपमानमनुमानं (वा) द्वारीकृत्योपदेशः स्यादत आद्यमाशङ्क्य निराकरोति। न च यथेति। प्रवृत्तिनिमित्तस्य गवयत्वस्योपलक्षणं गोसादृश्यं, तदतिदेशस्तत्कथनमित्यर्थः। अनुमानमाशङ्क्य निराकरोति। न चेहेति(५)। अयं प्राणी मधुकरशब्दवाच्यः, प्रभिन्नकमलोदरे(६) मधुपानकर्तृत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यर्थः, शशविषाणा-

(१) स्वकीयमात्रसम्बन्धविषयेऽलीक सङ्केतग्रह स्यादित्यर्थः।

(२) एतच्चिह्नपर्यन्त पूर्वचिह्नादारभ्य ग्रन्थो २ पु० नास्ति। शशविषाणपद यथाऽसाधारणसङ्केतवत्तया ज्ञानविषयो न स्यात परार्थप्रयोगविषया न स्यादित्यर्थः।

(३) स्यादि यत पुस्त० पु० पा०। (४) त्यत्र हेतसमयत्वादित्यर्थ —पुस्त० पु० पा०।

(५) ति। यथेहाति—पुस्त० पु० पा०। (६) प्रतिकमलोदर—पुस्त० पु० पा०।

कल्पलता ।

दिपदार्थस्य मधुपानादिवदसाधारणार्थक्रिया(१)विरहादिति भावः(२) ॥

तदमूः शशविषाणादिकल्पनाः(३) नासत्ख्यातिरूपाः, तथात्वे कारणाभावात्, मूकस्वप्नवदसां(४)व्यावहारिकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मादन्यथाख्यातिरूपा एवेति नैतदनुरोधेना(५)ऽवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति ।

दीधिति ।

उपसंहरति । तदमूरिति । नैतदित्यादि । अपिर्भिन्नक्रमे । शशविषाणादिविकल्पानां विनाऽसत्ख्यातिं दुरुपपादतया तदनुरोधेनोपेत(त)या तथा अवस्तुनि धर्मान्तराभावग्रहाद् तस्यापि(६) निषेधव्यवहारगोचरत्वमिति नेत्यर्थः, शशविषाणे घटत्वादिकं नास्तीति विकल्पानामसत्ख्यातौ कारणाभावेनान्यथाख्यातित्वध्रौव्यात् । वस्तुन एव निषेधव्यवहारगोचरत्वम्, नावस्तुनः(७), अपिः प्रमाणान्तराभाव(८)समुच्चयार्थेत्यप्याहुः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

भिन्नक्रम इति । यथाश्रुतप्रक्रमातिरिक्तप्रक्रम इत्यर्थः । अवस्तुनो निषेधव्यवहारगोचरत्वं न प्रकृतम्, किन्तु अवस्तुनि इतरस्य निषेधव्यवहार इति तथैव भिन्नक्रमं दर्शयन्नाह । शशविषाणेति । तथा असत्ख्यात्या । अपिरिति । न केवलं शशविषाणे घटत्वं नास्तीति

(१) दसाधारणाक्रिया—कलि० मु० पु० पा० । (२) विरहादित्यर्थः—पाठः ।

(३) कल्पा—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) मूकस्वप्नवदसां—कलि० मु० पु० पा० । (५) न तदनुरोधेना—पाठः ।

(६) तस्यापीत्यत्रापिना सत्त्वे समुच्चयः । स च दृष्टान्तार्थः ।—गुणानन्द ।

(७) एवकारव्यवच्छेद्यं दर्शयति । नावस्तुन इति ।—गुणानन्दः ।

(८) प्रमाणान्तराभावे –कलि० मु० पु० पा० । प्रमाणान्तराभावः, असतो निषेधव्यवहारगोचरत्वे ।—गुणानन्द ।

दीधितिटिप्पणी ।

घिकल्पकल्पितप्रमाणानुरोधेनावस्तुनो निषेधव्यवहारे गोचरत्वाभावः, अपि तु प्रमाणान्तराभावानुरोधेनापि तत्त्वाभावः, तादृशप्रमाणस्यैवाभावादित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम् । प्रमाणान्तरसमुच्चयायेत्येव लिखितुं योग्यम्, अत्र हि एतदनुरोधेन यन्निषेधव्यवहारगोचरत्वं तन्नास्तीत्यर्थः, एवं च तद्वत् प्रमाणान्तराभावानुरोधेन यन्निषेधव्यवहारगोचरत्वं तदप्यत्र नास्तीत्युक्तेऽसङ्गतम्, निषेधव्यवहारस्य प्रमाणान्तराभावानुरोधाजन्यत्वात् । न चाभावादावपि तृतीयार्थसम्बन्धः प्रकृत एतदनुरोधस्य तादृग्व्यवहारगोचरत्वान्वयित्वात् । तस्मादत्र नैतदनुरोधेनापीत्यनेन प्रमाणाभाव उक्तः, अत एव प्रमाणान्तराभावेति लिखितम्, प्रमाणाभावश्चात्रासत्ख्यातौ कारणाभावरूप एव, एवं च तृतीयार्थसम्बन्धोऽभावादिनैव बोध्यः ॥

कल्पलता ।

प्रकृतमुपसंहरति । तदमूरिति । न च सर्वे प्रतिपत्तारः स्वस्ववासनयेत्यादौ दूषणमुक्तं सिंहावलोकितन्याय(१)येन प्रकारान्तरेण स्मारयति । मूकेति । (स्वप्नेति ।) असत्ख्यातिरूपताव्यतिरेकमुपसंहृत्यान्यथाख्यातिरूपतामुपसंहरति । तस्मादिति । तदनुरोधेनापीति । शशविषाणादिप्रत्ययानुरोधेनापि(२)त्यर्थः ॥

भवतु वाऽसत्ख्यातिः, तथापि न ततो व्यतिरेकः

दीधितिः ।

न ततः तस्मिन्नसति(३), क्रमयौगपद्ययोः सत्त्वस्य च

दीधितिटिप्पणी ।

कुत्र कस्य व्यतिरेक इत्यतः पूरणं कृत्वा पङ्क्तिलिखनमाह । तस्मिन्नसतीति । असति अलीके । व्यतिरेकशब्देन तादृशसहचारो-

(१) सिंहावलोकितन्या—कलि० मु० पु० पा० । (२) नुरोधेने—पा० २ पु० ।
(३) तत्रेतिसनम्यन्तावमिलमनुपध्याह । तस्मिन्निति ।—गुणानन्द ।

प्रामाणिकः । तथाहि । कोऽयं व्यतिरेको नाम । यद्यतो व्यतिरिच्यते तस्य तत्राभावो वा, तदभावस्वभावत्वं वा ।

दीधितिः ।

व्यतिरेकः विरहः । यतः (अधिकरणात्). व्यतिरिच्यते व्यावर्त्यते(१), यद्वृत्तीति यावत् । यत् अधिकरणम्, यतः यद्धर्मवतः, व्यतिरिच्यते भिद्यते, तत्र तस्य धर्मस्येत्यन्ये(२) । केवलमधिकरणमभाव इति मतेनाह । तदभावेति । तस्याधिकरणस्य(३) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

प्रस्तुत इत्यत आह । विरह इति । यत इति मूलं पूर्वोपष्टम्भकम्, न तु तत्पदार्थेन(४) समं तस्य सम्बन्धः, तथा च न व्यतिरेकः कोऽयं नामेति सम्बन्धेनैव मूलमवतरतीति ध्येयम् ।(?) उत्तरतत्पदसम्बन्धितया विकल्प्य पुन(?)र्व्याचष्टे । यत इति । आत्माश्रयदोषादाह । यद्वृत्तीति । अत्रस्थयत्पदस्याधिकरणपरत्वे तद्वाचकतत्पदमप्यत्र युज्यत इत्यतस्तथैवान्वयं दर्शयति । तत्र तस्य धर्मस्येति । तत्र अधिकरणे । यत्पदं यद्धर्मपरम्, व्यतिरेकपदं च भेदलक्षणेत्यत्रास्वरसोऽन्य इत्यनेन सूचितः । तदभावेत्यत्रकल्पे च तत्पदस्य विद्यमानत्वादधिकरणवाचकतत्पदं पूरयित्वा पाठद्वारेण दर्शयति । तस्याधिकरणस्येत्यादि । न चैतत्पूर्वस्थतस्येत्यनुषङ्गेणैव सामञ्जस्ये किमनेनेति वाच्यम् । तस्य तत्र प्रतियोगिवाचकत्वात्, अत्र त्वधिकरणवाचकत्वं तस्य विरुद्धम् । न चात्रापि तस्य प्रतियोगिवाचकत्वमस्तु, तत्पदस्य चाधिकरणवाचकत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

(१) व्यावर्त्यते—कलि० मु० पु० पा० । पञ्चम्यन्तानुरोधादाह । व्यावर्त्यत इति । निष्कृष्याह । यद्वृत्तीति ।—गुणानन्द ।

(२) अन्य इत्यत्र भेदत्वमस्वरसबीजम् ।—गुणानन्द ।

(३) अधिकरणस्येति केवलाधिकरणस्वरूपतामभावस्य स्फोरयितुम् ।—गुणानन्द ।

(४) तु तत्पदार्थेन—पुण० पु० पा० ।

दीधितिटिप्पणी ।

एवं सति तदभावेऽन्यस्य तस्याधिकरणस्याभावस्वभावत्वमित्यर्थः स्यात्, तदा च प्रतियोगिवाचकतत्पदस्याभावेन समभिव्याहारान्वयो न स्यात्, अभावस्य समासावरुद्धत्वादिति, तस्मात् पूरणमेव युक्तमिति ॥

कल्पलता ।

ननु सत्त्वक्षणिकत्वयोः प्रमितत्वात्तद्व्यतिरेकावपि प्रमितावेव, तथा चाप्रामाणिके(१)ऽप्याश्रये व्यतिरेकग्रहोऽस्तु । यदाह कीर्तिः ।

'तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः ।
तदभावेऽपि तन्नेति वचनादेव तद्गतेः ॥'

इति, अतोऽभ्युपगम्यापि निरस्यति । भवतु वेति । असत्ख्यातिः, आश्रयांशे । यद्वा ननु नैयायिकैरपि शुक्तिरजततादात्म्यस्यासत एव भानमङ्गीक्रियते, इत्यत आह । भवतु वेति । यद्यपि शुक्तौ रजतं तादात्म्यं च(२) तत्र भासते, तच्च सर्वं सदेव, न चासद्विषयत्वं भ्रमत्वे(३) तन्त्रम्, किंतु प्रकारवैयधिकरण्यमात्रम्(४), तथापि सदुपरक्तमसदपि(५) भासत इति पक्षेऽभ्युपगमवादोऽयम् । न तत इति । न तत्रेत्यर्थः । यद्यतो व्यतिरिच्यत इति । व्यतिरिच्यते भिद्यते । यथा भूतलाद्भिन्नस्य(६) घटस्याभावो (न) भूतल इति स्वमते । प्राभाकरमते त्वाह । तदभावेति । तथा च भूतलादेरधिकरणस्यैव घटा(द्य)भाव(त्व)रू-

(१) तथा च प्रामाणिके-पा० २ पु० । (२) शुक्तिरजततादात्म्य च-कालि० मु० पु० पा० ।
(३) न चासद्विषयत्वमप्रमात्वे--पुण० पु० पा० । न चासद्विषयत्व तत्र-- पा० २ पु० ।
(४) विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वमित्यर्थः । (५) सदुपरक्तमसद्वि-कालि० मु० पु० पा० ।
(६) भूतलाभिन्नस्ये -पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

त्वमित्यर्थः । अधिकरणाभिन्नो वाऽभावो(१)(ऽधिकरणस्वभावो)ऽधिकरणस्वरूपं वेति विकल्पार्थः । अपव्याख्यानमन्यत् । उक्तिरेनादृशी परनयेन ॥

तत्र न तावत् क्रमयौगपद्ययोः शशविषाणे अभावः प्रमाणगोचरः, वृक्षरहितभूभृत्कटकवत् क्रमयौगपद्यरहितस्य शशविषाणस्य प्रमाणागोचरत्वात् ।

दीधितिः ।

क्रमेति । अर्थक्रियानुकूलक्रमयौगपद्ययोः(२) । क्रमादिकं सत्त्वस्याप्युपलक्षकम्(३) । एवमग्रेऽपि ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न्यूनत्वमाशङ्क्याह । क्रमादिकमिति ॥

कल्पलता ।

न तावदिति । पर्वतनितम्बे यथा वृक्षाभावो योग्यानुपलम्भेन गृह्यते, न तथा व्यतिरेकग्रहः प्रकृते सम्भवतीत्यर्थः ॥

नापि क्रमयौगपद्याभावरूपत्वं(४) शशविषाणस्य प्रामाणिकम्, घटाभाववच्छशविषाणस्य प्रमाणेनानुपल-

दीधिति ।

घटाभाववदिति व्यतिरेके(ण) दृष्टान्तः । तस्यासिद्धिमा

(१) अधिकरणाभिन्नोऽभावो-पा० १ पु० ।

(२) कस्य क्रमयौगपद्ये इत्याकाङ्क्षायामाह । अर्थेति । अर्थक्रिया, कार्यम् । तदनुकूलम्, सहकारिसमवधानम् ।—गुणानन्द ।

(३) व्युपलक्षणम्-कलि० मु० पु० पा० । (४) भावरूप-मुद्र० पु० पा० ।

स्मात्। घटाभावोऽपि न प्रमाणगोचर इति चेन्न। तस्य तद्विविक्तेतरस्वभावस्यापि प्रमाणत एव सिद्धेः, असिद्धौ वा तत्राप्यव्यवहार एव।

दीधिति।

इ(१)। घटाभावोपीति। तथा च पक्षः स्थिरो भाव इव सपक्षो विपक्षश्चाप्रामाणिक एवोपयुज्यत इति(२) (भावः)। तद्विविक्तेतरेति। तद्विविक्तः तद्भिन्नः, तदितरस्वभावस्य। प्रतियोगित्व(३)स्यापि तत्त्वात्तत्स्वभावस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः, स च(४) केवलमधिकरणमन्यो वेत्यन्यदेतदिति भावः। तत्रापि घटाभावेऽपि(५)॥

दीधितिटिप्पणी।

तस्य तद्विविक्तेत्यादि मूलम्, अत्र तस्येति व्याधिकरणषष्ठ्या निष्कृष्टार्थमाह। प्रतियोगित्वादिति॥

कल्पलता।

द्वितीयं निरस्यति। नापीति। स्यादेवं यदि शशविषाणे क्रमयौगपद्याभाव इति प्रतीतिः केनापि प्रमाणेन स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः। घटाभाववदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः। अधिकरणस्वभावत्वेऽप्यभावस्य प्र-

(१) तस्य, व्यतिरेके दृष्टान्तस्य। असिद्धिम्, अभावम्। व्यतिरेकिदृष्टान्तस्य भेद वा।—गुणानन्द।

(२) तथा च पक्षः स्थिरो भाव इव सपक्षो विपक्षश्चाप्रामाणिक उपयुज्यत इति कलि० मु० पु० पा०। तथा च व्यावृत्तिरिव सपक्षो विपक्षोऽप्यप्रामाणिक उपयुज्यतामिति—गुरु० पु० पा०। ननु मास्तु भावस्तथा, दृष्टान्तोऽभाव एव भविष्यतीत्यभिप्रायेण मूलमुक्तमाह। तथा चेति। तथा च यत्र व्यतिरेके पासना तत्राभावस्याप्रामाणिकत्वेति यथा प्रमाणगृहीतस्य घटादेरपि तथात्वे स्यादिति भाव।—गुणानन्द।

(३) तद्विविक्तेतरस्वभावस्यापीत्यविना प्रतियोगी समुच्चितो दृष्टान्तधर्मित्वाभिप्रायेणाह। प्रतियोगित्वादिति। अपिः समुच्चये।—गुणानन्द।

(४) प्रमाणसिद्धत्वाच्च—कलि० मु० पु० पा०।

(५) प्रतीकधारणं विवरणमिति। घटाभावेऽपीति।—गुणानन्द।

कल्पलता ।

तीतिरेतादृश्येवाभ्युपेयेति भावः । ननु यथा प्रमाणविषयस्यापि घटाभावस्य व्यवहारः सर्वजनीनस्तथा(१) क्रमयौगपद्याभावव्यवहारोऽपि स्यादित्यभिप्रायेण(२) शङ्कते । घटाभावोऽपीति । परिहरति ।(३) तस्येति । घटविविक्तम् घटभिन्नम्, भूतलादि, तदतिरिक्तस्वभावस्य, घटाभावस्येत्यर्थः । यथाधिकरणातिरिक्तो घटाभावः प्रत्यक्षत(४) उपलभ्यते, नैवं क्रमयौगपद्याभाव इति भावः । ननु भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरप्यसत्ख्यातिरेवेत्यत आह । असिद्धौ वेति(५) । तत्रापि घटाभावेऽपि । प्रमितस्यैव व्यवहार्यत्वादिति भावः(६) ॥

घटस्तावत् स्वाभावविरहस्वभावः प्रमाणसिद्धः,

दीधितिः ।

असिद्धे(७) व्यवहाराभाव इति सत्यम्, अभावस्तु प्रतियोगिनः स्वाभावविरहस्वभावस्य सिद्धौव सिद्ध(८) इत्या-

दीधितिटिप्पणी ।

घटस्तावदिति मूले केवलघटाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वं स्वस्वाभावस्यैव व्यवस्थाप्यते, अतो घटाभावमुपलक्षणं कृत्वा अभावमात्रस्य व्यवस्थापनाभिप्रायेण भाष्यं ददाति । असिद्ध इत्यादि । ननु तादृप्येण तस्यानुपलम्भेऽपि तदभावस्वभावतायां तत्र मानमस्

---

(१) स्तथा च–पुस्त० पु० पा० । (२) स्यादिति–पुस्त० पु० पा० ।
(३) घटाभावोऽपीति ।—पा० २ पु० । (४) प्रतिपक्ष—पुस्त० पु० पा० ।
(५) असिद्धाविति—कलि० मु० पु० पा० ।
(६) ननु भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिरिति भाव ।—पा० १ पु० ।
(७) असिद्धे–पुस्त० पु० पा० ।

कल्पलता।

प्रमाणाविषयस्यापि घटाभावस्य व्यवहार्यत्वमुपपादयति। घटस्तावदिति। ताद्रूप्येणेति। स्वाभावरूपतयेत्यर्थः(१), न हि भवति घटाभाव एव घट इति प्रतीतिरिति भावः।(२) घटविरहस्वभावः सिद्ध इति। न तु स्वातन्त्र्येण प्रमित(३) इति रहस्यम्। गूढाभिसन्धिराह। घटभावस्येति(४)। क्वचिद्घटाभावस्येति पाठः, स च घटश्चासावभावश्चेति कथञ्चिदुपपाद्यः। अभावस्याप्रामाणिकत्वे घटस्य स्वाभावविरहस्वाभाव्य एव(५) विप्रतिपद्यामहे इति भावः॥

न चान्यस्य स्वभावे प्रमाणगोचरे तदन्योऽपि सिद्धः स्यात्, अतिप्रसङ्गात्। एवम्भूतावेव घटतदभावौ यदेकस्य परिच्छित्तिरपरस्य(६) व्यवच्छित्तिरिति

दीधिति।

अपि च घटस्य घटस्वभावत्वेन सिद्धयैव(७) तदभावस्य सिद्धिः, स्वाभावविरहस्वभावत्वेन सिद्ध्या वा। आद्ये, न चेति। स्वभावभेदस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्ते। एवम्भूताविति। एवंस्वभावा(८)वित्यर्थः। परिच्छित्तिः निश्चयः, व्यव-

दीधितिटिप्पणी।

स्वभावभेदस्येति। ईदृश एव कश्चित् स्वभावभेदोऽस्तीत्यर्थः। अभावस्य स्वभावभेदप्राप्तौ ग्रहः। ? एवंस्वभावाविति। एवंपदेन च

(१) तद्रूपेणेति। अभावस्वरूपतयेत्यर्थ—पुस्त० पु० पा०।
(२) *एतच्चिह्नाङ्कित पा० २ पु० नास्ति।
(३) प्रमित—पुस्त० पु० पा०। (४) घटाभावस्येति—पा० २ पु०।
(५) स्वभाव्यस्य—क० लि० पु० पु० पा०। (६) परिच्छित्तिरेवापरस्य—पुस्त० पु० पा०।
(७) सिद्धैव क० लि० पु० पु० पा०। (८) स्वभावो क० लि० पु० पु० पा०।

चेन्न । घटवद्घटाभावस्यापि प्रामाणिकत्वानभ्युपगमे स्वभाववादानवकाशात्(१)। प्रमाणसिद्धे हि (वस्तुनि) स्वभावा(२)वलम्बनम्, न तु स्वभाववादावलम्बनेनैव व-

दीधिति ।

च्छित्तिः अभावावधारणम्, तथा च घट(३)परिच्छित्तौ स्वाभावतैरश्चीन्येन(४) घटाभावोपि सिद्ध इत्यर्थः(५)। निराकरोति। घटवदिति। व्यतिरेके दृष्टान्तः। स्वभावेति। निःस्वभावत्वेनाभ्युपगते(६) अभावे सत्त्व(७)भावत्वाभ्युपगमविरोधादिति(८)। अयं भाव एवै(९)तादृशस्वभावो यदेतस्य परिच्छित्तिरेवै(१०)तदभावव्यवच्छित्तिरिति चेत्; भावपरिच्छित्तेस्तदभावव्यवच्छित्तिरूपता-

दीधितिटिप्पणी ।

तद्धेतप्राप्तिः। तैरश्चीन्येनेति । घटपरिच्छित्तेर्घटाभावनिर्णयरूपतया घटाभावस्य स्वभावस्य स्वभावे विशेषणीभूततया विशिष्टसिद्ध्यैवाभावसिद्धिरित्यर्थः। !(११) इदमेव तैरश्चीन्यम्, तिर्यक् अमुख्यः प्रकारः, यतो मुख्यतया इतरासिद्धौ(१२) स्वस्यापि गुणभावेन सिद्धिः।! सर्वेण चाभ्युपगमः तन्मतेनाभ्युपगमो बोध्यः । एवंस्वभावावित्यादिनाऽभावस्यापि सस्वभावत्वपुरस्कारेण उक्तं निःस्वभावत्यनेन दूषितं भवतु, इदानीं मया भावस्यैव (स)स्वभावत्वदर्शनपुरस्कारेण तदभिधाने को दोष इत्यभिप्रेत्याह। अथ भाव एवेत्यादि।

(१) घटाभावस्य प्रामाणिकत्वं त्वया नाभ्युपगम्यत एव च सस्वभावत्वस्वीकारोऽयुक्त इत्यर्थः।
(२) स्वभाववादा—कलि० मु० पु० पा०। (३) घटा—कलि० मु० पु० पा०।
(४) तैराश्चिन्येन—कलि० मु० पु० पा०। स्वाभावतैरश्चीन्येन स्वाभावाभावत्वेन। घटपरिच्छित्तौ क्रियमाणे स्वाभावोपि घटाभावोपि सिद्ध, विषयीकृत।—गुणानन्द।
(५) भावोपि प्रसिद्ध इति भाव—पुण० पु० पा०। (६) पुपगमात्—कलि० मु० पु० पा०।
(७) सत्त्व—पुण० पु० पा०। (८) विरोध इति भाव—कलि० मु० पु० पा०।
(९) भाव एवेति। तथा चाभावस्य निःस्वभावत्वोपगमेपि न क्षतिरिति भाव।—गुणानन्द।
(१०) रेव—कलि० मु० पु० पा०।
(११) एतच्चिह्नाङ्कितो ग्रन्थ आदर्शपुस्तके नास्ति।
(१२) मुख्यतया इतरसिद्ध इत्यादर्शपुस्तके पाठः। मुख्यतयाऽसिद्धस्य—पा० २ पु०।

स्तुव्यवस्थितिरिति हि(१) भवतामेव तत्रतत्र जयदुन्दुभिः।

दीधिति ।

यः प्रामाणिकत्वे तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वमत्र(२)जैनीयम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

तदभावस्यापीति । उक्तैरश्लीन्येनेत्यर्थः, तथा च तदनभ्युपगम एव पूर्वोक्तो दोष इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

दोषान्तरमाह । न चेति । तथा च स्तम्भे प्रवर्त्तमानं प्रमाणं कुम्भमपि साधयेदित्यर्थः । अतिप्रसङ्गं परो व्युदस्यति । एवम्भूतावेवेति । प्रतियोगिनि प्रवृत्तं प्रमाणमनुयोगिनमपि विषयीकरोति, अत्र प्रतियोग्यनुयोगिभाव(३) एव नियामक इति नातिप्रसङ्गो न वाऽभावस्य स्वतन्त्रप्रमाणविषयत्वमिति भावः । घटवदिति व्यतिरेके(४) दृष्टान्तः । स्वभावो हि स्वरूपम्, तच्च निःस्वरूपस्य(५) (प्रमाणपथानवतीर्णस्य(६) न सम्भवतीत्यर्थः । स्वयापि प्रमाणसिद्ध एव स्वभावावलम्बनमङ्गीकर्तव्यमित्याह ।) प्रमाणसिद्धे हीति ॥

तत् किमिदानीं स्वाभावविरहस्वभावो घटः प्रमा-

दीधिति ।

द्वितीयं(७) शङ्कते । तत्किमिति । तथा च घटशून्य इव घट-

दीधितिटिप्पणी ।

ईदृशरूपेणासिद्धौ को दोषः, अत आह । तथा चेति । परमार्थतो

(१) वस्तुसिद्ध रीति-काल० मु० पु० पा० । (२) स्वम– कालि० मु० पु० पा० ।
(३) तुयोगीभाव–कालि० मु० पु० पा० । (४) व्यतिरेक–कालि० मु० पु० पा० ।
(५) तत्त्वानिरूपितस्य–पा० २ पु० । (६) पथावतीर्णस्य–पा० १ पु० ।
(७) द्वितीयम् स्वाभावविरहस्वभावत्वेन सिद्ध्या वेति मतम् ।—गुणानन्द ।

णान्नैव सिद्धः। तत्र दृष्ट्या एवमेतत्। घटो हि यादृक्-कृतादृक्स्वभावस्तावत् प्रमाणपथमवतीर्णः, तस्य तु यदि परमार्थतोऽभावोऽपि कश्चित् स्यात्, स्यात् परमार्थतः सोऽपि तद्विरहस्वभाव इति तथैव प्रमाणेनावेदितः स्यात्। न चैतदप्य(१)भ्युपगम्यते भवता। तस्माद् घटवत् तदभावस्यापि प्रामाणिकत्वेनैवानयोः परस्परविरहलक्षणव्यतिरेकसिद्धिः, अप्रामाणिकत्वे त्वनयोरपि

दीधिति।

वत्यपि घटाभावव्यवहारमसङ्ग इति भावः। निराकरोति। तवेत्यादि(२)। तदेव व्युत्पादयति। घटो हीति। यादृगिति। परमाणुपुञ्जोऽवयवी वेति(३)। सोऽपि घटोऽपि। तद्विरहस्वभावः स्वाभावविरहस्वभावः। तथैव स्वाभावविरहस्वभावत्वेनैव। भावस्य स्वाभावविरहात्मकतायाः प्रामाणिकत्वे च।(४)भाव-प्रामाणिकत्वध्रौव्यात्। अनयोः घटतदभावयोः। व्यतिरेकः विरोधः(५)। तदीयत्वेनैव च निरूपणे तज्ज्ञानमपेक्ष्यते नान्यथेति

दीधितिटिप्पणी।

यद्यभावः स्यात् तदैव भावस्य स्वाभावविरहस्वभावः. पारमार्थिकस्त्वत्र किं मानमत आह। भावस्येति। पौनरुक्त्यादाह। व्यतिरेक इति। ननु यद्येतौ परस्परविरहलक्षणौ तदा कथं स्वाभावविरह-लक्षणस्य भावस्य (अभाव)ज्ञानं विना ज्ञानमत आह। तदीयत्वेनेति।

(१) न चैतद्—कलि० मु० पु० पा०। (२) तदेत्यादि—कलि० मु० पु० पा०।
(३) ऽवयवी वेति—कलि० मु० पु० पा०। (४) प्रमाणिकत्वेन—कलि० मु० पु० पा०।
(५) विरोध इति। तत्र च परस्परविरहलक्षणेऽन्यस्य परस्परविरहरूपत्वेन परस्परविरहत्वम्, स एव विरोध इत्यर्थोऽवसेयः। ननु घटस्य स्वाभावविरहरूपत्वे तिर प्रतियोगिज्ञानं तज्ज्ञानं न स्यादित्याशङ्क्याह। तदीयत्वेनेति।—पु० स०।

न तथाभाव इति । शशविषाणादिष्वपीयमेव गतिः ।

दीधिति ।

विनाप्यभावज्ञानं तदभावात्मनो भावस्य निरूपणं नानुपपन्नम्॥

दीधितिटिप्पणी ।

अभावीयत्वेनेत्यर्थः । संसर्गः प्रतियोगिता ॥

कल्पलता ।

तत्किमिति । तथा सति स्वाभावात्मैव(१) घटः स्यादिति साक्षेपाभिधानाभिप्राय'(२) । तव दृष्ट्येति । दृष्टिः दर्शनम् । त्वद्दर्शने चेदभावो न प्रामाणिकस्तदा तद्विरहस्वभावो घटोऽपि न प्रामाणिकः स्यादित्यर्थः । यादृक्तादृक्स्वभाव इति(३) । अवयवी परमाणुस्वरूपो वेत्यर्थः । तथैवेति । स्वाभाव(४)विरहस्वभावत्वेने(५)त्यर्थः । उभयोः प्रामाणिकत्वमुपसंहरति । तस्मादिति । अनयोः घटतदभावयोः । न चानयोरन्योन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः, घटत्वेन घटे गृह्यमाणे तद्विरहानपेक्षणात्, तद्विरहस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने(६) घटा(७)नपेक्षणादिति भावः । न तथाभाव इति । नान्योन्यविरहस्वभावत्वमित्यर्थः । शशविषाणादिष्वपीति । शशविषाणादीना प्रामाणिकत्वे परं तत्र(८) क्रमयौगपद्यविरहनिरूपणं, नान्यथेत्यर्थः, तथा च प्रमाविषयस्यैव व्यवहारविषयत्वमिति(९) यदुपक्रान्तं(१०) तत्सिद्धमिति भावः ॥

(१) स्वाभावाभावोनैव—कलि० मु० पु० पा० । (२) साक्षेपप्रश्नाभिप्राय —कलि० मु० पु० पा० ।
(३) यादृक्तादृक्स्वभाव इति—पा० २ पु० । (४) स्वभाव-पुस्त० पु० पा० ।
(५) स्वभावे-पा० २ पु० । (६) भाने—पाठ । (७) घटा—कलि० मु० पु० पा० ।
(८) परतन्त्र—कलि० मु० पु० पा० । (९) विषयत्वादिति—कलि० मु० पु० पा० ।
(१०) यदुपक्रान्तं—पुस्त० पु० पा० ।

ननु काल्पनिकरूपसम्पत्तिरेवास्त्वनुमानाङ्गम् । तन्न । तस्याः सर्वत्र सुलभत्वात् ।

दीधिति ।

रूपम् सपक्षसत्त्वादि । तस्याः काल्पनिक(१)रूपसम्पत्तेः । सर्वत्र अनैकान्तिकासिद्धविरुद्धेषु त्वदनुमतेषु हेत्वाभासेषु ॥

दीधितिटिप्पणी ।

वक्ष्यमाणतदिहेत्यादिमूलेन एवं सति व्यभिचारिस्वरूपासिद्ध-विरुद्धानामेवातिव्याप्त्युद्धरणस्य करिष्यमाणत्वात् तत्रैवातिव्याप्तिं दर्शयति । सर्वत्रेति ॥

कल्पलता ।

ननु सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्यतिरेकः कल्पनया तावदुपनीतः, एतावतैव तदनुमानं प्रवर्त्तताम्, किं व्यतिरेकस्य प्रामाणिकत्व(२)ग्रहेणेत्याह । नन्विति । पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्, महानसवत्, शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वात्, घटवत्, नित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यत्र व्यभिचारासिद्धिविरोधानां यथाक्रमं हेत्वाभासतयाऽसाधकत्वं त्वया यदुच्यते, तदपि न स्यादित्याह । तस्या इति । काल्पनिकरूपसम्पत्तेः, सर्वत्र उदाहृते(षु), सुलभत्वादित्यर्थः ॥

(१) तस्या कल्पनया इति भ्रम निरस्यति । कात्पनेक ते । सदनुपु कल्पनिक[illegible] रूपस्य अभावात् । अनैकान्तिकेति । [illegible] तेषु कल्पना कथं [illegible] । व्यभिचार[illegible] तदुभयमुद्देश्यम् ।—गुरुचरण ।

(२) व्यतिरेकस्य प्रामाणिकस्व—पुस्त० पु० पा० ।

ननु॥ पक्षसपक्षविपक्षा(१)स्तावद्वस्त्ववस्तुभेदेन द्विरूपाः, तत्र ये कल्पनोपनीतास्तत्र काल्पनिका एव पक्षधर्मत्वा(२)न्वयव्यतिरेकाः, प्रमाणोपनीतेषु तु प्रामाणिका एवेति विभागः । तदिह(३) काल्पनिकान्निरस्थैर्यधर्मि प्रमेयत्वादेर्व्यावृत्तिः काल्पनिकी सिद्धा, तथापि प्रामाणिकाज्जलहृदादेः प्रामाणिक्येवैषितव्या, सा च न सिद्धेति कुतस्तस्य हेतुत्वम् । एवं प्रामाणिके शब्दे पक्षीकृते प्रामाणिक एव हेतुसद्भावो

दीधिति ।

तत्र तेषु द्विरूपेषु पक्षादिषु मध्ये, तत्र तेषु काल्पनिकपक्षसपक्षविपक्षेष्विति, तथा चा(४)सत्त्वे साध्ये काल्पनिकयोः पक्षसपक्षयोः स्थिरभावशशशृङ्गयोः काल्पनिकमेव क्रमयौगपद्यविरहस्य हेतोः सत्त्वम्, क्षणिकत्वे च साध्ये सत्त्वस्य काल्पनिके(५) शशशृङ्गादौ विपक्षे काल्पनिक एव व्यतिरेको गमकौपयिकं(६) रूपमिति भावः । तदिह वह्नौ साध्ये । एवम्

दीधितिटिप्पणी ।

असत्त्वे साध्य इत्यादि । क्षणिकत्ववादिभिर्बौद्धैः स्थिरो नाङ्गीक्रियते, अतः काल्पनिक एव तन्मते स्थिरः, एवं च सत्त्वेन क्षणिकत्वे साध्ये काल्पनिकस्थिरे सत्त्वस्यानैकान्तिकतापत्त्या काल्पनिकस्थिरं पक्षीकृत्य सत्त्वस्याभावः साध्यते, तत्र च क्रमादिविरहो हेतुः । क्षणिकत्व इति । तदनन्तरमित्यादिः । तस्याः सर्वत्र सु

(१) पक्षविपक्षसपक्षा–पुण० पु० पा० । (२) पक्षधर्मा–कलि० मु० पु० पा० ।

(३) बौद्धानामनैकान्तिकत्वोद्धारमपि हेत्वाभासान्तरक्रमेण काल्पनिकव्यवस्थयेत्यभिसन्धायाह । तदिहेति ।—भगीरथठक्कुर ।

(४) एतावता प्रकृते यदायातं तदाह । तथा चेति ।—गुणानन्द ।

(५) कल्पनिके—कलि० मु० पु० पा० । (६) पयिक—कलि० मु० पु० पा० ।

वक्तव्यः, न चासौ चाक्षुषत्वस्यास्तीति सोऽपि कथं हेतुः । एवं कृतकत्वस्यापि वस्त्वेकनियतस्य धर्मस्य वास्तव एवान्वयो वक्तव्यः, वस्तुनो विपक्षाच्च वास्तव एव व्यतिरेकः, न च तस्य तौ स्तः, तत् कथमसावपि हेतुरिति ।

दीधितिः ।

शब्दस्या(१)नित्यत्वे साध्ये । एवम् नित्यत्वे साध्ये । वस्त्वेकनियतस्येति वस्तुमात्रधर्मस्यावस्तुनि नित्येऽलीकेऽन्वयो विरोधाद् कल्पयितुं न शक्यत इति सूचनाय ॥

दीधितिटिप्पणी ।

लभत्वादिति दत्तं व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गमुद्धरति, तदिहेति मूलम(२)। नित्ये अलीके नित्यरूपे अलीके, तथा च तत्र सामानाधिकरण्येन विरोधभङ्गो न भवतीत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु निरग्निकात् कूर्मरोमादेर्विपक्षात् प्रमेयत्वव्यावृत्त्या विपक्षाद्व्यावृत्तिः(३) काल्पनिके (शब्दे) चाक्षुषत्वसत्त्वेन पक्षसत्त्वं काल्पनिके नित्ये गगनारविन्दे(४) कृतकत्वसत्त्वादन्वयो नित्यत्वकृतकत्वयोरिति काल्पनिकी रूपसम्पत्तिर्यथा त्वयोच्यते, तथा ह्रदे विपक्षे(५) प्रमेयत्वस्य सत्त्वाद्विपक्षगामित्वं वास्तवे शब्दे चाक्षुषत्वस्यासत्त्वादपक्षवृत्तित्वं नित्ये

(१) न शब्दस्येति । चाक्षुषगुणत्वमेव हेतुरनुमन्येत ।—पुस्तकान्तरः ।
(२) मूलम् । वस्त्वेकनियतेत्यस्य मूलपदस्यार्थं न च । —पा० २ पु० ।
(३) विपक्षव्यावृत्ति —पुस्त० पु० पा० । (४) गगनारविन्दे—पुस्त० पु० पा० ।
(५) विपक्ष—पुस्त० पु० पा० ।

वक्ष्यस्ता ।

वस्तुनि कृतकत्वस्याक्षणेऽविरुद्ध(१)त्वमत उक्तानां (हेतूनां) कथं गमकत्वं स्यादि(२)त्याशङ्कते । नन्विति ॥

प्रलपितमेतत् । न हि नियामकमन्तरेण सम्पदं प्रति कल्पना त्वरते, विपदं प्रति (तु) विलम्बत इति शक्यं वक्तुम्, तथा च-निरग्निकमपि कूर्मरोम सधूममिति कल्पनामात्रेण विपक्षवृत्तित्वात् धूमोऽपि नाग्निं गमयेत् । वास्तव्यां रूपसम्पत्तौ किमनेन काल्पनिकेन दोषेणे(३)ति चेत्, तर्हि वास्तव्यामसम्पत्तौ किं काल्पनिकया तयेति समानम्। विरोधाविरोधौ विशेष इति चेत्,

दीधिति ।

तर्हीत्यादि(४)। रूपस्य असम्पत्तौ(५)। तया रूपसम्पत्त्या। असति विपक्षे सतो धूमस्य सत्त्वं कल्पयितुं न शक्यते, विरोधात्, शक्यते पुनरसतोः पक्षसपक्षयो(६)रसतः क्रमादिविरहस्य सत्त्वं, सतोऽपि च सत्त्वस्यासति शशशृङ्गेऽसत्त्वेव

दीधितिटिप्पणी ।

विपद् प्रत्यपि त्वरतामिति दर्शयति, तथा च निरग्निकमपीति मूलम्। विरोधात् साक्षात्सम्बन्धविरोधात् । सत्त्वस्यापि विपक्षावृत्तित्वं दर्शयति । सतोऽपि चेति । उभयोरित्यादिमूलेन विरोधरूपविशेषो धूमवह्निस्थले दर्शित, अन्यथेत्यादिना प्रकृतेऽविरोधो दर्शित इति । वस्तुवस्तुत्वादिति यथासङ्ख्यं धूमशशशृङ्गयोरन्व-

(१) त्वन्यामन्त्वाविरुद्ध—पुस्त० पु० पा० । (२) गमकत्वमि—पुस्त० पु० पा० ।
(३) काल्पनिकदोषेणे—पुस्त० पु० पा० । (४) तर्हीति—पुस्त० पु० पा० ।
(५) असम्पत्त्यै—पुस्त० पु० पा० । असम्पत्त नैरूप्यकाकाङ्क्षायामत्र । रूपस्येति । गुणानन्द ।
(६) पक्षसपक्षय स्थिरभावशशशृङ्गयो ।—गुणान द ।

कुत एषः(१) । उभयोरेकत्र वस्त्ववस्तुत्वात्, अन्यत्रावस्तुत्वादिति चेत्, तत् किं काल्पनिकोऽपि धूमो वस्तुभूतो येन कूर्मरोम्ण(२)स्तेन सह विरोधः स्यात् । क्वचिद्वस्तुभूत इति(३) चेत्, निर्धूमत्वमपि क्वचिद्वस्तुभूतमिति तेनापि

दीधिति ।

व्यतिरेकः, अविरोधादित्याह । विरोधेति । कुत एषः विशेषः, विरोधोऽविरोधश्चेति(४) । एकत्र धूमेन वह्नौ साध्ये । उभयोः धूमशशशृङ्गयोः । अन्यत्र क्रमादिविरहेणासत्त्वे सत्त्वेन क्षणिकत्वे वा पक्षहेत्वोः, हेतुसपक्षयोः, विपक्षहेत्वभावयोश्च । यादृशं(५) क्वचिद्वस्तुभूतम्, तादृशं यद्य(वस्तुभूतमप्य)वस्तुनि कल्पयितुं न शक्यते, तदा निर्धूमत्वं क्वचिद्वस्तुभूतमित्यवस्तुभूतमपि तदवस्तुनि न कल्प्येत(६), वास्तवं तु सुतरामशक्यकल्पनमिति काल्पनिकविपक्षव्यतिरेकविरहात् धूमो नाग्निं(७) गमयेदित्याह । निर्धूमत्वमपीति । अथ यद्वास्तवं तस्यैवावस्तुनि संसर्गो विरु-

दीधितिटिप्पणी ।

यि । असत्त्वे, साध्य इत्यनुषज्यते । अन्यत्रावस्तुत्वादित्यत्रापि उभयोः इत्यस्यानुषङ्गः । तत्र च उभयोरित्यस्य व्याख्यामाह । पक्षहेत्वोरित्यादि । यादृशम् यद्रूपावच्छिन्नम् । ननु तत्र काल्पनिकनिर्धूमत्वं न कल्पनीयम्, किन्तु वास्तवं निर्धूमत्वमेव कल्पनीयम्, अत आह । वास्तवं त्विति । काल्पनिकेति । भवता काल्पनिकाद्विपक्षात् काल्पनिकी व्यावृत्तिः वास्तवविपक्षाच्च वास्तवीति कृतनियमस्या-

(१) एतत—पुस्त० पु० पा० । (२) रोम्न-कलि० मु० पु० पा० ।

(३) वस्तुभूत एवेति—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) विरोधोऽविरोधश्चेत्यर्थः —कलि० मु० पु० पा० ।

(५) यादृशं—कलि० मु० पु० पा० । (६) कल्प्येत—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) यद्यप्युक्तरीत्या निर्धूमत्वस्य तत्र कल्पनया अनुपपत्तेरनुमानं न विरुध्यते, तथापि विवादे केवलव्यतिरेकानुमानेनैव तद्व्यवहार इति विशेषः ।—गुणानन्द ।

दीधिति ।

ष्यते, न तु तादृशस्यावास्तवस्यापि, हेतुश्च वास्तवे वह्नौ वा स्तव(१) एव धूमः, न चास्य काल्पनिकमपि विपक्षवृत्तित्वम्, विरोधादिति चेत्, 'वस्त्ववस्तुनोः संसर्गो विरुध्यते नावस्तुनो रित्यत्र न किञ्चिदपि(२) प्रमाणम्, कल्पनामात्रं तु(३) वैपरीत्ये नापि सुलभम्, वस्तुनो(४) धूमस्य वस्तुनि जलह्रदादौ कल्पनं च दुर्वारम्, वास्तवमेव च पक्षसत्त्वादिकमनुमानोपयोगि, वस्तुत्वात्, अन्यथा(५)तिप्रसङ्गात्, न तु(६) क्वचि(७)त्किञ्चिद्वास्तवं, क्वचि

दीधितिटिप्पणी ।

रक्षणादिति भावः । इदं त्वत्र चिन्त्यम् । यथा काल्पनिके न काल्पनिकं निर्धूमत्वं वर्तते तथा वन्ह्यभावेऽपि न वर्तते, तुल्यन्यायात्, तथा च तस्य काल्पनिकविपक्षत्वमपि नास्तीति कुतो धूमस्य व्यावृत्त्याऽग्निगमकत्वाभावरूपं दूषणमिति । तादृशस्य तद्रूपावच्छिन्नस्य । अवास्तवस्यापीति । येन निर्धूमत्वमित्यादिदोषः स्यादिति भावः । वन्हौ, साध्य इति शेषः । विरोधात् सदसदित्यादिरूपात् । तन्मतसिद्धान्तदूषणेन समाधत्ते । वस्त्ववस्तुनोरिति । वैपरीत्ये नापीति । वस्त्ववस्तुनोरेव दोषः, न तु वस्तुनोरपीत्यर्थः । वस्तुनो धूमस्येति । वस्तुनोः संसर्गे भवता किमपि बाधकं नास्ति यत इत्यर्थः । वास्तवमेव चेत्येवकारव्यावर्त्यमाह । न त्विति । व्यतिरेकभङ्ग

(१) वा—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) न किञ्चिदिति । अवस्तुनः प्रमाणाप्रसरा इति भावः । वैपरीत्येन वस्त्ववस्तुसंसर्गो विरोधेन ।—गुणानन्द ।

(३) कल्पनामात्रस्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) ननु वस्तुविषयकप्रमाणावस्तुविषयकत्वसत्त्वाभ्यां परस्परसहकारेण विरोधधी स्यात्तत्राह । वस्तुन इति ।—गुणानन्द ।

(५) अन्यथा अवास्तवस्य तस्य तस्यानुमानोपयोगित्वे । अतिप्रसङ्गात् शब्दे चाक्षुषत्वादिनाऽनुमानप्रसङ्गात् ।—गुणानन्द ।

(६) ननु—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) क्वचित् वस्तुनो वस्तुत्वे । किञ्चित् पक्षसत्त्वं सपक्षसत्त्वं च विपक्षासत्त्वं च काल्पनिकमपीति भावः । क्वचित् अवस्तुन एव यत्र पक्षत्वादिकम् । अवास्तवमपि विपक्षासत्त्वं च तत्र वास्तवमिति भावः । ननु पक्षत्वादेर्वस्तुवस्तुत्वादिकमत्र नियामकं वाच्यम् तत्राह । कल्पनागौरवेण ।—गुणानन्द ।

विरोध एव। तस्माद् यथा काल्पनिकी विपत्तिर्न दोषाय, तथा काल्पनिकी सम्पत्तिरपि न गुणायेति, व्यतिरेकभङ्गः॥

दीधितिः।

वास्तवमपि, नियामकाभावात्, कल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च(१)त्यभिसन्धायोपसंहरति। तस्मादिति। व्यतिरेकः क्रमादिविरहेण स्थिरस्य सत्त्वव्यतिरेकसाधनम्, क्षणिकत्वसाधनस्य च सत्त्वस्य शशशृङ्गे व्यतिरेकः, तयोर्भङ्गः॥०॥

दीधितिटिप्पणी।

इत्यत्र द्विवचनान्तसमासेन न्यूनत्वं परिहरति। व्यतिरेक इति॥०॥

कल्पलता।

परिहरति। प्रलपितमेतदिति। प्रलापः अनर्थकं वचः, तथा च त्वदभिधानमर्थशून्यमित्यर्थः। तदेव दर्शयति। न हीति। क्षणिकत्वसत्त्वयोरलीके व्यतिरेकसिद्धिः काल्पनिकी (तव) सम्पत्। सद्धेतोरप्यसद्धेतुत्वापत्तिर्विपत्। विपदमेव दर्शयति। तथा चेति। ननु वस्तुनो विपक्षाद्धूमस्य वस्तुनो व्यावृत्तिरस्त्येवेति धूमो वह्निं कथं न गमयेदित्याह। वास्तव्यामिति(२)। सत्त्वक्षणिकत्वयोरपि त्व(३)दुपदर्शिता व्यतिरेकसम्पत्तिरवास्तव्येवेत्याह। तर्हीति। ननु कूर्मरोम्णि(४) वस्तुसतो धूमस्य वृत्तौ विरोधः, अक्षणिकत्वस्य(५) क्रमयौगपद्यविरहस्य चासत एवासति

(१) कृत्वे—कलि० पु० पु० पा०। (२) वास्तवमिति—पुरा० पु० पा०।
(३) सत्त्वक्षणिकत्वयोरस्त—पुरा० पु० पा०।
(४) रोम्णि—कलि० पु० पु० पा०। दृश्यमेति।
(५) विरोध इत्यक्षणिकत्वस्य—कलि० पु० पु० पा०।

कल्पलता ।

कूर्मरोम्णि धूमत्वाद्यविरोध इत्याह । विरोधेति । (उभयोरिति ।) धूमकूर्मरोम्णोः, एकत्र धूमानुमानस्थले, वस्तवस्तुत्वात्, अन्यत्र त्वदु(१)पदर्शिते व्यतिरेके, अवस्तुत्वात्, इति विरोधाविरोधावि(२)त्यर्थः । तत्किमिति । अवस्तु(भूतस्यैव)धूमस्या(३)वस्तुनि (नि)-रग्निके गतत्वेन व्यभिचारस्य मयोक्तत्वात् क्व विरोध इत्यर्थः । क्वचिदिति । हेतुत्वेनोपात्तो धूमो वस्तुभूत एव(४), स च नावस्तुनीति न(५) व्यभिचार इत्यर्थः । तर्हि निर्धूमत्वमपि कूर्मरोम्णि कथं वर्त्ततां, ह्रदादौ तस्य वस्तुत्वात्, तथा च निरग्निकेऽलीके न धूमवत्त्वं नापि निर्धूमत्वमिति महान्विरोध इत्याह । निर्धूमत्वमपीति(६) । व्यतिरेकभङ्ग इति । व्यतिरेक-व्याप्तिग्रहभङ्ग इत्यर्थः, तथा च त्वन्मते नान्वयव्यतिरेक(७)ग्रहोऽपि सत्त्वक्षणिकत्वयोरिति भावः ॥०॥

दीधितिः ।

प्रतियोग्युत्तरभाविनो हि कारणस्यापेक्षणीयत्वे सत्यपि प्रतियोगिनि तद्विलम्बाद्विलम्बो नाशस्य स्यात्, निरस्ते च तस्मिन् भावस्योत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशः, स एव च क्षणभङ्गः । यदि चैवमुत्पत्तिमतां क्षणिकत्वे सिद्धेऽपि नित्यत्वेन परैरभ्यु-

दीधितिटिप्पणी ।

मूले नित्ये क्षणभङ्गसाधकं न प्रतीयते, प्रत्युत मितरत्रापि न्यूनत्व-माशङ्क्याभासमाह । प्रतियोगीत्यादि । तस्मिन् इतरकारणस्यापे-

(१) अन्यत्र तु सदु—पुरा० पु० पा० । (२) विरोधाविरोधादि—कलि० पु० पु० पा० ।
(३) धूमस्यैवा—पुरा० पु० पा० । (४) वस्तुभूत एव—पाठ ।
(५) नावस्तुनीति स—पा० २ पु० । (६) निर्धूमत्व इति—पा० १ पु० ।
(७) नान्वयव्याप्ति—पुरा० पु० पा० ।

(१) अस्तु तर्हि ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वसिद्धेः(१) क्षणभङ्गः। न। विकल्पानुपपत्तेः। तद्धि तादात्म्यं

दीधिति।

पगतानां परमाणूनां तन्न सिद्धमिति विभाव्यते, तदाऽनित्येषु(२) सिद्धव्याप्तिकेन सत्त्वेन तेषां विनाशित्वं क्षणिकत्वं वा साधयिष्यत इत्याशयवानाशङ्कते। अस्तु तर्हीति। अहेतुकत्वं च तदुत्पत्त्युत्तरभाविहेत्वनपेक्षत्वम्। अत्र च यो यस्य ध्रुवभावी स तदुत्पत्त्युत्तरभाविहेत्वनपेक्षः, यथा पूर्वस्य बीजक्षणस्योत्तरः, यथा वा(३) कर्मणो विभागः, ध्रुवभावी च प्रतियोगिनो विनाश इति वस्तुतस्तेषामभिमतः प्रयोगः(४)। उदक्षरमपि परकीयसिद्धान्तभेदानुसारेण विकल्प्य दूषयति। तद्धीत्यादि। तत् ध्रुवभावित्वम्। तादात्म्यम् प्रतियोगि(५)तादात्म्यम्, न च(६) तदात्मनस्तदुत्तरभाविमापेक्षत्वसम्भव इति

दीधितिटिप्पणी।

क्षणीयत्वे। सत्त्वेन विनाशित्वं प्रसाध्य तेन ध्रुवभावितया क्षणभङ्गसाधनमपेक्ष्य सम्मुख एव क्षणभङ्गसाधनमुचितमित्याह। क्षणिकत्वं चेति। तन्मतेऽपि विनाशस्य प्रतियोगिजन्यतयाऽहेतुकत्वासङ्गतेराह। अहेतुकत्वं चेति। अत्र च प्रयोग इति सम्बन्धः। उत्तर, बीजक्षणः। पक्षधर्मता दर्शयति। ध्रुवभावी चेति। तेषामभिमत इति। तेषां ध्रुवयवत्वादिति भावः। उदक्षरमपीति विकल्प्य इत्यन्वयि। तादात्म्य तैरुक्त किं वाभिमतं क्रियते इत्याह। न

(१) ध्रुवभावित्वाद्विनाशस्याहेतुकत्वेन—पाठ। ध्रुवभावित्वेन विनाशस्याहेतुकत्वे सिद्धे—कलि० मु० पु० पा०।

(२) सदा नित्येषु—कलि० मु० पु० पा०। तदा जन्येषु—पुग० पु० पा०।

(३) न्यायनये दृष्टान्तमाह। यथा वेति।—गुणानन्द।

(४) मभिमतप्रयोग—पा० २ पु०।

(५) केन तादात्म्यमित्यपेक्षायामाह। प्रतियोगीति।—गुणानन्द।

(६) व्याप्तिं दूषयति। न चेति।—गुणानन्दः।

वा, निरुपाख्यत्वं वा, तत्कार्यत्वं वा, व्यापकत्वं(१) वा, अभावत्वमेव वेति(२)।

दीधिति।

भावः। निरुपाख्यत्वम् निःस्वभावत्वम् अलीकत्वमिति यावत्। अलीकस्य च (न) कारणापेक्षित्वम्(३) विलक्षणमेव च तदलीकं प्रतिनियतदेशकालमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः॥

दीधितिटिप्पणी।

चेति। तेन कथमहेतुकमङ्गीक्रियत इत्याह। अलीकस्य चेति। नन्वलीकस्य काल्पनिकतया सार्वत्रिकतया कथमत्र देशे एतत्काल एव भवतीत्यादिप्रतिनियतकालाद्यपक्षे यत आह। विलक्षणमेव चेति॥

कल्पलता।

ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्याम(४) इति यदुक्तं, तत्राह। अस्त्विति। ध्रुवम् अवश्यं भावो(ऽस्या)स्तीति ध्रुवभावी विनाशः। एतावता सत्त्वक्षणिकत्वयोर्व्याप्तिः सेत्स्यतीति हृदयम्। (विकल्पेति।) विकल्पस्य प्रकृतविचारोपयिकसंशयस्य, अनुपपत्तेरित्यर्थः। यद्वा विकल्पानां विविधकल्पानां त्वदभिमतानाम्, अनुपपत्तेरित्यर्थः। यद्वा विकल्पे क्रियमाणे त्वदभिमतपक्षानुपपत्तेरित्यर्थः। तद्धीति। विनाशस्य ध्रुवभावित्व(५)मित्यर्थः। यद्यपि एते विकल्पा ध्रुवभावित्वस्य न भवितुमर्हन्ति, तदर्थासत्पर्शात्, तथापि तात्पर्यानुसारेण कथञ्चिद्विनाशस्याहेतुकत्वप्रयोजका द्रष्टव्याः। भावानां विनाशोऽहेतुकः, ध्रुवभावित्वात्, यद्यस्य(६) ध्रुव-

(१) तत्कार्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा—कलि० मु० पु० पा०।
(२) भव वा—पुण० पु० पा०। (३) कारणानपेक्षित्वं—पुण० पु० पा०।
(४) वक्ष्यत—कलि० मु० पु० पा०। (५) भावित्वता—कलि० मु० पु० पा०।
(६) यदद्—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता ।

भावि तत्तद(१)हेतुकम् ॥ तादात्म्य चेति । विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्यमित्यर्थः । निरुपाख्यत्वमिति(२) । अलीकत्वमित्यर्थः । तत्कार्यत्वमिति । प्रतियोगिकार्य(त्व)मित्यर्थः । व्यापकत्वं चे(३)ति । प्रतियोगिव्यापकत्वं चे(४)त्यर्थः ॥

। न पूर्वः(५), निषेध्यनिषेधयोरेकत्वानुपपत्तेः । उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तेः ।

दीधिति ।

निषेध्येति(६) । मिथो(७)विरुद्धस्वभावत्वादिति भावः । वैश्वरूप्येति । निषेध्यनिषेधयोरैक्ये क्वचिदपि(८) विरोधासिद्ध्या विरुद्धधर्मसंसर्गोच्छेदे भेदा(९)सिद्धावद्वैतमेव स्यात्, स्याच्च जगदेवाभावशेष(१०), स्वदेशकालयोरपि तस्यासत्त्वादित्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

निषेध्यम् प्रतियोगि । निषेध अभाव । यद्वा निषेध्यम नाश्यम् । निषेध नाशः । क्वचिदपीत्यादि । प्रतियोग्यभावयोरैक्ये घटत्वाभावरूपघटत्वस्य घटत्वादिसमानाधिकरणतया घटत्वपटत्वादीनामपि परस्परासामानाधिकरण्यरूपविरोधासिद्ध्या विरुद्धधर्मवत्त्वाभावेन घटपटादीनामपि भेदो न सिध्येत्, इत्थ च जगत एवैक्यं स्यादित्यर्थ । इत्थं च इतरदपि स्यादित्याह । स्याच्चेति । अभावशेषम् अभावानतिरिक्तम् । न च भावशेषत्वमेव कथ नापादितमिति वाच्यम् । तस्य मूलेनापाद्यत्वाभावकमिति । यद्यप्येतदद्वैतापादनेनैव

(१) तदन्या—पुण० पु० पा० । (२) निरुपाख्यमिति पाठ ।

(३) व्यापकत्वं च—कलि० मु० पु० पा० । (४) व्यापकमि—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) पूर्वक र—पुण० पु० पा० । (६) निषधेति—पुण० पु० पा० ।

(७) मिथ इति । ध्वंसे च कालिको विरोध स्मार्क तेषां च दैशिकोऽपि ।—गुणानन्द ।

(८) क्वचिदपीति । यत्र यस्य धर्मस्याभावो वर्तते तत्र तस्यापि सत्त्वादिति भाव ।—गुणानन्द । (९) भेद—कलि० मु० पु० पा० ।

(१०) अभावशेषमिति भावशब्दस्य मुख्यलक्षणम् तुल्यपुके ।—गुणानन्द ।

दीधितिटिप्पणी ।

भातम्, तथापि स्पष्टार्थमुक्तम् । कान्तु जगद्घटाभावमय इत्यादि त्यप इत्याह । हेतुमाह । स्वदेशेति । स्वदेशकालयोरपि स्वात्मकस्वाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

निषेध्येति । न हि घट एव घटाभाव(१) इति कस्यचिदनुभवो व्यवहारो चेति भावः । ननु(२) परीक्षकाणां(३) ताव(त्त)दुभयमस्तीत्यत आह । उपपत्तौ चेति । वैश्वरूप्यम्(४) वैचित्र्यम्, तदनुपपत्तिः, सर्वेषां घटपटादीनामभावैकस्वभावत्वादित्यर्थः । यद्वा विरोधिनोरपि तादात्म्ये गवाश्वादीनामपि(५) तादात्म्यापत्तेरित्यर्थः ॥

ननु कालान्तरेऽर्थक्रिया प्रत्यशक्तिरेवास्य नास्तिता, सा च कालान्तरे समर्थेतरस्वभावत्वमेवेति(६)

दीधिति ।

ननु कालान्तरे समर्थेतरस्वभावो भाव एव विनाश इति नोक्तदोष इत्याशङ्कते । नन्विति । सा चेति । नास्तितेत्यर्थः । कालान्तरवर्त्ती भावो हि सामर्थ्यविरहेण समर्थात्प्राचो भावाद्भिद्यमानो लाघवात् तस्य विनाशोऽभ्युपेयते, अथाभिन्न एव ।

दीधितिटिप्पणी ।

कालान्तर कार्यकाल-धमाधक्षण । नास्तिता नाश । सा चेत्यादिमूलताऽभेद एव प्रतीयते अभेदपक्षे च नन्वयमय क्षणभङ्ग इति न लगतीत्यतो विकल्प्य सङ्गमयति । कालान्तरेति । प्राचो भावात् प्राचीनभावात् । अथाभिन्न एव, विनाशोऽभ्युपेयत इति सम्ब

(१) घटविनाश—कल० मु० पु० पा० । (२) भाव ।—पा० ? पु० ।
(३) परीक्षितानां—कल० मु० पु० पा० । (४) वैश्वरूप्यं—पुस्त० पु० ए० ।
(५) गव आदेरपि—पुस्त० पु० पा० । गवादेरपि—पुस्त० पु० पा० ।
(६) स्वभावत्वमेवेति—पा० ? पु० ।

चेत्, नन्वयमेव क्षणभङ्गः, तथा चासिद्धमसिद्धेन साधयतः करते प्रतिमल्लः(१) ।

दीधितिः ।

आद्ये, नन्वित्यादि । सामर्थ्यविरहो हि भेदं साधयन् क्षणभङ्गे पर्यवस्यति, न चासावद्यापि सिद्ध इत्यर्थः । विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्याभ्युपगमविरोधश्चेत्यपि(२) द्रष्टव्यम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न्धः । ननु समर्थेतरस्वभावत्व सामर्थ्यविरह एव, नन्वयमित्यादिना कथमस्य क्षणभङ्गाभेद आपादितः, वरमेतेनास्य क्षणभङ्गाविनाभूतत्वं भवत्वित्यतस्तत्पर्यवसानरूपार्थमाह । सामर्थ्यविरह इत्यादि । भेदं साधयन्, प्राचो भावात् ॥

कल्पलता ।

प्रकारान्तरेण विनाशस्य प्रतियोगितादात्म्यं शङ्कते । नन्विति । स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणे भावोऽर्थक्रियां प्रत्यसमर्थ इत्यशक्तिरेव तदानीं(३) नास्तिता, तथा च समर्थेतरस्वभावो भाव एव नास्तिता, सैव च नाश इत्यर्थः । प्रथमक्षणे सामर्थ्यमग्रिमक्षणे(चा)ऽसामर्थ्यमिति विरुद्धधर्माध्यासेन भेद एव (तव) विवक्षितः, तथा च क्षणभङ्ग एवानया(४) वचनभङ्ग्या त्वयोच्यते, स च पूर्वोक्तसामर्थ्यासामर्थ्यप्रयोजकप्रसङ्गतद्विपर्ययाधीनः(५), तौ च दूषितावेवेत्याह । नन्वयमेवेति । तथा चेति । तथा च प्रकारान्तरेण(६) समर्थेतरस्वभावत्वमसिद्ध(मसिद्धेन)क्षणभङ्गेन साधयत इत्यर्थः ॥

(१) प्रतिमल्ल —पाठ । प्रतिनन्द —कलि० मु० पु० पा० । (२) श्चेति—पुण० पु० पा० ।
(३) तदानीं—पुण० पु० पा० । (४) क्षणभङ्गप्रधानया—पुण० पु० पा० ।
(५) धीनश्च—कलि० मु० पु० पा० । (६) तथा चेति । कालान्तरे—पुण० पु० पा० ।

अपि च देशान्तरकालान्तरानुषङ्गिण्यस्य(१) नास्तिता यद्ययमेव, नूनमनक्षरमिदमुक्तं, यदयमेव देशान्तरकालान्तरानुषङ्गीति । यदि वा स्वदेशकालवत् कालान्तरदेशान्तरयोरपि नास्तितानुषङ्गेऽस्तित्वप्रस-

दीधितिः ।

द्वितीये, अपि चेति । देशस्यापि(२) क्षणिकत्वात् देशान्तरेत्युक्तम् । अभावसामान्या(३)भिप्रायेणेत्यन्ये । चलसन्तान(४)मभिमेत्येत्यपरे । पूर्व(५)मशक्तिरशक्तस्वभावरूपा शङ्किता,

दीधितिटिप्पणी ।

देशस्यापीति । ध्वंसस्य प्रतियोगिदेश एव वृत्तेः प्रतियोगिक्षणोत्तरं तद्भूतलमेव देशान्तरपदेनोक्तम्, न तु प्रतियोग्यत्यन्ताभावाधिकरणं देश इति । यद्यप्येतद्देशस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणतयाऽत्रापि कथं ध्वंसस्य वृत्तित्वमिति वाच्यम्, तथापि तन्मतेऽन्यथानुपपत्त्या प्रतियोग्यनधिकरणसमुद्भूताधिकरणजातीयपरम्परायामेव ध्वंसवृत्तित्वाङ्गीकारात् । अभावसामान्येति । नास्तितापदेनात्राभावसामान्यमेवोक्तम्, तथा चात्यन्ताभावस्यैव देशान्तरवृत्तित्वमस्तीति भावः । चलेति । यत्र परमाणुश्चलन्नेव एकभूतलतोऽधिकरणान्तरे द्वितीयक्षणे पतति, तत्र द्वितीयाधिकरणरूपदेशान्तरे द्वितीयक्षणवर्त्तितत्परमाणुरूपध्वंस एवास्तीत्यर्थः, तथा चैतन्मते एकाधिकरणमात्रे यद्वर्तते तदत्र नोक्तमिति भावः । पौनरुक्त्याभावं द-

(१) अनुषङ्गिण्यस्य —प० २ पु० ।

(२) ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशत्वे कथमेतदित्यत आह । देशस्यापीति । यद्यपि देशोऽपि क्षणतया कालान्तरमेव, तथापि दैशिककालिकसम्बन्धभेदाद्विवक्षाभेदोऽत्रमेयः ।—गुणानन्दः ।

(३) अभावसामान्येति । तथा चात्यन्ताभावमादाय देशान्तरवृत्तित्वसमन्वय इति भाव । इतरकल्पना यथाश्रुतेनैवोपपत्तिरेकाकीचित्बीजम् ।—गुणानन्द ।

(४) चलसन्तानेति । अत्र चलेति पूर्वसम्बद्धदेशाभावोत्पादकम् । सन्तानेति प्रागभावलाभाय । अत्र च प्रतियोगिसमानदेशत्वेऽपि यथोत्तरता प्रतीयते तदपेक्षया देशान्तरत्वोपपत्तिः । यद्वा प्राक् प्रतीत तदपेक्षया देशान्तरत्वेन ध्वंसोऽपि बोध्य ।—गुणानन्द ।

(५) पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह । पूर्वमिति । अशक्तस्वभाव, शक्तभेद ।—गुणानन्द ।

ङ्गः ।; अशक्ते(१) कथमस्तु, शक्तेः सत्तालक्षणत्वादिति चेत्, अथ कालान्तरकार्यं प्रति स्वकालेऽशक्तिरसत्त्वम्, (किं वा) स्व(२)कार्यमपि प्रति कालान्तरेऽशक्तिरसत्त्वम् ।

दीधिति ।

सम्प्रति शक्तिविरहरूपां(३) तामाशङ्कते, अशक्ते(४) कथमस्तु(५), कालान्तरेऽस्तित्वमिति (शेषः)(६) । कालान्तरेति । कालान्तरीण(७)कार्याशक्तेः स्वकालेपि(८) भावात् स्वकाल इत्युक्तम्, न तु विकल्पान्तर्गतमिति(९) मन्तव्यम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

शेषेति । पूर्वमिति। ननु कालान्तर इत्यादावित्यर्थः(१०) । अस्तित्वत्यादि । तथा चास्तित्वत्यत्रास्तित्वप्रसङ्ग इत्यस्यानुषङ्गो बोध्य इत्यर्थः । स्वकाल इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । कालान्तरे(री)ति । वस्तुतः स्वकालेपि तदस्तीत्युक्तं, न तु तस्य किमपि प्रयोजनमिति भावः ॥

कल्पलता ।

यदि च घटसत्ता घटात्मिका देशान्तरकालान्तरयोरनुवर्त्तते, तदा तद्रूपतया घटस्यैवानुवृत्तिः, अथ तत्र नानुवर्त्तते, तदा स्वरूपत एव घटानुवृत्तिरिति

(१) अशक्ते–पूना० पु० पा० । अयं पाठो गुणानन्दकल्पलताकृत्सम्मतः ।

(२) स्वा—कलि० मु० पु० पा० । (३) रूप—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) अशक्ते —कलि० मु० पु० पा० । अयं पाठो गुणानन्दसम्मतः ।

(५) कथमस्त्विति—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) अधिकरणाकाङ्क्षां पूरयति । कालान्तर इति । धर्मिनिवेशस्य वैयर्थ्यमाख्यातपञ्चम्यर्थस्य च तथात्वमाशङ्क्याह । अस्तित्वमिति ।—गुणानन्द ।

(७) कालान्तरीय —कलि० मु० पु० पा० ।

(८) स्वकालेऽपीति । एतच्च स्वकालेऽसत्त्वापादनरूपदोषायोपयोक्ष्यत इति ध्येयम् ।—गुणानन्द । (९) न्तर्गत—कलि० मु० पु० पा० ।

(१०) २६४ पृष्ठे १२ पङ्क्तौ मूलमिदं वर्तते ।

कल्पलता ।

घटादेः(१) क्षणिकतां साधयितुमुद्यतस्य नित्यत्वं नि- मुक्तं च पर्यवसितमित्युभयतःपाशा रज्जुरित्याह अपि चेति । अयमेव भाव एव । ननु देशान्तरे का- लान्तरे वा भावस्याशक्तिं ब्रूमः, तथा च तदुभयत्र कथं सत्त्वमापद्यतामिति(२) शङ्कते । अशक्तेरिति ॥

आद्ये स्वकालेऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः, तदानीमपि (त- स्य) तादूप्यात् । कालान्तरकार्यं प्रत्येवमेतदि(३)ति चेत्, किमयं मन्त्रपाठः । न हि यो यत्राशक्तः स त- दपेक्षया नास्तीति व्यवह्रियते । न हि रासभापेक्षया धूमो जगति नास्ति, तत् कस्य हेतोः, न ह्यशक्तस्य स्वरूपं निवर्तत इति ।

दीधिति ।

× × ×

दीधितिटिप्पणी ।

× × ×

कल्पलता ।

कालान्तर(४)कार्यं प्रत्यशक्तिरसत्त्वमिति चेद्ब्रूपे, तदा(५) बीजादेः स्वकालेपि कालान्तरकार्यं प्रत्यश- क्तिरेव, न हि स्वकाले बीजादि *(६)कालान्तरकार्याणि

(१) कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तिरेव न हि बीजादि कालान्तरकार्याणि करोतीति स्वकालेपि बी जादेरसत्त्वप्रसङ्ग इति प्रथमविकल्पार्थः ॥ स्वकालेऽपि—कालि० मु० पु० पा० ।

(२) मापद्यत इति—पा० २ पु० । (३) त्येवमेवे—मुग० पु० पा० ।

(४) कालान्तरे—मुग० पु० पा० । (५) चेद्ब्रूप यदा—मुग० पु० पा० ।

(६) एतत्पुष्पिकामारभ्याभिमुष्पिकाचित्तपर्यन्तो ग्रन्थः २ पु० नास्ति ।

कल्पलता।

करोतीति स्वकालेऽपि बीजादेरसत्त्वप्रसङ्ग इति प्रथमविकल्पार्थः(१)। तदानीमिति। तदानीमपि स्वकालेऽपि। तस्य बीजादेः। तादूप्यात् कार्यं प्रत्यशक्तत्वादित्यर्थः(२)। (एवमेतदिति।) एतत् बीजादि। एवं स्वकालेपि* कालान्तरकार्यं प्रत्यसदेवेत्यर्थः। किमयमिति। सदपि किञ्चिदपेक्षयाऽसदिति(३) विरोधपरिहारो मन्त्रपाठं(४) विना नोपपद्यत इति भावः। व्यवहारविरोधमाह। न हीति। व्यवहारविरोधमेव सोपपत्तिकमाह। न हि रामभेति॥

द्वितीये तु यदि कालान्तराधाराऽशक्तिः, कथं

दीधिति।

स्वकार्यं प्रति कालान्तरानिरूपिता(तस्या)ऽशक्तिः कालान्तरनिष्ठा(५) तन्निष्ठा(६) वा। आद्यं दूषयति। यदीति। कथमिति। तस्य त्वया(७) क्षणिकत्वाङ्गीकारादिति भावः।

दीधितिटिप्पणी।

कथमिति मूलम्, तेन तस्य तदात्मकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः। तस्य त्वयेति। इदानीं वृत्तेः क्षणिकस्य कालान्तरवृत्तिरूपत्वा-

---

(१) स्वकालेपि तस्य बीजादेस्तादूप्यात् कालान्तरकार्यं प्रत्यशक्तत्वादित्यर्थ—कलि० मु० पु० पा०।

(२) तदानीमपि स्वकालेपि—कलि० मु० पु० पा०।

(३) दपेक्षया त्वसदिति—पुस्त० पु० पा०। (४) परिहारो मन्त्रपाठ—पुस० पु० पा०।

(५) कालान्तरस्य निरूपकत्वमधिकरणतयाऽवच्छेदकतया वेति भेदेन विकल्पयति। कालान्तरनिष्ठेत्यादि।—गुणानन्द।

(६) पूर्वोपक्रान्त यत्स्व तन्निष्ठेत्यर्थ।

(७) ननु कालान्तरवृत्तित्वं शक्त्यभाव स कालान्तरवृत्तिभावभेद एव कल्प्यते, लाघवात्, तथा च स एव भाव, तथा च तथापि तदात्मकत्वं स्यात्, तत्र ह। तस्य त्वयेति। तथा च कालान्तरवृत्तित्वमेव तस्य नोपेयत इति भाव।—गुणानन्दः।

तदात्मिका । तदाधारा चेत्, तदैवासत्त्वप्रसङ्गः, कालान्तरे तु विपर्ययः । तस्मात्

विधिरात्माऽस्य भावस्य(१) निषेधस्तु ततः परः ।
सोऽपि चात्मेति कः प्रेक्षः शृण्वन्नपि न लज्जते ॥

दीधितिः ।

द्वितीये त्वाह । तदे(२)त्यादि । तदात्मिकाया(३) अशक्तेस्तत्काल एव सत्त्वादिति भावः । अभेदे कथमाधाराधेयभाव इत्यपि द्रष्टव्यम् । तदाधारेत्यस्य तत्कालाधारे(४)त्यर्थ इति (तु) केचित् । विपर्ययः असत्त्वव्यतिरेकप्रसङ्गः । उपसंहरति । तस्मादिति । आत्मा स्वरूपम् । अस्य(५) निषेध इत्यन्वयः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

भावादित्यर्थः । तदात्मिकाया इति । अशक्तेरस्वरूपतया तत्कालेऽसत्त्वापादनं बोध्यम् । अन्तिमदोषोद्धारिणो मतमाह । तदाधारेत्यस्येति । विपर्यय इति । असत्त्वस्य प्रतियोग्याधारकतया कालान्तरे प्रतियोगिसत्त्वेनासत्त्वस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । इत्यन्वय इति । तथा च भावस्यात्मा विधिः, अस्य निषेधस्ततः पर इत्यन्वय इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

स्वकार्यमपि प्रति(६) कालान्तरे(ऽपि) अशक्तिरसत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति । यदीति । कथं तदात्मिका कथं प्रतियोग्यात्मिका, प्रतियोगिनः प्रथम(७)-

(१) विधिरात्माऽभवस्य—पुण० पु० पा० । (२) तदेदे—पुण० पु० पा० ।

(३) एवकारार्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह । तदात्मिकाया इति । तत्काल एव, क्षणिकत्वेनाभिमतभावकाल एव ।—गुणानन्दः ।

(४) तत्कालाधारेति । तथा च कालान्तरनिष्ठा तत्कालनिष्ठा वेति विकल्पोऽवसेयः । कालान्तरनिष्ठत्वविकल्पनिरसने न्यूनत्वमत्रापि बीजम् ।—गुणानन्दः ।

(५) केवलाधिकरणस्य अभावतानुपपत्त्या को विरोध इत्यत आह । अस्य निषेध इति । तस्य भाव इत्यर्थः ।—गुणानन्दः ।

(६) स्वकार्यमपि—पा० १ पु० । (७) प्रतियोगिन —काशि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

क्षणमात्रवृत्तितया 'द्वितीय(१)क्षणेऽसत्त्वादित्यर्थः । तदाधारा चेदिति । प्रतियोगिकालाधारेत्यर्थः । कालान्तर इति । स्वकालाधारैव चे(२)दशक्तिरसत्त्वं, तदा स्वकालातिरिक्ते काले भावस्य सत्त्वप्रसङ्ग इति स्थैर्यमेवावर्त्तत इति भावः । प्रथमविकल्पभङ्ग(३)मुपसंहरति । तस्मादिति । (स्व)भावाभावयोर्विधायक(निषेधक)प्रमाणगोचरयोस्तादात्म्यं सर्वथाऽनुपपन्नमित्यर्थः । प्रकृष्टा ईक्षा प्रेक्षा, तया व्यवहरतीति प्रेक्षः ॥

अस्तु तर्हि भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीति वाक्यस्य(४) सोपाख्येति शेषः । नन्वयमपि क्षणभ-

---

दीधितिः ।

द्वितीयं(५) पक्षं तदीयग्रन्थाविरुद्धं व्युत्पादयन्नाशङ्कते । अस्तु तर्हीति । शेषः अध्याहरणीयो भागः, तथा च भावस्वरूपातिरिक्ता सोपाख्या निवृत्तिर्नास्तीति पर्यवसितवाक्यस्य निरुपाख्या निवृत्तिरिति तात्पर्यम् । (एतद्दूषयति । नन्वयमपीति ।

दीधितिटिप्पणी ।

द्वितीयं पक्षम् निरुपाख्यत्वरूपम् । तदीयग्रन्थाविरुद्धमिति । भावस्वरूपातिरिक्ता निवृत्तिर्नास्तीति तदीयग्रन्थपङ्क्तिः,निवृत्तेरलीकत्वाङ्गीकारे एतद्वाक्यं विरुध्यते, भावातिरिक्तस्यैवालीकत्वात्, अत एतद्ग्रन्थं सोपाख्यपदाध्याहारेणाविरुद्धं सम्पादयन्निदमुच्यत(६) इत्यर्थः । तदीयग्रन्थत एव इदं कथं लब्धं, येन तन्मतसिद्धमिति वाच्यमत आह । इति तात्पर्यमिति । न क्वापीत्युक्ते कथं तस्य सार्वत्रिक-

---

(१) द्वितीये—कलि० मु० पु० पा० । (२) स्वकालाकारैरम्य—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) प्रथमविकल्पप्रसङ्ग—कलि० मु० पु० पा० । प्रथमविकल्पस्तु नाशस्य प्रतियोगितादात्म्यरूपो बोध्य ।(४) नास्तीत्यस्य—पाठ । (५) द्वितीयम् , निरुपाख्यत्वरूपम् ।—गुणानन्दः ।
(६) सम्पादयित्वेदमुच्यत इति पाठो युक्तः प्रतिभाति ।

ङ्गस्योद्गारः(१), स च(२) कफोणिगुडायितो वर्त्तते। भवतु वा निवृत्तिरसमर्था, तथाप्यहेतुकत्वं तस्याः किमायातम्। तुच्छस्य कीदृशं जन्मेति चेत्, यादृशः कालदेशनियमः। सोऽपि तस्य कीदृश इति चेत्, एवं(३) तर्हि न घट(४)निवृत्तिः क्वापि कदापि वा(५) सर्वत्रैव सदैव वेति(६) स्यात्(७)।

दीधितिः।

निरुपाख्या चेन्निवृत्तिरहेतुका तदोत्पन्नमात्रस्यैव भावस्य सा भवेदिति क्षणभङ्गसिद्धिरिति तवाभिप्रायः।) स चेति। निरुपाख्यत्वमेवासिद्धमिति भावः। (कफोणिः कूर्परः।) सोऽपीति। तस्य तुच्छस्य, घटनिवृत्तेर्देशकालसम्बन्धनियमो नास्तीत्यर्थः। घटनिवृत्तेर्देश(८)कालसम्बन्धनियमनिषेधो हि किं विशेषणस्य सम्बन्धांशस्य(९) निषेधः, किं वा विशेष्यस्य नियमांशस्य। आद्यं विवृणोति। न घटेत्यादि(१०)। द्वितीये त्वाह। सर्वत्रैवेति। घटनिवृत्तिरित्यनुषज्यते॥

दीधितिटिप्पणी।

त्वम्, येन सर्वत्रैवेत्यादि सङ्गतं स्यादतो विकल्प्य सङ्गमयति। घटनिवृत्तेरिति। किं चेति निषेध इत्यन्वयि॥

(१) स्योद्गार.—पाठ.। (२) स तु—पा० २ पु०। (३) एव च—पा० २ पु०।
(४) घटादि—पुस्त० पु० पा०। (५) कदापि—कलि० मु० पु० पा०।
(६) सर्वदैवेति वा—पा० २ पु०।

(७) अस्तु तर्हीति। तदपि निवृत्तेर्नानादेशकालानुगमादलीकत्वमनलीकस्य क्षणिकत्वसिद्धौ स्यात्, तदेव त्वसिद्धमित्याह। तुच्छस्येति। सिद्धमप्युक्तेरप्रयोजकत्वमाह। भवत्विति। तुच्छस्येति। निर्धर्मकस्यापि कालसम्बन्धरूपधर्मासम्भव इत्यर्थः। यादृश इति। अलीकस्य नियतदेशकालसम्बन्धस्तज्जन्मापि यादृश इत्यर्थः। सोऽपीति। अलीकत्वादेव देशकालनियमोऽपि तुच्छस्य नास्तीत्यर्थः। निवृत्तेर्देशकालनियमस्य विशिष्टस्याभावो यदि देशकालसम्बन्धस्य विशेषणस्याभावात्, तत्राह। न घटनिवृत्तिरिति। अथ तत्सम्बन्धसत्त्वेऽपि विशेष्यानियमाभावात्, तत्राह। सर्वत्रेति।— भवनीश्वठक्कुरः। (८) घटनिवृत्तिदेश—पुस्त० पु० पा०।
(९) सम्बन्धांशस्य—पुस्त० पु० पा०। (१०) न घट इत्यादि—पा० २ पु०।

(कल्पलता)

निरुपाख्यत्वं वेति द्वितीयं विकल्पमुत्थाप्य निराकरोति। अस्त्विति। भावस्वरूपातिरिक्ता(१) निवृत्तिर्नास्तीति कीर्तिवाक्यं सोपाख्येति शेषं दत्त्वा प्रज्ञाकरेण(२) व्याख्यातं, तेन निरुपाख्या(३) निवृत्तिरित्यर्थः पर्यवस्यतीत्यभिप्रायः। एतद्दूषयति। नन्वयमपीति। निरुपाख्या चेन्निवृत्तिरहेतुका तदोत्पन्नमात्रस्यैव भावस्य सा भवेदिति क्षणभङ्गसिद्धिरिति तदभिप्रायः, स च निवृत्तेः सोपाख्यत्वसाधनात् पूर्वमेव निरस्त इति भावः। कफोणिः कूर्परः। तत्पर्यन्त(४)गतस्य गुडस्य यथा लेहनमनुपपन्नं, (तथा) बहुधा निरस्तस्य क्षणभङ्गस्य पुनरवष्टम्भो(५)ऽनुपपन्न इत्यर्थः। भवतु वेति। निवृत्तेरलीकत्वं ध्रुवभावित्वम्(६), तेन(७) तस्या अहेतुकत्वसाधनमनुपपन्नमिति भावः। तुच्छत्वादेवाहेतुकत्व(८)मिति शङ्कते। तुच्छस्येति। यथा वस्तुनो जन्म देशकालादि(९)नियमगम्यं, तथा तुच्छस्यापीति परिहरति। यादृश इति। सोऽपि नियमः। तस्य तुच्छस्य। एवं तर्हीति। तुच्छाया निवृत्तेरुत्पादाभावादि(१०)त्यर्थः, तथा च क्षणिक(त्व)सिद्ध्यर्थं विनाशस्याहेतुकत्वं ध्रुवभावित्वेनाभिमतं नित्यत्वमेव भावस्य साधयेदिति शुद्धा बुद्धिरिति भावः॥

(१) भावस्वरूपातिरिक्त—पा० २ पु०। (२) प्रज्ञाकोण—पा० १ पु०।
(३) निरुपाख्य—पा० २ पु०। (४) कफोणीति। कफोणिपर्यन्त—पुण० पु० पा०।
(५) पुनरारम्भो—कालि० पु० पु० पा०।
(६) भवेदिति तदभिप्राय, स च निवृत्ते सोपाख्यत्वसाधनाद—पा० २ पु०।
(७) तेन च—पुण० पु० पा०। (८) वाहेतुक—पा० २ पु०।
(९) जन्म कालादि—कालि० पु० पु० पा०। (१०) भाव इ—कालि० पु० पु० पा०।

भवतु(१) प्रथम एवेति चेत्, सोऽयं भावनास्तितास्वरूपप्रतिषेधो वा, भावप्रतिषेधेन निवृत्ति(२)स्व-

दीधितिः ।

प्रथमः घटनिवृत्तिदेशकालसम्बन्धनिषेधः । सोऽपि किं देशकालसम्बन्धस्य(३) निषेधः, किं वा घटनिवृत्तेः । नाद्यः, निवृत्तेर्देशकालासम्बन्धित्वेनाविरोधित्वात् घटस्य सार्वत्रिकत्वसदातनत्वमभङ्गात्(४)। द्वितीयोपि(५) निवृत्तेर्निषेधो (वा), घटस्य चेति विकल्प्य दूषयति । सोऽयमिति । भावेति विकल्पविषयस्य(६) गुणत्वेनाभिधानमितरफलकत्वसूचनाय । निवृत्ति(७)स्व(८)रूपनिरुक्तिपर्यवसायी भावप्रतिषेधो वेत्यर्थः । निवृत्तिस्व(९)रूपमत्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वम् । भावः देशकालयोः सम्बन्धः । तत्प्रतिषेधेन निवृत्तिस्व(१०)रूपमलीकत्वं

दीधितिटिप्पणी ।

विकल्पविषयस्येति । द्वितीयविकल्पे भावप्रतिषेधस्य विषयतया तस्य प्राधान्येन दर्शनमुचितम्, न गौणत्वसूचकतृतीयान्ततया,(तथा) लिखनं च इदं न मुख्यफलं, किंतु इतरदेवास्य फलमस्तीति द्योतनार्थमित्यर्थः । इतरफलमेवाह । निवृत्ति(स्व)रूपेति । तादृशपर्यवसानमेवाभिधानफलमित्यर्थः । तत्प्रतिषेधेनेति । तस्य देशकालसम्बन्धस्य प्रतिषे-

(१) अस्तु—पाठः । (२) भावस्वरूपनिषेधेन नास्तिता—पा० २ पु० ।

(३) सम्बन्ध—पा० २ पु० । (४) प्रसङ्ग इति—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) द्वितीयमपि—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) भावप्रतिषेधेनेति तृतीयार्थमुपपादयन्नाह विकल्पविषयस्येति । घटनिवृत्तिर्नास्तीति निषेधवाक्यस्य निषेधप्रतियोगित्वेन घटे तात्पर्यसूचनायेत्यर्थः । यद्वा गुणत्वेन, न रूपत्वेन, इतरफलकत्वम्, पूर्वोक्तनिषेधवाक्यस्यात्यन्तासत्प्रतियोगिकत्वरूपनिवृत्तिस्वरूपबोधकत्वम्, तत्सूचनाय । —गुणानन्दः ।

(७) विकल्पेत्यादिना पक्षाभिधानस्य प्रयोजनमुक्त्वा तस्य तात्पर्यविषयीभूतार्थमाह । निवृत्तीति ।—गुणानन्द ।

(८) निवृत्ति—कलि० मु० पु० पा० । (९) निवृत्ति—कलि० मु० पु० पा० ।

(१०) निवृत्ति—कलि० मु० पु० पा० ।

स्वरूपानिरुक्तिर्वेति । आद्ये भावस्यैव(१) सदातन-त्वप्रसङ्गः । द्वितीये (तु) निवृत्तेरेवेति ।

दीधितिः ।

निरुच्यत(२) इत्यर्थस्तु न युक्तः, वक्ष्यमाणसदातनत्वप्रसङ्गा-सङ्गतेः । भावप्रतिषेधेन काचित्कत्व(३)कादाचित्कत्व(४)प्र-तिषेधेन निवृत्तिस्वरूप(५)निरुक्तिरि(त्यर्थ इ)त्यन्ये । तच्चि-न्त्यम् । प्रथमपक्षस्य काचित्कत्वादि(६)प्रतिषेधरूपत्वाभावात् । सदातनत्वेति सार्वत्रिकत्वस्याप्युपलक्षणम्(७) । निवृत्तेरिति । सदातनत्वेत्यादिकमनुषज्यते ॥

दीधितिटिप्पणी ।

धेऽलीकत्वमेवार्थसिद्धम् । वक्ष्यमाणेति । निवृत्तेरेवेत्यनेन यन्निवृत्तेः सदातनत्वं वक्ष्यमाणं तस्यासङ्गतेः, तस्य देशकालसम्बन्धाभावे क-थं सर्वकालवृत्तित्वरूपं सदातनत्वमापादितमित्यर्थः । काचित्कत्वे-ति । तथा च निवृत्तेः काचित्कत्वादिप्रतिषेधेनार्थात् सार्वत्रिकत्व-मेवेति, तथा चाग्रे तदापादनमविरुद्धमिति भावः । प्रथमपक्षस्ये-ति । भवतु प्रथम एवेत्यादिना न घटनिवृत्तिः क्वापि कदापीति प्रथमप-क्षस्यैवायं विकल्पोऽवसीयते, तत्र च घटनिवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं सार्व-कालिकत्वं च प्रसिद्धम्, न तु कादाचित्कत्वादि, अतस्तद्विकल्पने स-निद्धनिषेधोऽनुपपन्न इत्यर्थः १ ॥

कल्पलता ।

एतदेव विभावयितुं शङ्कते । भवत्विति(८) । प्रथम इति । न क्वापि भावनिवृत्तिरिति पक्ष इत्यर्थः । सोऽपमिति । घटनिवृत्तिः क्वापि नास्तीति पक्ष इत्यर्थः ।

(१) भावस्य—पा० २ पु० । (२) निरुच्यत- कलि० मु० पु० पा० ।
(३) काचित्कत्वम्, किञ्चिद्देशमात्रवृत्तित्वम् । (४) कादाचित्कत्वम्, किञ्चित्कालमात्रवृत्तित्वम् ।
(५) निवृत्तिस्वरूपम्, सर्वदेशकालवृत्तित्वम् ।
(६) प्रथमपक्षस्य कादाचित्कत्वादि—पुण० पु० पा० । (७) लक्षकम्-पुण० पु० पा० ।
(८) शङ्कते । अस्त्विति—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

नास्तितास्वरूपनिरुक्तिरिति(१)। भावस्य नास्तिता न(न)काचित्की न वा कादाचित्कीति(२) नास्तितताया एव स्वरूपं निरुच्यत इत्यर्थः। आद्य इति। निवृत्ते-रेवाभावपक्ष इत्यर्थः। द्वितीय इति। निवृत्तेः सार्व-त्रिकत्वमार्वदिकत्व(३)पक्ष इत्यर्थः। एवं सति कदा-चिदपि(४) भावो न स्यादिति भावः॥

अस्तु तर्हि तत्कार्यत्वमेव ध्रुवभावित्वम्। न। तस्या-पि कार्य इति पक्षे विरोधात्, तस्यैव कार्य इत्यसिद्धेः।

दीधिति।

तस्यापी(५)त्यपिशब्देन यदि तदुत्तरभावि समुच्चेयं, तत्राह। विरोधादिति। असिद्धेरिति। अप्रसिद्धेरि(६)त्यर्थः। अथा(७)पिना हेत्वन्तरमात्रं समुच्चेयम्, अविवक्षितविशेषं तत्कार्यत्व-

दीधितिटिप्पणी।

ननु तस्यापीति पक्षेऽविरोध एव, कुतः, अपिः कारणतः पूर्वमाविद्यत्तिसमुच्चये,(तस्य च) क्षणिकत्वपक्षेऽपि निर्वाहेण प्रतियोग्युत्तर-भाविभावानपेक्षत्वरूपसाध्यस्य तत्कार्यत्वरूपध्रुवभावित्वरूपसाधनेन सामानाधिकरण्यसम्भवादत आह। तस्यापीत्यपिशब्देन यदीति। अ-थापिनेति। तथा चोक्तरूपेण सामानाधिकरण्यसत्त्वादविरोध इत्य-र्थः। अविवक्षितेति। विशेषः तदुत्तरभावितदुत्तराभावि(त्व)रूपः,

(१) नास्तितत्त्वस्वरूपनिरुक्तिरिति-पुरा० पु० पा०। (२) न कदाचित्कीति—कलि० मु० पु० पा०।
(३) सार्वत्रिकत्वसार्वत्रिकत्व—पा० २ पु०। (४) कदापि—कलि० मु० पु० पा०।

(५) क्रियाजन्यविभागे तदितरकार्यत्वे सति तत्कार्यत्वमात्रेण, अस्ति च तदुत्तरभावि हेत्वनपेक्षत्वमिति विरोधासङ्गतेराह। तस्यापीत्यादि।—गुणान०।

(६) हेतोरप्रसिद्धत्वे स्वरूपासिद्धत्वसम्भवादाह। अप्रसिद्धेरिति।—गुणानन्द.।

(७) वक्ष्यमाणप्रकारद्वयस्य मूले साधारणविवक्षाभ्युपगन्तव्यत्वमाशङ्क्याभिप्रायविशेषपरतयाऽवतारयति। अथेत्यादि। हेत्वन्तरमात्रम्, न तु स्वोत्तरभावित्वेन विशेषितं येन विरोध इति भावः। हेत्वन्तरसमुच्चये वैयर्थ्यमाशङ्क्याह। अविवक्षितेति। विशेषो, समुच्चयप्रयोजकः। इत्याशयेनेत्यनेन वक्ष्यमाणयुक्त्यास्यानुकूलतर्कत्वं सूचितम्।—गुणानन्द।

यत् किञ्चिदुत्पन्नमात्रस्य कार्यम् , स एव तस्य

दीधितिः ।

मात्रं वा हेतुरित्याशयेना(१)शङ्कते। यत्किञ्चिदिति। तद्व्यक्ति(२)-कार्यत्वस्य सन्दिग्धव्यतिरेकतया(३) तत्सामग्रीकार्यत्वं हेतूकार्यं, परामर्शनीया(४) च तदा(५) तद्व्यक्तिसामग्री, तत्र च(६)

दीधितिटिप्पणी ।

तत्कार्यत्वस्यैव हेतूकृतत्वात् तद्विहाय यस्याः सामग्र्या इत्येतद्विवरणं किमर्थमतः सङ्गत्या दर्शयति । तद्व्यक्तीति। कारणव्यक्तीत्यर्थः। सन्दिग्धव्यतिरेकतया सन्दिग्धव्यभिचारतया। तत्पदस्य पूर्वं तत्कारणव्यक्तेरेव वाचकतया यत्र कारणव्यक्तिसामग्रीकार्यत्वं तत्र तत्कारणव्यक्तेरुत्तरभाविभावानपेक्षत्वमित्यर्थः स्यात् , तथा च प्रकृते कार्यस्वरूपनाशपक्षे कारणसामग्रीकार्यत्वेन कारणव्यक्तेरुत्तरभाविभावानपेक्षत्वं साधनीयं, तथा च कारणसामग्रीजन्यकारणरूपव्यक्तेः क्षणद्वयाद्यवस्थायित्वेऽप्युपपन्नं, तादृशसामग्रीकार्यस्य कारणनाशव्यक्तेः कारणोत्तरभाव्यनपेक्षत्वस्य एकमात्रक्षणानवस्थायित्वेऽप्युपपत्तेरत आह। परामर्शनीयेति। तदा तच्छब्देन। तदतिरिक्तसाधनानपेक्षमित्यत्र तच्छब्देन व्यक्तिसामग्री उक्ता, अतस्तद्व्यक्तिसामग्रीकार्यस्य कारणव्यक्तेर्नाशस्य तत्सामग्र्युत्तरभाव्यनपेक्षत्वं सामग्रीनिविष्टकारणव्यक्तेरेकक्षणावस्थायित्व एव भवति, सामग्र्यनन्तरमेव तन्नाशादिति भावः। तत्र चेति । उक्तव्याप्तिरेव अङ्गीक्रियत एव, किं तु तद्व्यक्ति(नाश)रूपपक्षे तद्व्यक्तिसामग्रीजन्यत्वरूप-

(१) शयेन—पा० २ पु०।

(२) तद्व्यक्तीत्यादि । एतत्प्रतियोगिको ध्वस नैतदुत्तरभाविहेत्वपेक्षः इति साध्ये तद्व्यक्तिकार्यत्व सन्दिग्धव्यतिरेकतया सन्दिग्धव्यभिचारतया न हेतुरिति तत्सामग्रीकार्यत्व हेतूकार्यम्, तत्र तत्पदेन यस्य ध्वसस्तत्परामर्शो विरोधात् तदव्यवहितावसक्षणोत्पादक कार्यमेव परामर्शनीयम्, तेन तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकसामग्रीजन्यत्वादिति फलति, अत्र व्याप्तिरस्ति, न तु ध्वसे पक्षे हेतो सत्त्वमित्यर्थः।—गुणानन्दः।

(३) व्यभिचारतया—पुण० पु० पा० । व्यभिचारश्चैतदुत्तरवर्तिहेत्वनपेक्षत्वनिरूपित सन्दिग्ध ।

(४) परामर्शणीया-कालि० मु० पु० पा०। (५) तच्छब्देन ।

(६) तत्र कालि० मु० पु० पा०।

नाश इति चेत्, तर्हि यस्याः सामग्र्या यत् कार्यं तत् तदति(१)रिक्तानपेक्षमिति साधनार्थः, तमिमं को नाम नानुमन्यते(२)। कार्यमेव विनाश इति तु केनानुरोधेन

दीधितिः।

व्याप्तिमनुमन्यामहे, न तु पक्षधर्मतामित्याह, तर्हीत्यादिना। यस्याः व्यक्तेः(३)। तदतिरिक्तेति तदुत्तरभाविपरम्। यया सामग्र्या यज्जन्यत इत्यर्थेऽप्येवमेव। केचित्तु यथाश्रुतस्यैतस्य तस्यापि(४) कार्यं इत्यादेश्चानुरोधात्त(५)दितरकारणानपेक्षत्वमेवाहेतुकत्वं वर्णयन्ति, तच्च पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिं वदतो वैनाशिकस्य(६) क्वचिदपि वस्तुनि न प्रसिद्धं,(७)स्फुटतराविरोधव्य-

दीधितिटिप्पणी।

हेतुमत्त्वं नाङ्गीक्रियत इति पक्षधर्मताभावात् कथं नाशस्य क्षणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः। तद्व्यक्तेः सामग्रीति शब्दतोऽर्थः कथं घटनामतो यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वमाह। यस्या इति। इदं पुनरत्र बोध्यम्। यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वे तदतिरिक्तेत्यत्र तत्पदस्य सामग्रीपरामर्शकत्वानुपपत्तिरिति। ननु तत्पदस्य सामान्यपरामर्शकत्वात् यस्या इति सामग्रीविशेषणमेव युक्तं, तथा सामानाधिकरण्ये यया सामग्र्या यज्जन्यत इत्येषार्थोऽस्त्वित्यत आह। ययेति। तदा च सामग्रीपरामर्शानुपपत्त्या इत्यर्थः। एवमेव तद्व्यक्तिसामग्रीमादायैव व्याख्या इति। यथाश्रुतस्येति। एतस्य तदतिरिक्तसाधनानपेक्षित्वस्य। तस्यापीत्यग्रापिना सामान्यतस्तदितरकारणमात्रस्यैव समुच्चयावगतेः। न प्रसिद्धमिति। सर्वस्यैव कार्यस्य तत्कारणव्यक्तीतरस्य पुञ्जप्रविष्टकारणान्तरस्यापेक्षणादित्यर्थः। स्फुटतरेति। तदा

(१) तद—कलि० मु० पु० पा०। (२) नानुमनुते—पाठः।
(३) यस्याः व्यक्तेः—नास्ति पा० २ पु०।
(४) यथाश्रुतस्यैतस्यापि—कलि० मु० पु० पा०। (५) दोषा-कलि० मु० पु० पा०।
(६) तेषां मते पुञ्जघटकमेकमुपादानमितराणि निमित्तानीति भावः।
(७) प्रसिद्ध—कलि० मु० पु० पा०। अप्रसिद्धमित्यत्र कोऽस्थितमित्यपेतत्वमनुभज्यते।
—गुणानन्दः।

व्यवहर्त्तव्यम्, किं तद्विरहवत्त्वात् कार्यस्य, किं वा तद्विरहरूपत्वात्(१) ।

दीधितिः ।

भिचाराणां च तत्तादात्म्यतत्कार्यत्वतद्व्यापकत्वानां तत्र हेतुत्वाशङ्कनमनुचितमित्युपेक्षितम् । व्यवहर्त्तव्यम् स्वीकर्त्तव्यम् । तद्विरहरूपत्वादिति । तत्कार्य(२)स्तद्विरह(३)स्तद्विनाश इत्युभयसम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः ।

दीधितिटिप्पणी ।

त्मन· सुतरां तदतिरिक्तानपेक्षत्वं अस्तीत्यर्थः । पूर्वं नानुमन्यत इति लिखनादाह । व्यवहर्त्तव्यमिति । तत्कार्य इति । तत्कार्यस्वरूपस्तद्विरहः स तद्विनाश इत्युभयमतसिद्धत्वेन तद्विरहरूपत्वं कार्यस्य सुतरामेवेत्यर्थः । अत्र चात्यन्ताभावादौ व्यभिचारवारणाय तत्कार्यत्वे सति तद्विरहरूपत्वमित्येवंरूपेण ॥

कल्पलता ।

तृतीयं ध्रुवभावित्वं दूषयितुमाह । अस्त्विति । एतद्घटध्वंस(४) एतदव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकः, एतत्कार्यत्वात्, एतद्घट(स्व)रूपवदिति तावत्तत्र विवक्षितम्,(तदा) तत्र तत्कार्यत्वादित्यस्य तस्यापि(५) कार्यत्वादित्यर्थेऽपिशब्दे(न) कारणान्तरसमुच्चयश्चेत्(च विवक्षितस्त)दा तद्विलम्बेन ध्वंसविलम्बे(न) तदुत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं विरुद्धम्, तन्मात्र-

(१) रूपत्वाद् कार्यस्य—पा० २ पु० ।

(२) सम्भवदुक्तिकत्व रक्षयति । तत्कार्य इति । तत्कार्यो यस्तद्विरह, स तावत्तद्विनाश इति सर्वानुमतम्, तथा च तत्कार्यत्वावच्छेदेनैव तद्विनाशत्वमिति भाव ।—गुणानन्द ।

(३) तत्कार्यतद्विरह-गुण० पु० पा० । (४) एतत्घटध्वंस —पाठ ।

(५) तत्कार्यत्वादिति तस्यापि—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

कार्यत्वं च हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः । यथा एतद्घटध्वंस एतन्मात्रहेतुकः, तत्कार्यत्वादित्यत्र विरोधासिद्धी विकल्पतो(१) द्रष्टव्ये । असिद्धेरिति । मुद्गरादेरपि घटनाशं प्रति कारणत्वदर्शनादित्यर्थः । ननु तस्यापि वा तस्यैव वेति न(२) समुच्चयो न वा नियमो विवक्षितः, किन्तूत्पन्नमात्रस्य यत्कार्यं तदेव तस्य विनाश इति मम मतम्, तद्व्यतिरिक्ते ध्वंसे मानाभावादिति शङ्कते । यत्किञ्चिदिति । तर्हि(३) कार्यं कारणातिरिक्तानपेक्षमित्यहेतुकत्वार्थः, त(द)त्र च(४) कारणपदेन यदि सामग्री विवक्षिता, तदा सिद्धसाधनम् । तदेकदेशश्चेत्, तदा बाधः(५),

'न किञ्चिदेकमेकस्मात्(६) सामग्र्याः सर्वसम्भवः'

इति तवाभ्युपगमात् । एवमभ्युपगमे(७)ऽपसिद्धान्तो माभूदत आह । (८)को नाम नानुमन्यत इति । कार्यमेवेति ।(९) कार्यमात्रस्य विनाशित्वाभ्युपगमो मम प्रौढिवादेनेति भावः । कार्य(स्य) कारणविनाशात्मकत्व(१०)व्यवहारबीजं विकल्पयति । किमिति । तद्विरहवत्त्वात् कारणान्योन्याभाव(व)त्त्वात् । तद्विरहरूपत्वात् कारणविरहात्मकत्वात्, कार्यस्येत्यर्थः ॥

(१) विकल्पिते—कलि० मु० पु० पा० । (२) वेति—पा० २ पु० ।
(३) दिति । न हि—पुण० पु० पा० । (४) तदत्र—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) बाध' कार्यस्य कारणविनाशात्मकत्व—पा० २ पु० ।
(६) देकमकस्मात्—पुण० पु० पा० । (७) भ्युपगमो—कलि० मु० पु० पा० ।
(८) आह । कार्यमेवेति—पुण० पु० पा० ।
(९) कार्यमेवेति ।—नास्ति पा० पुण० पु० । (१०) त्मक—पा० २ पु० ।

न तावत् पूर्वः, सहकारिष्वपि तथाप्रसङ्गात्(१), विरहस्वरूपानिरुक्तेश्च(२)। न द्वितीयः, स हि कार्यकाले कारणस्य योग्यानुपलम्भनियमाद्वा भवेत्, व्यवहारानुरोधाद्वा, अतिरिक्तविनाशे बाधकानुरोधाद्वेति।

दीधितिः।

विरहस्व(३)रूपेति। विरहो यद्यभावः, स भवतामलीक इति कथं तद्वत्ता वस्तुनः कार्यस्य, सदसतोः संसर्गनिषेधात्। अथाधिकरणस्वरूपः, कथं तेनैव तद्वत्ताऽसाधारण्यं चे(४)त्यर्थः। स हीति। सः द्वितीयः, कार्यस्य तद्विरहरूपत्व(५)रूपः॥

दीधितिटिप्पणी।

असाधारण्यञ्चेति। तद्विरहरूपत्वेन तन्नाशत्वसाधने हेतोः पक्षमात्रवृत्तितया सपक्षादिव्यावृत्तत्वमित्यर्थः। स इत्यनेन द्वितीयस्य तद्विरहरूपत्वस्य परामर्शान्नपुंसकता स्यात्, अत आह। स इति॥

कल्पलता।

तथाप्रसङ्गादिति(६)। वेमादावपि(७) तन्तुविनाशत्वव्यवहारप्रसङ्गात्(८), तदन्योन्याभाववत्त्वस्य (नञ्)

(१) तथाभावप्रसङ्गात्—पा० २ पु०। तथाव्यवहारप्रसङ्गात्—पुण० पु० पा०। सहकारिष्वपीति मूलम्, तेषामपि तदन्योन्याभाववत्त्वादिति भाव। अत्र सहकारिपद तद्विरहवदुदासीनस्याप्युपलक्षणमिति ध्येयम्—गुणानन्द।

(२) विरहरूपानिरुक्तेश्च—पा० २ पु०। विरहस्वरूपानिरुक्ते—पुण० पु० पा०।

(३) विरह-कलि० मु० पु० पा०।

(४) ऽसाधारण्य वे कलि० मु० पु० पा०। ननु प्रतियोगित्वादे प्रतियोग्यात्मकत्वेपि यथा तेन रूपेण तद्वत्ता, तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यनुशयादाह। असाधारण्यं चेति। अधिकरणात्मकत्वे तद्विरहस्य तद्विरहवत्त्व तद्व्यक्तित्वपर्यवसन्नमेव, तच्च कालान्तरे तद्विनाशत्वेनाभयसम्प्रतिपन्नात्सपक्षाद्व्यावृत्तमित्यर्थ।—गुणानन्द।

(५) रूपत्व-कलि० मु० पु० पा०।

(६) तथा न सङ्गादिति—पा० २ पु०। तथाभावप्रसङ्गादिति—पुण० पु० पा०।

(७) दिति। वेमादावपि—पुण० पु० पा०।

(८) तन्तुविनाशव्यवहारप्रसङ्गात्—कलि० मु० पु० पा०। तु तन्तुविनाशप्रसङ्गात्—पा० २ पु०।

सत्त्वादित्यर्थः । विरहस्वरूपेति । विरहो ह्यभावः, स चालीक एवेति तद्वत्ता कार्यस्य (स्वलक्षणस्य) कथं भवेदिति भावः । यद्वा कारणविरहो यदि कार्यमेव, तदा कथं तेनैव तद्वत्ता, अतिरिक्तश्चेत्तद(१)भावः, तदा किमपराद्धं कार्यातिरिक्तेन(२) ध्वंसेनेति भावः । न द्वितीय इति । यद्यपि भावस्याभावतादात्म्यनिषेधादेवैतदपि निरस्तम्, तथापि प्रकारान्तरेणापि(३) निरस्यति । न द्वितीय इति । स इति(४) । द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः । कार्यकाले कारणं(५) सर्वथापि नोपलभ्यत इति मूलम्, कार्यमेव कारणविनाश इत्यर्थः । अतिरिक्तेति । कार्यातिरिक्त इत्यर्थः(६) ॥

न प्रथमः, उपलभ्यन्ते हि पटकाले वेमादयः । न ते त इति चेत्, किमत्र प्रमाणम् । अभेदेऽपि(७) किं प्रमाणमिति चेत्, मा भूत् तावत्, सन्देहस्थितावपि अनुपलब्धिबलावलम्बन(८)विलयात् ।

दीधितिः ।

न ते त इति । उपलभ्यमाना वेमादयः पटपूर्वकालीनेभ्यो(९) भिन्ना इत्यर्थः ॥

---

(१) भेद—कलि० मु० पु० पा० । (२) कथेदकार्यातिरिक्तस्य—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) *प्रकारान्तरेण—पुण० पु० पा० ।*
(४) न द्वितीय इति । स इति—कलि० मु० पु० पा० । (५) कारणं च—पा० २ पु० ।
(६) अतिरिक्तेति । कार्यातिरिक्त इत्यर्थः—कलि० पा० २ पु० । अतिरिक्तेति । कार्यातिरिक्त यर्थः—पुण० पु० पा० । (७) अभेदे—पा० २ पु० ।
(८) लालम्ब—पा० २ पु० । लालम्बन—कलि० मु० पु० पा० ।
(९) कारणपदस्य फलोपधायकपरत्वमभिप्रेत्याह । पटपूर्वकालीनेभ्य इति ।—गुणानन्द ।

कल्पलता।

ननु पटकाले ये वेमादय उपलभ्यन्ते ते(१) तद्भिन्ना एवेति शङ्कते। न ते त इति। क्षणभङ्गे सत्येवं (न) स्यात्, स चाद्यापि न सिद्ध इत्यभिप्रायेणाह। किमत्रेति। यद्यपि प्रत्यभिज्ञा(नं) तत्र मानं(२), तथापि तदनुपदर्शनेपि न(३) क्षतिरित्याशयेनाह। मा भूदिति। कार्यकाले कारणानुपलम्भः सन्दिग्ध इति तद्बलं तव भग्नमेवेत्यर्थः॥

न द्वितीयः, न हि पटो जात इत्युक्ते तन्तवो नष्टा इति कश्चिद्व्यवहरति। पटस्यानतिरेकात् तन्तुमात्रजन्मनि च(४) भेदाग्रहादव्यवहार इति चेत्, न तर्हि व्यवहारबलमपि(५)। विसभागसन्ततौ तावद्व्यवहार-

दीधितिः।

पटस्येति। तथोत्पन्नाना(६)मेव तन्तूनां(७) पटत्वात्, तेषां च सौसादृश्येन भेदाग्रहाच्च(८)जन्यत्वाग्रहेण न विनाशव्यवहार इत्यर्थः। विसभागेति। समानाः सदृशाः भागाः सान्तानिका यस्याः सा सन्ततिः सभागा, विसदृशसान्तानिका च(९) विसभागा, काष्ठाङ्गारादिसन्ततावङ्गारादिजन्मनि काष्ठा-

दीधितिटिप्पणी।

परतन्तुतो भेदाग्रहात्। सान्तानिकाः सन्ततिप्रविष्टा व्यक्तयः। *पूर्वतन्तुनोत्तरतन्तुसन्तानं जन्यते, सा सभागसन्ततिः, यत्र च काष्ठा-*

(१) ते-नास्ति पा० २ पु०। (२) तत्र प्रमाणम्-पुण० पु० पा०।
(३) न-नास्ति पा० २ पु०। (४) जन्मनि—कलि० मु० पु० पा०।
(५) व्यवहारावलम्बनमपि—पा० २ पु०।
(६) तथोत्पन्नानाम्, पटकार्यावरणादिकुर्वद्रूपाणाम् :—गुणानन्द।
(७) त्पन्नानां तन्तूनामेव-पुण० पु० पा०।
(८) भेदाग्रहा-कलि० मु० पु० पा०। (९) च-नास्ति पा० २ पु०।

वल(१)मस्तीति चेत, नैतदेवम्, यदि हि तन्तुमालैव पटनिवृत्तिः, (तर्हि)(२) कथं तदाश्रयस्तदात्मको वा

दीधितिः ।

द्विनाशव्यवहारात् कार्यस्य(३) विनाशत्वस्थितौ सभागसन्ततावपि कार्यमेव विनाशत्वेन कल्प्यते, बाधकाभावादित्यर्थः । एकत्र बाधकबलादतिरिक्ते विनाशे सिद्धे विसभागसन्तानेऽपि तथैव(४) कल्प्यत(५)इत्याशयवान् बाधकमाह । यदि हीति । तन्तुभिन्नत्वाभिन्नत्वविप्रतिपत्तावपि दुरपह्नवस्तावत्सर्वा(६)नुभवसिद्धः पटो धर्मी, भवितव्यं च तस्यावश्यं कादाचित्कस्य सतो(७ विनाशेन, स चेदतिरिक्तः, सिद्धमीहितम् । अथ तन्तुमाला (-मात्रं), किं वा तद्विशेषः । आद्ये(८), कथमिति । तदाश्रय इति

दीधितिटिप्पणी ।

द्विनाशादादि जन्यते, तत्र विसभागसन्ततिः, कार्यस्य विनाशत्वस्थिताविति । तदानीं विनाशव्यवहारस्य सत्त्वेन कार्यमेव लाघवात्त्वेन कल्प्यत इति भावः । यद्वा व्यवहारात्(९) कार्यकाले व्यवहारानुरोधादित्येव व्याख्या, न तु कार्यस्य व्यवहारात् इत्यादिः । काष्ठाङ्गारेऽपि तद्व्यवहारस्योभयासम्मतत्वादिति बोध्यम् यदि हीत्यादि मूलं पूर्वपक्षे प्रति अन्यदुक्तमन्यदित्यादिवद्भासते ऽतो व्यक्तिकृतन्तु नाद्यापीत्याद्यनुमेयमाशयमाह । एकत्रेति । तथा च त्वया दृष्टान्तेन सभागेऽनतिरिक्तनाश आनेयः, तथा मयापि तव सपक्षपक्षयोर्व्युत्क्रमेणातिरिक्तो विसभागेऽप्यानेय इत्यर्थः । सौष्ठवं करोति । तन्तुभिन्नत्वेत्यादि । अथ तन्तुमाला तन्तुमालात्वावच्छिन्नम् । तद्विशेषः तन्तुमालाविशेषः । कथमितीति । तथा च मूलस्यायमर्थः,

(१) सन्ततौ कथञ्चिद्व्यवहारावलम्बन-पा० २ पु० । (२) तर्हि-नास्ति पा० कलि० मु० पु०

(३) कार्यस्येत्यादि । अत्र कार्यद्वये विनाशद्वये च तदित्यादि ।—गुणानन्दः ।

(४) तथैव, विनाशस्य तदतिरिक्तत्वमेव ।—गुणानन्द ।

(५) कल्पनात्-पा० १ पु० । (६) सर्वजना-पुरा० पु० पा० ।

(७) सतः, भावस्य । एतच्च रेखमते ध्वंसे व्यभिचारवारणाय ।—गुणानन्द ।

(८) आद्ये, तन्तुमालासामान्यस्य पटध्वंसात्मकत्वे ।—गुणानन्द ।

(९) व्यवहारानुरोधात्—इत्यादर्शपुस्तके २ पु० च पाठः ।

पटः प्राक् । अन्यैवासाविति चेत्, न तावज्जातिकृतमन्यत्वमुपलभ्यते(१) । व्यक्तिकृतं तु नाद्यापि(२) सिद्ध्यति । इत एव(३) तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वम् । तथापि यद्येवं(४) (स्यात्) कीदृशो दोष इति चेत्,

दीधितिः ।

स्वमतेन । तदात्मक इति परमतेन । द्वितीयं शङ्कते । अन्यैवेति । पटाकारेभ्य(५)स्तन्तुभ्योऽन्यैव तदुत्तरकालीना तन्तुमालेत्यर्थः । इत एवेति । वर्तमानतन्तुमालायाः पूर्वकालीनतन्तुमालाव्यावृत्ते(६) पटनाशात्मकत्वे सिद्धे भेदसिद्धिः, सिद्धे च भेदे तत्सिद्धिरित्यर्थः ।(७) नन्वेवमपि सन्देहे(८) न बाधकबलमत आह ।

दीधितिटिप्पणी ।

यदि तन्तुमालात्वावच्छिन्ना एव तन्तव एव पटनिवृत्तिस्तदा कथं तन्तुमालापुञ्जात्मकपटः स्वकालेपि वर्तेत, तदानीमपि स्वनिवृत्तिरूपतन्तुमालासत्त्वादित्यर्थः । स्वमतेन न्यायमतेन । पटे तन्तव इति प्रतीत्या तन्तुमालाया अपि पटवृत्तित्वात् । यद्वा तदाश्रय इति बहुव्रीहिः । एतदुपादानं च पटकालेपि तन्तोरावश्यकत्वबोधनाय । द्वितीयम् तन्तुमालाविशेष एव पटस्य नाश इति पक्षम् । मूले, इत एव तन्तुमालायाः पटनाशत्वादेव । तत्सिद्धिः तन्तुमालायाः पटनाशात्मकत्वसिद्धिः । नन्वेवमपीति । प्रमाणाभावादिनापि तस्य सन्देह एवापतितः, एवमस्ति न वेतिसन्देहनिरासकं

(१) मन्यत्वमुपलभ्यते—पाठः । (२) व्यक्तिकृत त्वद्यापि न—पा० २ पु० ।

(३) अत एव—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) उत्तरकालीना तन्तुमाला पूर्वमालातो भिन्ना नाशरूपा चेति स्वीकार इत्यर्थः ।

(५) पटाकारेभ्य इति सौसादृश्यतिरस्कारानिवृत्तये । तत्पटाकारेभ्य इति वार्थः । तेन नाशे जातिकृतान्यत्वानुपलम्भविरोधः ।—गुणानन्दः ।

(६) व्यावृत्ते—कलि० मु० पु० पा०, मुग० पु० च ।

(७) रित्यर्थः । एवम् उत्तरतन्तुमालाया पूर्वतन्तुमालानिवृत्तित्वे ।—पा० २ पु० ।

(८) सन्देहे, उक्तपणाल्या तत्कार्यस्य तद्विनाशत्वसन्देहे । बाधकबलम्, तत्कार्यत्वेन तद्विनाशत्वे सन्देहे न बाध, प्रत्युत सन्देहस्यापनिवर्तकत्वादिति भावः ।—गुणानन्दः ।

न कश्चित्, केवलं प्रमाणाभावः, व्यवहारान(१)नुरोधश्च, तदसिद्धावपि सिद्ध्यतस्तस्य निमित्तान्तरा(२)पेक्षणात् ।

दीधितिः ।

तदासिद्धावपीत्यादि । उपलक्षण चैतत् । तत्सिद्धा(३)वप्यासिद्ध्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् । पटो हि यादृशस्तादृशो भवतु, गृह्यते तावत् तन्तुभ्यो भिन्नत्वेन तज्जन्यत्वेन(४) च, न च तथापि तन्तुविनाशबुद्धिव्यपदेशौ भवतः, भवतश्च तन्तुमालायाः पूर्वतन्तुनिवहा(५)भिन्नत्वे(न) गृह्यमाणेऽगृह्यमाणे च पटजन्यत्वे(६)

दीधितिटिप्पणी ।

बाधकं न दत्तमित्यर्थः । अन्वयव्यभिचारादाने मूलस्य न्यूनतां परिहरति । उपलक्षणं चैतदिति । तदसिद्धावपीति मूलं, भवन्मतसिद्धनाशव्यवहारहेतोस्तद्भिन्नतन्तुमालाज्ञानस्यासिद्धावपि सिद्ध्यतस्तस्य व्यवहारस्य कारणान्तराधीनत्वं, न त्वेतत्कारणाधीनत्वमित्यर्थः । उपलक्ष्यं उपलक्षणं च विशदयति । पटो हीत्यादि । यादृशस्तादृशः तन्तुस्वरूपोऽतिरिक्तो वेत्यर्थः । ननु तद्भिन्नत्वे सति तज्जन्यत्वज्ञानमेव तन्नाशव्यवहारकारणं वाच्यमत आह । तज्जन्यत्वेन चेति । तदसिद्धावपीति मूलस्यार्थं विशदयति । भवतश्चेति । तावित्यन्वयि । पटाद्वितीयक्षणवृत्तितन्तुमालायाः पटस्वरूपपूर्वतन्तुनिवहेन सहाभेदे गृह्यमाणेपि वास्तवपटनाशे पटस्य नाशबुद्ध्युदयात् व्यभिचारेण नेदं पटनाशबुद्धिकारणमित्यर्थः । ननु पटजन्यत्वज्ञानाधीनमेव तदा पटनाशज्ञानं स्यादत आह । अगृह्यमाणे चेति । तत्रापि तन्तुमालायाः पटजन्यत्व इत्यन्वयि । ननु तदा तन्तुमालामादाय

(१) व्यवहारा—पा० १ पु० । (२) निमित्तान्तरान—पा० १ पु० ।
(३) चैतद सिद्धा-पा० २ पु० । (४) तन्तुभिन्नत्वेन तन्तुजन्यत्वेन—पुणे० पु० पा० ।
(५) तन्तुविरहा-कालि० पु० पु० पा० ।
(६) अयमेव पाठष्टिप्पणीकृन्मत । पटजन्यत्वना—कालि० पु० पु० पा० । पटजन्यत्वेऽ-पुणे० पु० पा० ।

दीधितिः ।

भावात्मनि च पटजन्यान्तरे पटस्य ताविति सिद्ध्यति कार्याङ्गा-
वा(१)दन्य एव भावस्य विनाश इत्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

पटनाशबुद्धिर्न भवति, किन्तु पटजन्यभावान्तर एव सा भविष्यतीत्यत आह । भावात्मनीत्यादि । भावात्मनि च पटजन्यान्तरेऽगृह्यमाणे चेत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

अवयवेभ्योऽनन्यत्वमवयविन इति पक्षमादाय शङ्कते । पटस्येति । कारणाभावत्वेन व्यवहर्तुं योग्येऽपि पटे तन्त्वात्मके पूर्वं(२)तन्तुभेदाग्रहान्न तथा व्यवहारः, येन तु परीक्षकेण भेदो गृह्यते, तस्य तथा व्यवहारोऽस्त्येवेति भावः । व्यवहारो हि(३) लौकिकपरीक्षकसाधारणः प्रमाणं, स च प्रकृते नास्तीत्याह । न तर्हीति । परीक्षकस्य विपरीत एव व्यवहारो न कथमत्रेति भावः । ननु पटे नष्टे तन्तुमालालक्षणं कार्यं यत्र(४) जायते तत्र पटनाशप्रतीतिव्यवहारौ स्त एवेत्याह । विसभागेति । (वि)सभागसन्ततावप्येतद्दृष्टान्तेन तथोन्नेयमिति हृदयम् । यदि हीति । तन्तुमालायां पटस्तावद्वर्त्तत इत्यनुभवसिद्धम् । सा चेत्तन्तुमाला पटनिवृ*(५)त्तिः स्यात्(६), तदा स्वध्वंस एव पटो वर्त्तत इत्यायातमिति स्वमते । परमते त्वाह । तदात्मको वेति । पटोपि

(१) कार्यभावा-कलि० मु० पु० पा० । (२) पटे च तन्त्वात्मकपूर्व-मुद्र० पु० पा० ।
(३) व्यवहारोपि-पा० २ पु० । (४) यत्र-नास्ति पा० २ पु० ।
(५) एतत्पुष्पिकामारभ्याग्रिमपुष्पिकाचिन्हपर्यन्तो ग्रन्थः मुद्र० पु० नास्ति ।
(६) निवृत्ति-पा० २ पु० ।

करपलता।

तन्तुमाला, पट(१)निवृत्तिरपि(२) तन्तुमाला, तथा च प्रतियोग्यात्मिकैव निवृत्तिः स्यादिति विरोध इत्यर्थः। ननु पूर्वतन्तुमालाया उत्तरतन्तुमाला अन्यैव, तथा च कथमयं विरोध इति शङ्कते। अन्यैवेति। तद्विजातीया वा तद्भिन्ना वा। नाद्यः, तथाऽननुभवात्। नान्त्यः, क्षणभङ्गासिद्धेरिति परिहरति। न तावदिति। यद्यपि जातिकृतान्यत्वं व्यक्तिकृतान्यत्वे सत्येव, न ह्येकस्यां व्यक्तौ क्रमेण जातिभेदः सम्भवतीति पृथग्विकल्पानुपपत्तिः, तथाप्युपपत्ति(३)सौकर्यादेतदुक्तम्। इत एवेति(४)। उत्तरतन्तुमाला पूर्वतन्तुमालातो भेद एव सति तन्निवृत्तिरूपा भवति नान्यथेति तत्सिद्धिरित्यर्थः। इतरेति(५)। पूर्वापरतन्तुमालयोर्भेदे सति निवृत्तिरूपत्वं, निवृत्तिरूपतायां च सत्यां भेद इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। एवमिति। यदि(६) उत्तरतन्तुमाला पूर्वतन्तुमालानिवृत्तिः(७) स्यात्, को दोषः, तदा(८) निवृत्यन्तरस्वीकारे गौरवमिति(९) भावः। प्रमाणाभाव इति। उत्तरतन्तुमालायाः पूर्वतन्तुनिवृत्तिरूपत्वे तद्भिन्नत्वे(१०) च प्रमाणाभाव इत्यर्थः। न वा ईदृशो(११) व्यवहार इत्याह। व्यर्थ·

(१) पट—नास्ति पा० २ पु०।

(२) इत आरभ्य द्वितीयपुस्तके बहुदूरपर्यन्तं खण्डितमिति पुणनामकपुस्तकमेवाश्रित्य कल्पलताया अनुद्रणे शरणीकृतम्।

(३) तथाप्युपपत्ति-पुण० पु० पा०। (४) इत एवेति—नास्ति पा० कलि० मु० पु०।

(५) रित्याह। इत एवेति-कलि० मु० पु० पा०।

(६) यदि—नास्ति कलि० मु० पु०। (७) मालाविनाश —पुण० पु० पा०।

(८) को दोषो—कलि० मु० पु० पा०। (९) गौरवादिति इति पाठो युक्ततर।

(१०) रूपत्वे भिन्नत्वे कलि० मु० पु० पा०। (११) तादृशो— पुण० पु० पा०।

कल्पलता।

द्धारेति। तदसिद्धाविति। यत्राश्रयनाशादेव पटनाशस्तत्र तन्तुमालाया अ(प्र)सिद्धावपि पटनाशव्यवहारो निमित्तान्तरात् पटध्वंसरूपादेव वक्तव्य इत्यर्थः। तन्तुमालाया निवृत्तिरूपस्यासिद्धावपीत्यन्वे॥

अपि च तन्तुविनाशः सामान्यतस्तन्तुविरहस्वभावो वा स्यात्, तद्विपरीतो वा। आद्ये कथं तन्त्वन्तरं, न हि सामान्यतो नीलमनीलविरुद्धस्वभावमनीलान्तरम्। द्वितीये

दीधितिः।

सभागसन्ताने कार्यस्य विनाशत्वे बाधकान्तरमाह। अपि चेति। सामान्यतः तन्तुविनाशत्वेन। तन्तोः तन्तुसामान्यस्य, विरहः अन्योन्याभावः, स्वभावो(१) यस्य स तथा। तन्तुविनाशः तन्तुविनाशत्वावच्छेदेन तन्तुसामान्यभिन्नस्तन्तुसामान्याभिन्नो वेति विकल्पार्थः। आद्य इति। तत्सामान्यभिन्नत्वावच्छेदकरूपवतस्तद्विशेषत्वायोगात्, न ह्यनीलसामान्यभिन्नत्वावच्छेदक(रूप)नीलत्ववन्नीलमनीलविशेषो भवितुमर्हतीत्यर्थः। विरोधः(२) भेदः। द्वितीये भस्मादिलक्षणविसभागसन्तानीयस्तन्तुविनाशः

दीधितिटिप्पणी।

तन्मते तन्तुनाशत्वावच्छेदेनापि तन्तुविशेषस्यान्योन्याभावत्त्वेपि सामान्यावच्छिन्नान्तरत्वमस्य व्याहतमित्यत आह। तन्तोस्तन्तुसामान्यस्येति। द्वितीये अभेदपक्षे। सभागसन्ता-

(१) स्वभाव, धर्मः। तन्तुविनाशत्व तन्तुसामान्यभेदव्याप्यं तदभेदव्याप्यं वेति फलितम्।—गुणानन्द.।

(२) नीलानीलयोरेकत्र समावेशात् कथं विरोध इत्यत आह। विरोधो भेद इति। विरुद्धस्वभावमित्यत्र मूले विरोधो भेद इत्यर्थः।

कथं तद्विरोधी, न हि नीलं सामान्यतोऽपि नीलान्तरविरोधि । विशेष(मात्र) एवायं निरोध(१) इति चेत्, तत् किं सामान्यतोऽनुभयस्वभाव(२) एव (वि)ना-

दीधितिः ।

कथं तन्तुसामान्यविरोधी(३), तत्सामान्याभिन्नत्वावच्छेदकरूपवतस्तत्सामान्यभिन्नत्वायोगात्, न हि नीलसामान्याभिन्नत्वावच्छेदकनीलत्वशालि नीलं नीलसामान्यभिन्नमित्यर्थः(४)। नील पीतादि(५)वत्तन्तुतद्वि(६)नाशयोः सामान्यतो न विरोधो(७)ऽविरोधो वा, अ(८)पि तु व्यक्तिविशेषयोरेवेति न तन्तुविनाशस्य तन्तुविशेषत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्ते । विशेष(मात्र) एवेति । यथा भवतां(९) जन्यविनाशिनोः, अस्माकं वा कलमाङ्कुरकुर्वद्रूपयोः(१०) सामान्यतो न विरोधो नाप्यविरोधः, क्वचित्समावेशस्य मिथो व्यभिचारस्य च दर्शनात्, तथा तन्तुतद्वि(११)नाशयोरपीत्यभ्यु

दीधितिटिप्पणी ।

नात्मकनाशस्य तदविरोधितया तद्विरोधित्वं कथमिति वक्तुं न शक्यत इत्यतः, भस्माद्यीति । तन्तुसामान्यविरोधी तन्तुसामान्य-

(१) विशेष एवाय विरोध-पाठः ।

(२) नुभयस्वरूप-गुण० पु० पा० । नुभयस्वभाव-पा० २ पु० ।

(३) विरोधी, भिन्न ।

(४) मिति—पुण० पु० पा० । नीलस मान्याभिन्नमिति । तथा च नीलान्तरविरोधीति मूलस्य नीलविरोध्यन्तर नीलविरोधिविशेष इत्यर्थोऽवसेय ।—गुणानन्द ।

(५) नीलपीतादीति गुणतः व्यतिरेके दृष्टान्त । इद मपरत्वे स्वभ्येऽपि दृष्टान्तत्वसम्भव ।—गुणानन्द । (६) तन्तुवि—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) न विरोध इति । तन्तुविनाशस्य न तन्तुसामान्याभिन्नत्व वच्छेदकमित्यर्थः ।—गुणानन्द ।

(८) न विरोधोऽ—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) तन्मते भावाभावयोरतिरिक्तयोरनुगमादाह । भवतामिति ।—गुणानन्द ।

(१०) कलमत्वावच्छेदेन नाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वम्, न वा तदवच्छिन्नभेद, एवमङ्कुरकुर्वद्रूपत्वावच्छेदेनापि नैतदुभयमित्यर्थ । (११) तन्तुवि—कलि० मु० पु० पा० ।

शः। ओमिति ब्रुवतोऽन्यतरमुपादाय(१) विनाशव्यवहारानुपपत्तिः। सामान्यस्यालीकत्वात् तत्र विरोधोऽपि किं करिष्यतीति चेत्, विलीनमिदानीं विरुद्धधर्माध्यासेन

दीधितिः।

पगमेऽन्यतरं(२) तन्तु(३)मादायाऽनुगततन्तुविनाशव्यवहारानुपपत्तिरित्याह। ओमितीति। ननु न तन्तुसामान्यं (न) तन्तुमात्र(४) वा तन्तुविनाशव्यवहारनिमित्तम्, आद्ये(५) तन्तु(तन्तु)भस्मनोर्व्यभिचारात्, परं तु(६) सभागो विसभागो वा तत्कार्यसन्तान एव(७),एवमन्यत्रापीति चेन्न(८)। सन्तान(त्व)स्य दुर्वचत्वात्। ननु तन्तुत्वादि(९)सामान्यस्यालीकत्वान्न पारमार्थिको(१०)नुगततन्तुविनाशव्यवहार इत्याशयेना(११)शङ्कते। सामान्यस्येति(१२)।

दीधितिटिप्पणी।

भिन्नः। उभयस्यैव यथासङ्ख्येन हेतुमाह। कचिदित्यादि। अन्यतरमिति। सभागविसभागयोर्मध्ये एकतरो यस्तन्तुस्तमादायानुगतो यस्तन्तुविनाशव्यवहारस्तदनुपपत्तिरित्यर्थः, तन्तुं विनापि भस्मादिकमादाय तद्व्यवहारात्, उभयस्यैव च तत्कल्पने अनुगतो व्यवहारो न स्यादित्यर्थः। यथायथं व्यभिचारमाह। आद्येति। तत्कार्येति। तथा च तत्कार्यसन्तानत्वमेवानुगतव्यवहारनिमित्तमिति भावः। न पारमार्थिक इति। तथा च पारमार्थिक एव व्यवहारे अननुगतत्वादिदोषो

(१) न्यतरमादाय—पुण० पु० पा०। (२) ऽन्यतर—कलि० मु० पु० पा०।

(३) तन्तुमित्युपलक्षणम्। भस्मादिकमित्यपि बोध्यम्, तथा च ननुगतेषु तेषु कथमनुगतव्यवहार इति भावः।—गुणानन्द। (४) तन्तुमात्रम्, तन्तुरेव।—गुणानन्दः।

(५) आद्ये—कलि० मु० पु० पा०। (६) परं तु, किन्तु।

(७) सन्तानः—पुण० पु० पा०। तत्कार्यस्य क्षणिकतयाऽनन्तरमपि तद्विनाशव्यवहाराद्युक्तम्। सन्तानेति।—गुणानन्द। (८) नि चेत्,—पुण० पु० पा०।

(९) तन्तुत्वादीति। आदिपदात्तत्कार्यसन्तानेष्वपि नानुगतस्तद्विनाशत्वव्यवहार इति लभ्यते।—गुणानन्द। (१०) लीकत्वादुपाधिसाहित्येना—कलि० मु० पु० पा०।

(११) इत्याशयेन—कलि० मु० पु० पा०। (१२) सामान्येति—पा० २ पु०।

भेदप्रसाशया, तस्य तदाश्रयत्वात् ।

दीधितिः ।

अधिकाराद्(१)विरोधश्च(२)। तस्येति । तस्य भेदसिद्ध्युपयोगिनो विरोधस्य, तदाश्रयत्वात् सामान्याश्रयत्वात् । सामान्यम्(३) अनुगतो धर्मः । अयमर्थः(४), एकमात्रवृत्तिधर्मयोर्विरोधो नाश्रयभेद(५)मगृहीत्वा शक्यग्रहः, गृहीते तु तस्मिन् विरोधानुधावनमनर्थकम्, अतः सामान्ययोः(६) सामान्यावच्छिन्नयोर्वा आश्रयान्तरे विरोधो ग्रहीतव्यः(७), तच्चेदलीकतया न विरो·

दीधितिटिप्पणी ।

दीयत इति विचार्यत इति भावः । तदधीनत्वात् सामान्याधीनत्वात्, सामान्यस्यालीकत्वे तादृशविरोधासिद्ध्या न भेदसिद्धिः(८) इत्यादिरथर्थः । ननु सामान्यस्यालीकत्वे कथं विरुद्धधर्माध्यासाधीनयावद्भेदानुपपत्तिः, सामान्यानधीनयोस्तत्तद्व्यक्त्योर्विरुद्धधर्माध्यासेन भेदयोरेव रक्षणादत आह । अयमर्थ इति । अनर्थकमिति । विरोधकार्यस्य सिद्धत्वादित्यर्थः, तथा च तत्तद्व्यक्तिभेदो न विरुद्धधर्माध्यासाधीन इति भावः । आश्रयान्तर इति । घटत्वपटत्वयोरेकभूतलस्थिते घटपटरूप एवं विरोधो यदवधार्यते तत्तादृशसामान्यभेदसिद्धिं वि·

(१) न्यूनत्वमाशङ्क्याह । अधिकारादिति ।—गुणानन्द ।

(२) दविरोध —कलि० मु० पु० पा० ।

(३) सामान्यपदस्य जातिपरत्वे उपाधिरूपविरुद्धधर्माध्यासेन भेदो न स्यादित्यभिप्रायेण सामान्यस्येत्यत्र सामान्यपदार्थमाह । सामान्यमिति । तथा च तदा तस्यैव परामर्श इति भाव । स्वोक्तसामान्यपदार्थविवरणमित्यप्याहु । गुणानन्दः ।

(४) तत्तद्व्यक्तित्वरूपविरुद्धधर्माध्यासो भेदसिद्ध्युपयोगी भवत्येवेत्यत आह । अयमर्थ इति ।—गुणानन्द ।

(५) आश्रयभेदमिति । तदभावव्याप्यत्व तद्भेदव्याप्यत्व वा विरोध तच्च तेन सहचाराग्रहाद् ग्रहीष्यते, स च तदधिकरणीभूतव्यक्तावेव ते आश्रयभेदग्रहायत्तकत्वम्, तदभावेऽपि आश्रयभेद एवेति हृदयम् ।—गुणानन्द ।

(६) सामान्ययो, पृथिवीत्वजलत्वयोः । तदवच्छिन्नयो, गन्धवत्स्नेहवत्त्वावच्छिन्नयोः ग्रहीतव्य इति । साधर्म्यग्राश्रयान्तरे भेद ।—गुणानन्दः ।

(७) विरोधो गृहीतव्य —कलि० मु० पु० पा० ।

(८) तादृशविरोधासिद्धि —पा० २ पु० ।

दीधितिः।

धोपयोगि, न तर्हि विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य सिद्धिरिति॥

दीधितिटिप्पणी।

नैव विशेषयोर्भेदग्रहेऽपि निर्वाहात्न तत्सामान्यावच्छिन्नयोर्विरोधाधीनं, ततो विरोधाय घटपटसामान्यस्य भेदसिद्धिर्निरर्थिकेति भावः। तच्चेदिति। सामान्यस्य विरोधज्ञानं सामान्यस्यालीकतया यदि न विरोधोपयोगीत्यर्थः। न तर्हीति। विरुद्धधर्माध्यासाधीनभेदमात्रस्यैवासिद्धिरित्यर्थः॥

कल्पलता।

तन्तुविनाश इति। तन्तुरूपो विनाशस्तन्त्वन्तरस्य तन्तुत्वावच्छिन्नस्यैव यदि विरोधी, तदा तन्त्वन्तरं कथं भवेत्, न हि सामान्यत एवानीलविरुद्धस्वभावं नीलमनीलं भवतीत्यर्थः। द्वितीय इति। तन्तुः(१) सामान्यतो न तद्विरोधी(ति) यदि, तदा (तन्तुः) सामान्य(तः)तन्तुविरोधी कथं भवेत्, न हि नीलं नीलत्वेन कदाचिन्नीलविरोधि भवतीत्यर्थः। (ननु) न तन्तुत्वेनैव तन्तोस्तन्तुविरोधित्वं ब्रूमः, किं तु पूर्वतन्तोरुत्तरतन्तुर्विरोधीत्याचक्ष्महे इति न विरोध इति शङ्कते। विशेष एवेति सप्तमी। विशेषाश्रितो विरोधो न सामान्याश्रित इत्यर्थः(२)। अनुभयेति। सामान्यतो न विरोधि नाप्यविरोधीत्यर्थः। सामान्यतो विरोधित्वे तन्तुरेव न स्यात्, अविरोधित्वे तन्तुस्तन्तु(३)निवृत्तिरूपो न स्यादिति भावः। ननु भवतु तन्तुः सामान्यतोऽनुभयस्वभावः, किं नश्छिन्नम्, विशेषत एव विरोधान्निवृत्तिरूपता भवेदित्यत आह। ओमिति।

(१) तन्तुः—नास्ति पा० कलि० मु० पु०। (२) इत्यर्थ—कलि० मु० पु० पा०।

(३) तन्तु—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता ।

अन्यतरेति । विरोधमादाय तन्तुव्यवहारानुपपत्तिरित्यविरोधपक्ष आश्रयणीयः, तथा च विनाश(१)व्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु सामान्यतो विरोधाविरोध(२)चिन्ता तदा भवेत्, यदि सामान्यं भवेत्, तदेव तु नास्तीत्याह । सामान्यस्येति । एवं सति गोत्वाश्वत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाभावाद्भवा(३)द्गवादीनामभेद आपद्यतेत्याह । विलीनमिति । तस्य भेदस्य । तदाश्रयत्वात् तदधीनत्वादित्यर्थः ॥

दीधिति ।

ननु(४) यथा भवतामननुगता एव तत्तत्तन्तुविनाशास्तन्तुविनाशत्वेनानुगता अनुगतं(५) तन्तुविनाशव्यवहारमर्जयन्ति, तथास्माकमपि सरूपाणि विरूपाणि च तन्तुकार्याणि तन्तुकार्यत्वेन तन्तुविनाशत्वेन(६) वा अनुगतानि(७), यथा च भवतां विशेषतो विरोधेपि(८) सामान्यतो न तथा, तथास्माकमपीत्याशयेन(९)

दीधितिटिप्पणी ।

तन्तुविनाशत्वेन वानुगतानीति । अर्जयन्तीत्यनेनानुषङ्गः । पटान्तराभावेत्यादिमूलेन विशेषतो विरोधेपि सामान्यतोऽविरोधो दर्शितः, अत्यन्ताभावत्वमपि पटस्य न विरुध्यते, अतः कथं

(१) विनाशस्य—पुस्त० पु० पा० ।

(२) विरोधाविरोधि—कलि० मु० पु० पा० । (३) भावादेवा—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) ननु–पा० नास्ति कलि० मु० पु० । (५) अनुगत पुस्त० पु० पा० ।

(६) न तु कार्यत्वेन महद्दशायामपि तथाव्यवहाराभावात् स नानात्वस्योक्तयुक्त्या निवेशो तस्य दुर्वच व चाक्षम्, तन्तुविनाशत्वेनेति । तच्चालीक वस्तु वैलक्षण्यहेतव, भतीतेरुभयासिद्धत्वादिति ध्येयम ।—गुणानन्द ।

(७) अनुगतानीत्यत्र न तु विनाशव्यवहारमर्जयन्तीत्यनुषज्यते ।—गुणानन्द ।

(८) विशेषतो विरोधेऽपि, तत्पटत्वावच्छेदेन पटान्तरभेदेपि ।

(९) त्याशयेना–पुस्त० पु० पा० ।

नन्वतिरिक्ताभावपक्षे यथा(१) पटः पटान्तराभाववांश्च तज्जातीयश्च, अभावो वा(२) पटविरोधी पटान्तरसहवृत्तिश्चेति न कश्चिद्विरोधः, तथा कार्याभाव(३)पक्षेऽपि भविष्यतीति । नैतदेवम् । प्रतियोगिना हि तादात्म्यसंस-

दीधितिः ।

शङ्कते, नन्वित्यादिना । पटान्तराभाववान् पटा(४)न्तरभिन्नः(५), पटाभावो(६) वा स्वप्रतियोगिपटविरोधी स्वाप्रतियोगिना पटेन सहैकतन्त्वादिवृत्तिरिति । संसर्गः एककाला(७)(द्य)वच्छेदेनैकदेशवृत्तित्वम् । ध्वंसप्रतियोगिनो(८)स्तादात्म्याद्यनभ्युपगमे क्रमेण

दीधितिटिप्पणी ।

विशेषतो विरोध इत्यत आह । पटान्तरभिन्न इति । सामान्यतो विरोधो न युध्यतामिति पूरणेन दर्शयति । स्वप्रतियोगीति । अप्रतियोगिना त्विति मूलम्, तथा च पटाभावस्य अप्रतियोगिनः पटाद्यन्तरस्य सहवृत्तित्वरूपसंसर्गित्वं न विरुध्यत इति भावः । एवं च तादात्म्येति एकजातीयत्वेति च दृष्टान्तार्थमिति केचित् । अत एव अप्रतियोगिना त्वित्यादिना संसर्गमात्र एव दर्शितम् । ननु तादात्म्यमेकजातीयत्व चाभावस्यास्मन्मते·

(१) ननु तन्तुरेव तन्तुविनाशश्चेत्, स्वप्रतियोगिभिन्न, भिन्नश्चेत् कथ तज्जातीय इत्यत आह । यथेति । ननु तन्तुश्चेत् तन्तुविनाश, कथ तन्तुसहवृत्तिरत आह । अभावो वेति ।

(२) तज्जातीयश्च, पटभावो वा—पा० २ पु० ।

(३) अत्र कर्मधारयः । (४) पटा—कालि० मु० पु० पा० ।

(५) अन्तरपदस्वरसादाह । पटान्तराभिन्न इति । प्रतियोग्य काङ्क्षा निवर्तयन्नेकीकृत्याह । पटाभावो वेति । कस्य विरोधीत्याकाङ्क्षायामाह । स्वप्रतियोगिनोऽपि पटान्तरत्वादाह । स्वाप्रतियोगिनेति । अभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नत्वद्योतनाय—एकतन्त्वादीति ।—गुणानन्द ।

(६) पटाभाव, पटान्यन्ताभाव ।

(७) प्रतियोगिदेशवृत्तित्वस्य ध्वंसादेरगमादाह । एककालावच्छेदेनेति । इदमुपलक्षणम् । एकदेशावच्छेदेनैककालवृत्तित्वं चात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना नेष्यत इत्यपि बोध्यम् ।—गुणानन्दः ।

(८) भिन्नकालत्वादित्यादिप्रदर्शनादाह । ध्वंसप्रतियोगिनोरिति । ध्वंसत्व च भावाभावसाधारणम्, तेन प्रागभावप्रतियोगिनोरित्यपि लभ्यते ।— गुणानन्द ।

नैकजातीय(१)त्वानि नेष्यन्ते, अप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् भिन्नकालत्वात्, सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गाच्च। अप्रतियोगिना तु(२) संसर्गे को दोषः। न हि भेदविजातीयत्वै(३)ककालताः संसर्गविरोधिन्यः, तादात्म्यं हि (४)संसर्गित्वे(५) विरुद्धं विरोधित्वं च, ते च नेष्येते एव।

दीधिति।

हेतुनाह(६)। अप्रतियोगित्वेति। सामान्यत इति(७)। सामान्यतः आद्ये तन्तौ विसभागस्थलीयतन्तुनाशे च तन्तुत्व(तन्तु)विनाशत्वयोः विरोधावधारणादित्यर्थः। भावत्वाभावत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गादित्यपरे। तादात्म्यं हीति। हिस्त्वर्थः(८)। तादात्म्यविरोधित्वे तु संसर्गित्वविरुद्धे इत्यर्थः। विरोधित्वं सहा-

दीधितिटिप्पणी।

ऽप्रतियोगिनापि भावेन समं तादात्म्यैकजातीयत्वयोरभावात् (?) सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्गाच्चेत्यत्र हेतुमाह। सामान्यत आद्ये तन्तावित्यादि। द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोस्तादात्म्यादत आह। विसभागेति। ननु अप्रतियोगिभेदप्रतीतय एव सामानाधिकरण्यरूपससर्गे विरोधिन्यः स्युरत आह मूले, न हीति। ते चेति मूलम्, अप्रतियोगिना समं नेष्येते इत्यर्थः। प्रतियोगिनापि एकजात्यं दर्शयति। ननु यथेत्यादि। जन्यत्वेनेत्यादि यथाक्रमेणान्वयि। विसभागेपि

(१) त्वन्वैकजातीय-पाठ। (२) अप्रतियोगिना च पु॰ पु॰पा॰।

(३) विजातीयत्वै काल॰ मु॰ पु॰ पा॰।

(४) तादात्म्य इति। हिशब्दस्तुशब्दार्थे संसर्गस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यर्थः। विरोधित्वेति। संसर्गित्वे विरुद्धमित्यनुषज्यते, विरोधस्यैकत्र संसर्गनियमनरूपकत्वादित्यर्थः।—भगीरथठक्कुर। (५) संसर्गे पु॰ पु॰ पा॰। (६) अनुपगमे हेतुन् क्रमेणाह-पु॰ पु॰ पा॰।

(७) सामान्यत इति।-पा॰ नास्ति कलि॰ मु॰ पु॰। सामान्यत, अधिकरणविशेषानपेक्षम्

(८) भावत्वाभावत्वलक्षणस्य वक्तव्यत्वादाह। हिस्त्वर्थ इति। विरुद्धत्वमित्यनेनापि हेत्वर्थे सम्बन्धं दर्शयितुमेकीकृत्याह। तादात्म्येति। संसर्गित्वविरुद्धे इति। अत्र संसर्गित्वस्य भेदगर्भत्वात् तादात्म्यविरोधितदभावव्याप्यत्वस्य विरोधित्वे आकाशादावभावाद् ह। सहेति।—गुणानन्द।

१९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविवरणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) रु० ४—०

६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५—०

६१ काव्यालङ्कारः । श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्री मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्कथनेन सनाथीकृतः । (अलङ्कार वि० २) रु० १—८

६२ ब्रह्मवादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्री गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृत. । तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः । तथा शुद्धाद्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचित । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० २) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का०वि०८) रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्य च । श्रीमथुरानाथतर्कवागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्या० वि० ८) रु० ०—१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचित. । श्रीभगवान् शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकीव्याख्यारूप श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) रु० ५—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । (कोश वि० २) रु० २—०

६९ शिशुपालवधम्। श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौषधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम्। (सम्पूर्णम्) रु० ३—०

६९ „ „ (संपूर्णम्) रफ मोटा कागज रु० २—४

७० व्याप्तिपञ्चकम् सिंहव्याघ्रलक्षणं च। श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम्। न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च। (न्याय वि० ९) रु० ०—८

७१-१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतु:सूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्यासहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम्। द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तो प्रथमोभागः रु० २—८

७१-२ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। रत्नप्रभया सहितम्। द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तात्तुर्थाध्याय पर्यन्तः द्वितीयोभागः। (यन्त्रस्थ)

७२-१ सिद्धान्तशिरोमणिः। श्रीभास्कराचार्य विरचितः। गणिताध्याय. वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिषाचार्य म. म. श्रीदमदुबापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। (ज्यो० वि० ४) २—०

७२-२ सिद्धान्तशिरोमणिः। „ „ „ गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः। ज्योतिषाचार्य म. म. श्रीदमदुबापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। (ज्यो० वि० ४) २—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम्। पण्डित रामकृष्ण शर्मणा सम्पादितम्। पण्डित वटुकनाथ शर्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम्। (आयुर्वेद शास्त्रविभागे १) रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम्। मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम्। (सर्गत्रयमात्रम्)। (काव्य वि० १०) रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः। पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः। श्रीमत्प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया. सङ्कलितः। साहित्याचार्येण मिश्रे इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः। (अलङ्कार वि० ३) रु० ०—१२

७६ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम्। मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम्। (सर्गत्रयमात्रम्) (काव्य वि० ११) रु० ०—६

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास-प्रेस,

September 1932

THE

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 417

न्यायाचार्यश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः

आत्मतत्त्वविवेकः ।

श्रीरामतर्कवागीशभट्टाचार्यकृतटिप्पण्या समलङ्कृतया तार्किकशिरोमणिश्रीरघुनाथकृतया दीधितिरिति प्रसिद्धया वृत्त्या श्रीशङ्करमिश्रविरचितया आत्मतत्त्वविवेककल्पलतया च विभूषितः ।

काशीस्थश्रीवल्लभरामशालिग्रामसाङ्गवेदविद्यालयाध्यापक न्यायाचार्य प० श्रीराजेश्वरशास्त्रिद्राविडानुगृहीतेन काशीस्थ श्री १०८ ... पीठाधीश्वरशङ्कराचार्यप्रतिष्ठापितपाठशालाध्यापकेन न्यायाचार्य प० हरिरामशास्त्रिशुक्लेन परिश्रमपूर्वकं संशोधितः ।

ÂTMATATVA VIVEKA

BY

UDAYANÂCHARYA

With the Commentaries of Raghunatha & Sankara Misra and the Commentary of Sri Rama

Edited by

NYAYACHARYA

PANDIT S'RI RAJES'VARA SASTRI DRAVIDA

And

Nyayacharya Pandit Sri Hariram Sastri Sukla

FASCICULUS IV-[illegible]

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Benares City

1933

॥ श्री ॥

आनन्दवनविद्योतितसुमनोभि सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्भा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुल कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबक —५१

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares

दीधितिः ।

नश्वरस्थायित्वम् । ननु(१) यथा जन्यत्वेन कादाचित्कत्वादिना अभावत्वेन वा तन्तोस्तत्प्रागभावस्य वा सजातीयोऽपि कश्चिद् तद्ध्वंसस्तथा तन्तुजातीयोऽप्यस्तु, उपदर्शितश्च मिथो व्यभिचारिणोरपि समावेश इति चेत्, एवमपि तृतीयादितन्तूत्पादे प्राथमिकादितन्तोस्तृतीयविसभागसन्तानोत्पादे च प्राथमिकसन्तानस्य विनाशव्यवहारो न स्यात्, तज्जन्यस्य विलयात् । सर्व एव(२) तत्सान्तानिकस्तदुदीच्यस्तस्य विनाश इति चेन्न । सन्तानस्य दुर्वचत्वा(दित्युक्तत्वा)त्, चलसन्तानोत्पन्नशालिनि सुदूरेऽपि देशे देशान्तरविलीनस्य प्राथमिकस्य विनाशत्वव्यवहारप्रसङ्गात्, अनन्तसान्तानिकानां विनाशत्वकल्पनामपेक्ष्य ए-

दीधितिटिप्पणी ।

दर्शयति । तृतीयेति । तज्जन्यस्येति । तृतीयतन्तूत्पादक्षणे प्राथमिकतन्तुनाशात्मकद्वितीयतन्तोरभावात् प्रथमतन्तुविनाशव्यवहारस्तदा न स्यादित्यर्थः । चलेति । काष्ठादि यथाधिकरणं भस्माऽभूत् ततोऽधिकरणादितरत्राप्यधिकरणे तद्भस्मनि गते तत्राप्यधिकरणे काष्ठं नष्टमिति धीः स्यादित्यर्थः, तत्सन्तानरूपभस्मनस्तत्रापि

(१) प्रतियोगिना सजातीयत्वं नेष्यत इत्यत्र शङ्कते । नन्विति । जन्यत्वेन सजातीयः कश्चिद् ध्वंसत्वेन त्वदभिमतस्तन्तुध्वंस, तन्तुध्वंस, कादाचित्कत्वादिना तन्तुतत्प्रागभावयोः सजातीयस्तद्ध्वंस, आदिपदाद्ध्वंसप्रतियोगित्वाद्युपसङ्ग्रह । अभावत्वेन प्रागभावसजातीय प्रागभावादिध्वंस इति यथायोगं बोध्यम् । अस्तु इत्यस्य तन्तुध्वंस इति कर्तृपदम् । मिथोव्यभिचारिणो, तन्तुत्वतद्ध्वंसत्वयो । एवमपि, प्रतियोगिसजातीयस्य तद्ध्वंसत्वसम्भवेऽपि । तृतीयादीति तदजन्यत्वस्य लाभाय । प्राथमिकादीति तदजनकत्वस्य लाभाय । स्वजन्यतन्तुत्व-तुध्वंस इत्यत्र स्वजन्यत्वतन्तुत्वयोरुभयोरेव व्यभिचारमादर्शयितुमाह । तृतीयेत्यादि । तज्जन्यस्येति । विसभागस्यातन्तुत्वादित्यपि बोध्यम् । सर्व एवेति । विसभागसभागसाधारण इत्यर्थः । सान्तानिकत्वम्, तत्सन्तानघटकत्वम्, तच्च प्राक्तनप्रकरणगत आह । उदीच्य इति । ननु प्रदीपादिसन्तानवितरव्यावृत्तसन्तानव्यवहारादुभयानिर्वाच्यमनतिप्रसक्तं तदावश्यकमित्यत आह । चलेति । ननु तयोर्देशभेदाप्रसङ्गेऽपि तदुपयोगी वाच्य इत्यनुशयादाह । अनन्तेति । प्रतियोगितद्ध्वंसयो प्रागभावध्वंसत्वोपगमात् तद्वैलक्षण्यायानन्त्योपादानम् । ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपानन्त्यस्य चेदापाद्य । सान्तानिकानामिति ।—गुणानन्द ।

(२) सर्व ए—कलि० मु०-मु० पा० ।

दीधितिः ।

कस्यैव विनाशस्य कल्पनाया न्याय्यत्वाच्च । अथैवमनन्तघट-व्यक्तीनामभावत्वकल्पने गौरवात् घटसामान्याभावस्याप्यभावोऽ(१)तिरिच्येतेति चेन्न । घटग्रहे घटाभावस्याग्रहादपावृत्ति-द्वाराच्च घटत्वेनानुगता(२)घटव्यक्तय एव तदभावत्वेन स्वीक्रियन्ते । एवमन्योन्याभावानां प्रतियोगितावच्छेदका एव धर्मा इति। अबाधिताभावप्रतीत्यनुरोधादभावस्याप्यतिरिक्त एवाभावः । न चानवस्था(३), तयोः परस्परविरहरूपत्वाङ्गीकारात् । एवं ध्वंसप्रागभावयोरपि प्रागभावध्वंसावित्यप्ये(४)कदेशिनः । अन्योन्याभावस्याप्यन्योन्याभावस्त्वनवस्थाभयादनायत्या तद्वदधिकरणरूपः, त(त्त)द्वृत्तिद्रव्यत्वादिरूपो वा स्वीक्रियत इति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

सत्वात् । नन्वेवं समागे सास्तु, विसभागस्थले काष्ठादेरमहाद अभावत्वं स्यादत आह । असमाधव्ययद्वाराच्चेति । एकदेशिमतमाह । अबाधितेति ॥

कल्पलता ।

घटान्तराभाववानित्यत्रा(५)न्तरपदं स्फुटार्थम् । यथा घटः घटाभाववानपि घटजातीयस्तथा तन्तुरपि तन्तुनिवृत्तिर्भवेत् । घटविरोध्यप्यभावः घटस्य(६) घटान्तरसमानाधिकरणस्तथा यथेष्यते, तथा तन्तुवि-

---

(१) सामान्याभावस्याप्य—पुस्त० पु० पा० ।

(२) घटत्वेनानुगता इति प्रकृतैतद्ग्रन्थोपदर्शनाय। एकदेशिनस्तु परम्परया घटत्वमेव भूतलादिवृत्ति घटसामान्याभावाभाव इत्याहुः ।—गुणानन्द ।

(३) अनवस्थेति । यो योऽन्योन्याभाव स्तिष्ठति तत्तदन्योन्याभावस्य त त विशेषैर कृतेऽन्गमाद् पूर्वेणोपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ।—गुणानन्द ।

(४) विन्ये—पुस्त० पु० पा० ।

(५) नित्य—कलि० मु० पु० पा० । (६) घटस्य—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता।

नाशोपि तन्तुमयेष्यत इत्यर्थः। कार्याभावपक्ष इति। कार्यरूपाभावपक्ष इत्यर्थः। प्रतियोगिना हीति। स्वाभावतादात्म्यं स्वसंसर्गाभावसामानाधिकरण्यं स्वाभावसमान(१)जातीयत्वं विरुद्धं, तच्च न मयेष्यत इत्यर्थः। अभावस्य प्रतियोगितादात्म्याभावे हेतुमाह। अप्रतियोगित्वेति। प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भेदनियतत्वादिति भावः(२)। विनाशस्य प्रतियोग्यसंसर्गे हेतुमाह। भिन्नकालत्वादिति। अभावस्य प्रतियोग्यैकजात्याभावे(३) हेतुमाह। सामान्यत इति। प्रतियोग्यभावयोः सामान्यतो विरुद्धधर्मसंसर्ग एवानुभूयते, स चैकजात्ये न स्यादित्यर्थः। अप्रतियोगिना विति। (न हि) नीलघटसंसर्गिणः पीतघटाभावस्य नीलघट एव(४) प्रतियोगी येन तत्संसर्गो न स्यादित्यर्थः। न हीति। भेदवैजात्यैककालत्वे सति संसर्गस्यानुभसिद्धत्वादित्यर्थः। ननु त्वत्पक्षवन्मत्पक्षेपि स्यादभावसंसर्ग इत्यत आह। तादात्म्यं(५) हीति। त्वया प्रतियोगितादात्म्यमभावस्येष्यते प्रतियोग्यविरुद्धत्वं च, तच्च मया नेष्यत(६) इति न मत्पक्षे(७) दोषावकाश इति भावः। विरोधित्वं(८) चेत्यत्र विरुद्धमित्यनुपपद्यते॥

(१) स्वाभावसमाना-पाठ०।
(२) दित्यर्थः—पुण० पु० पा०।
(३) भाव—पुण० पु० पा०।
(४) एव न—पुण० पु० पा०। (५) तादात्म्ये—कलि० पु० पु० पा०।
(६) ते च मया नेष्येते—पाठ। ते च मयालोच्यन्त—पुण० पु० पा०।
(७) मत्पक्ष—पुण० पु० पा०। (८) विरोधित्व—पुण० पु० पा०।

नापि बाधकानुरोधः, तदभावात् । ननु घटाभावे घटोऽस्ति न वा । आद्ये घटवति(१) तदभावः, कपाले(घटो)ऽ(२)स्तीति तान्यपि तद्वन्ति प्रसज्येरन्, नास्तीति पक्षेऽनवस्थाप्रसङ्गः, अभावान्तरमन्तरेण तत्र नास्तिताव्यवहारे भावान्तरेऽपि(३) तथा(४) प्रसङ्गः । न । भावान्तरस्य स(५)जातीयत्वे(६)नाविरुद्ध(७)-

दीधितिः ।

बाधकमाशङ्कते । नन्विति । घटाभावे घटध्वंसे । तद्वन्ती(८) त्यस्य परंपरयेत्यादिः(९). तथा च घटध्वंसकालेऽपि(१०) घटः(११) स्यादुपलभ्येत चेति (भावः)। भावान्तरस्येति ।

दीधितिटिप्पणी ।

नापीति मूलम्, बाधकानुरोधः कार्यातिरिक्तनाशे बाधकानुरोधः । बाधकमाशङ्कत इति । कार्यादतिरिक्तं विनाशं प्रतीति शेषः । अभावस्य घटवत्त्वेऽपि अभाववत्कपालस्य कथं घटवत्त्वमत आह । परम्परयेत्यादिरिति । भावान्तरेणापीति मूल, तथा च कार्यरूपभावान्तरमेवाभावव्यवहार(जन)कमिति नातिरिक्तोऽभाव इत्यर्थः । अ-

(१) घटवान्—पुस्त० पु० पा० ।

(२) कपालेऽप्य—पुस्त० पु० पा० । कपालेष्वप्य—पा० २ पु० ।

(३) भावान्तरेणापि—टिप्पणीकृत्सम्मत पा० । (४) तथात्व—पा० २ पु० ।

(५) भावान्तरस्य (स)त्व—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) अत्र सजातीयत्वम्, भावजातीयत्वम् । विरुद्धजातीयत्वम्, अभावजातीयत्वम्, तथा च भूतलादेर्भावजातीयत्वेन भावप्रतिक्षेपरूपतया भानासम्भव इति बाधकस्वरूपातिरिक्तोऽभावोऽभ्युपेय इत्यर्थः ।—भगीरथठक्कुर ।

(७) विरुद्धस—कलि० मु० पु० पा० । (८) तद्वती—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) स्यादि—कलि० मु० पु० पा० ।

(१०) घटाभावे घटध्वंसेऽनिष्टप्रसङ्गमुपदर्शयति । तथा चेति । मूले, भावान्तरेऽपीति । भूतलादावपि अभावान्तरं नास्तीतिप्रत्ययप्रसङ्गादित्यर्थः ।—गुणानन्द ।

(११) ध्वंसकालेऽपि प्रतियोगी—पुस्त० पु० पा० ।

जातीयत्वात्, विरुद्धजातीयत्वे वा (१)स(मान)जातीयत्वानुपपत्तेः, अन्यत्वमात्रेण तथा व्यवहारे तद्वत्यपि प्रसङ्गात्। अभावस्य (तु) विरुद्धस्वभावतयैवाभा-

दीधिति।

अत्र सजातीयत्वविरुद्धजातीयत्वे भावत्वाभावत्वाभ्याम्(२)। प्रतियोग्यन्यत्वेन प्रतियोगिमदन्यत्वेन(३) वाऽभावव्यवहारे प्रतियोगिमत्यपि तत्प्रसङ्गः। तस्याऽपि(४) प्रतियोगिनस्तद्वतश्च यतः कुतश्चिदन्यत्वादित्याह। अन्यत्वमात्रेणेति। प्रतियोगिमद्यावदन्यत्वेन(५) तथा व्यवहारे त्वेकदा(६) प्रतियोगिमति कालान्तरे तदनुपपत्तिः, अनुगतं(७) च तदन्यत्वं विनाऽभावेन दुर्वचमिति भावः।(८) अभावे अभावान्तरं निरस्यति। अभावस्येति। अभावे अभावान्तरं न तावदविरुद्धस्वभावे(९)नाप्यधिकर-

दीधितिटिप्पणी।

विरुद्धजातीयत्वादिति मूलं, तथा च प्रतियोगिविरुद्धजातीयस्यैव तद्विरुद्धाभावव्यवहारजनकत्व न तु तदविरुद्धजातीयस्य तत्कार्यस्येत्यर्थः। अभावेन विनेति सम्बन्धः। अभाव इति। अविरुद्ध-

(१) जातीयस्य—कलि० मु० पु० प्रा०।

(२) भावत्वाभावत्वाभ्यामित्यस्य निर्वच्यामिति शेष, तथा च भ वा तस्य भूतलादे, सजातीयत्वेन भावत्वेन, विरुद्धजातीयत्वात् अभावजातीयत्वात् अनभावत्वात्, विरुद्धजातीयत्वे च सजातीयत्वापत्तेः भावजातीयत्वानुपपत्तेरिति मूलार्थोऽवसेय इति भाव।—गुणानन्द।

(३) प्रतियोगिमदन्यत्वेन, तद्वत्प्रतियोगिकान्यत्वेन।

(४) तस्यापि, प्रतियोगिमतोऽपि।—गुणानन्दः

(५) प्रतियोगिमद्यावदन्यत्वेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्त्वेन।—गुणानन्द।

(६) एकदेति। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति भ व।—गुणानन्द।

(७) ननु तदन्यान्यवृत्तित्वमभ्युपेत्य तथा वाच्यमत आह। अनुगतमिति।—गुणानन्द.।

(८) भावत्वाभावत्वाभ्याम्। अन्यत्वमात्रेण प्रतियोग्यन्यत्वमात्रेण। तथा व्यवहारे भाति योग्यभावत्वव्यवहारे। तद्वत्यपि प्रतियोगिमत्यपि तदभावत्वव्यवहारस्य प्रसङ्गात्। अतिप्रसङ्गाच्च प्रतियोगिनि। तद्वदन्यत्वेन तथा व्यवहार इति चेत्, अन्यत्वस्य स्वरूपभेदेनाननुगमात्—कलि० मु० पु० पा०। (९) स्वभावे—पा० २ पु०। स्वभावेन—कलि० मु० पु० पा०।

वान्तरानुभवतर्कयोरभावादिति ।

दीधितिः ।

णस्वरूपेणाभावव्यवहारजनने प्रतियोगिमतोऽपि(१) तदापत्त्या स्वीकार्यम्, अभावस्य विरुद्ध(२)स्वभावत्वेन तदयोगात्, नाप्यनुभवबलात्, त(३)दसिद्धेः(४), नाप्यभाववत्त्वप्रत्ययात्, अभावान्तरोपगमे(५) अन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थानामन्यतम(६)-प्रसङ्गेन लाघवादात्माश्रयस्यैवो(७)पगमात् । एतेन(८) घटाभावो यदि घटा(९)भाववान् स्यात् घटवान् स्यादित्यादे-स्तर्कस्याप्या(१०)पादकासिद्ध्या अभावादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

भावेन प्रतियोग्यविरुद्धजातीयेन अधिकरणेन तद्व्यवहारजननाङ्गीकारे प्रतियोगिमताप्यधिकरणेनाभावव्यवहारापत्तिरूपबाधकेन भावरूपाधिकरणस्थलेऽभावान्तरं स्वीकृतं, तदुक्तस्याभावेपि अभावान्तरं न स्वीकर्तव्यमित्यर्थः, अविरुद्धस्वभावेऽधिकरण एव तदुक्तेः, अस्य तु विरुद्धस्वभावत्वादित्यर्थः । आत्माश्रयस्येति । स्वाश्रय(त्व)स्येत्यर्थः । तर्कस्याभावादिति सम्बन्धः । आत्माश्रयत्वाङ्गीकारेण घटाभाववत्त्वस्याङ्गीकारादापादकासिद्धिरित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

अतिरिक्ताभावे बाधकानुरोधादेति(११) यदुक्तं त-

(१) प्रतियोगिमत्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) विरुद्धस्वभावत्वेन, प्रतियोगिमत्त्वासम्भवेन । तदयोगात्, तदापादनासम्भवात्, तथापादने इष्टापत्तिरिति भाव ।—गुणानन्द ।

(३) बलाद्धे—कलि० मु० पु० पा० । (४) सिद्धिः—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) पगम—कलि० मु० पु० पा० । (६) मन्यतर—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) श्रयस्यो—कलि० मु० पु० पा० । अन्योन्येति । द्वयो परस्परमाधाराधेयभावोपगमे ऽन्योन्याश्रयः, त्रिचतुरादीनां तथोपगमे चक्रकम, अनन्ततदभावोपगमे चाऽनवस्थेति ध्येयम् । आत्माश्रयस्य, स्वस्य स्ववृत्तित्वस्य ।—गुणानन्द ।

(८) एतेन, आत्माश्रयोपगमेन ।—गुणानन्दः । (९) घट—कलि० मु० पु० पा० ।

(१०) तर्कस्या—पा० २ पु० । (११) १८१ पृष्ठे ४ पङ्क्तौ ।

कल्पलता।

आह। नापीति। अतिरिक्ताभावे(१) बाधकमाशङ्कते। नन्विति। कपालेषु प्रागभावस्य प्रध्वंसस्य वा सत्त्वेन (तदुभयकालेऽपि) कपालानि घटवन्ति स्युः। एवं घटा(२)-भाववति घटे घटोऽपि स्यात्। स्वा(३)भाववति (स्व)-सत्त्वं स्वस्मिन्नपि स्यात्, एवं तत्र तत्रापीति घटपरम्परापत्तिरिति भावः। अनवस्थेति। अभावे अभावान्तरम्, एवं(४) तत्र तत्रापीत्यर्थः। भावान्तरेऽपीति। भूतला(५)दावपि घटाभावव्यवहारोऽधिकरणस्वरूपेणैव स्यादित्यर्थः। न भावान्तरस्येति। सजातीयत्वेन भावजातीयत्वेन अविरुद्धजातीयत्वात् अभावाधिकरणत्वाविरोधित्वादित्यर्थः। विरुद्धेति। अभावाधिकरणनाविरोधेनाभावजातीयत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु प्रतियोगिभिन्नत्वेनैव भूतलादीनां घटा(६)-भावव्यवहारप्रवर्त्तकत्वमस्तु, किमतिरिक्ताभावस्वीकारेणेत्यत आह। अन्यत्वेति(७)। एवं सति घटवतोऽपि भूतलस्य घटाभावव्यवहारप्रवर्त्तकत्वं स्यादित्यर्थः। नन्वुक्तमभावेऽपि तर्हि स्वीक्रियतामभावान्तरमित्यत आह। अभावस्य त्विति। अभावेऽभावान्तरं तावन्नानुभूयते यद्बलेनाभावान्तरमङ्गीक्रियेत। यदि घटाभावो(८) घटाभाववान् न(९) स्यादिति तर्कोऽपि नात्र

(१) अतिरिक्ताविनाशपक्षे बाधकमाहेत्यर्थः। (२) घटान्यन्ता—पुण० पु० पा०।
(३) स्वात्यन्ता—पुण० पु० पा०। (४) एव—पुण० पु० पा०।
(५) भूता—पुण० पु० पा०। (६) घटाव—पुण० पु० पा०।
(७) अन्यत्वेति—पुण० पु० पा०।
(८) किञ्च। घटाभावो यदि—पुण० पु० पा०।
(९) स्यात घटवान्—इत्यंशोऽत्र त्रुटित इति भाति।

कल्पलता ।

प्रभवन्ति, यतः(१) प्रतियोगिविरुद्धस्वभावतया(२) प्रथमाभावादेव घटाभावे घटो नास्तीतिव्यवहारोपपत्तेर्द्वितीयाभावकल्पनाया अनवकाशात्, अधिकरणस्याभावरूपस्य द्वैरूप्याभावाच, न ह्यभावः कदापि प्रतियोगिमान(३)पि भवति यथा भूतलादिः, द्वितीयाभावाभ्युपगमेऽनवस्थापत्तिश्चेत्यर्थः । अप(४)व्याख्यानमन्यत् । केचित्तु अभावेऽपि अभावान्तरं, न चानवस्था, तृतीयमादाय तदापत्तेरिति वदन्ति ॥

भिन्नाभावजन्मनि घटतादवस्थ्यं(५) दोष

व्याख्या ।

बाधकान्तरमाशङ्कते । भिन्नाभावेति । न ह्यकार्योत्पादे अकारणं निवर्त्तते, घटोत्पादे पटनिवृत्तिप्रसङ्गात्, अतः कार्यमेव विनाश(६) आस्थीयत इति भावः । भिन्नमात्र इव कार्यमात्रेऽपि विनाशबुद्धिव्यवहारयोरभावात् कार्यविशेष एव विनाश

दीधितिटिप्पणी ।

बाधकेति । अतिरिक्ताभावे बाधकान्तरमित्यर्थः । न ह्यकार्योत्पादे इत्यादि यदुक्तं, तन्मतेऽपि स्वीक्रियत एव, परन्तु अतः कार्यमेव विनाश आस्थीयते इत्यत्र व्यवहारानुरोधेन विशेषपदप्रक्षेपः क्रियते, तावतापि तद्गतिप्रसङ्गनिवारणादित्याशयेनाह । कार्यविशेष

इति चेन्न । (घट)तादवस्थ्यं(१) हि यदि घटत्वमेव अभिमतम्, एवमे(२)तत् । न ह्यभावजन्मनि घटोऽघटतामुपैतीत्यभ्युपगच्छामः । तत्कालसत्त्वं चेत्, न तर्ह्यभावो जातः, कालान्तरे घटानवस्थानस्वभाव एव हि तदभावः । अस्तु तर्हि निरुपादानत्वं बाधकं, जन्मन उपादानव्याप्तत्वादिति चेन्न । धर्मिग्राहकप्रमाण(३)बाधात्, भावावच्छेदाच्च(४) व्याप्तेः । एतेन निरुपादेयत्वं व्याख्यातम् । गुणादिसिद्धौ चा(५)नैकान्तिकत्वा(६)दिति ।

दीधितिः ।

आस्थीयत इत्याशयवान् निराकरोति । नेति । बाधकान्तर(७)माशङ्कते । अस्तु तर्हीति । जन्मन इति । जन्मव्यापकस्य सोपादानत्वस्य(८) निवृत्त्या व्याप्यस्य(९) जन्मनो निवृत्तिरिति । धर्मिग्राहकेति । घटादेरिव ध्वंसस्यापि जन्यतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः(१०) । भावेति । भावजन्मन एव सोपादानत्वनियमादित्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

एवेति । न तर्ह्यभाव इति मूलम्, तथा च भिन्नाभावजन्मनोऽस्त्येतदेव नास्तीति भावः । उपादानम् समवायिकारणम् । जन्मनो निवृत्तिरिति । असमवेतत्वनिबन्धनमतिरिक्तध्वंसजन्म नाङ्गीक्रियते, मन्मते तु कार्यस्वरूपस्य तस्य समवेतत्वाङ्गीकाराद्भवति जन्मेति भावः । एतेनेति मूलम्, निरुपादेयत्वम् असमवायित्वम् ॥

(१) तादवस्थ्यं—कलि० मु० पु० पा० । (२) अभिमतमेव—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) ग्राहकमान—पा० २ पु० । (४) च्छेदकत्वाच्च—पुण० पु० पा० ।
(५) सिद्धौ अ—पा० २ पु० । (६) कान्ता—पुण० पु० पा० ।
(७) बाधकान्तरम् भावातिरिक्तध्वंसोपगमे ।—गुणानन्दः ।
(८) उपादानस्य जन्यासामानाधिकरण्यादाह । सोपादानत्वस्येति ।—गुणानन्दः ।
(९) निवृत्त्याव्याप्यस्य—कलि० मु० पु० पा० । (१०) भावः—नास्ति कलि० मु० पु० ।

कल्पलता।

ननु यथा पटे जातेऽपि घटस्तदवस्थ एव, तथा ध्वंसे जातेऽपि घटस्तदवस्थ एव स्यादन्यत्वाविशेषात्, तथा च प्रतियोगितादात्म्यमेव विनाशस्याभ्युपेयमित्याह । भिन्नेति । तादवस्थ्य(१)मिति घटजातीयत्वं वा घटस्य, ध्वंसानन्तरकालस्थायित्वं वा । आद्य आ(२)ह । एवमेतदिति । तदेवोपपादयति । न हीति । द्वितीय(म्) आह । तत्कालेति । ध्वंसकालसत्त्वमित्यर्थः । न तर्हीति(३) । ध्वंसस्य प्रतियोग्यसमानकालीनत्वस्याभाव्यादित्यर्थः । अतिरिक्ताभावपक्षे बाधकान्तरमाशङ्कते । अस्तु तर्हीति । ध्वंसो न जायते निरुपादानत्वादाकाशवदित्यर्थः । उपादानम् समवायिकारणम् । इदानीं घटो नष्ट इति प्रत्यक्षेण ध्वंसस्योत्पन्नत्वमेव(४) विषयीक्रियते, तथा चानुत्पादे साध्ये धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः । निरुपाधेयांशा(५)नवकाशादु(६)पाधिमाह । भावेति । यद्यप्यभावान्तरे साध्या(७)ऽव्यापकोऽयमुपाधिः, तथापि ध्वंसेतरत्वमिहोपाधित्वेन विवक्षितम् । न च पक्षेतरत्वम्, बाधोन्नीतस्य तस्यानुमतत्वात् । ननु ध्वंसो न जायते निरुपादेयत्वात् गोत्वादिवदित्यस्त्वनु(८)मानमित्याह । एतेनेति । निरुपादेयत्वम् कार्यानाश्रयत्वम्(९) । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधेन बाधो(१०)-

---

(१) तादवस्त्य—पुण० पु० पा०। (२) आद्यमा—कलि० मु० पु० पा०।
(३) न तर्हीति—नास्ति पा० कलि० मु० पु०। (४) त्पन्न—पुण० पु० पा०।
(५) वस्था—कलि० मु० पु० पा०। (६) शाद्भवत्वमु—पुण० पु० पा०।
(७) साध्य—पुण० पु० पा०। (८) दित्यस्तु—पुण० पु० पा०।
(९) कार्यानाश्रयत्वम्—नास्ति पा० कलि० मु० पु०। (१०) बाधेन तदु—पुण० पु० पा०।

कल्पलता।

श्रीतपक्षेतरोपाधिग्रासेन (च) निराकार्यत्वेन व्याख्यातमित्यर्थः। गुणकर्मादेश्च गुणिभिन्नत्वेन सिद्धौ तत्रानैकान्तिकं कार्यानाश्रयत्व(१)मित्याह। गुणादीति(२)॥

अस्तु तर्हि व्यापकत्वं ध्रुवभावित्वमिति चेन्न। अतादात्म्यात्(३), अतत्का(४)रणत्वाच्च। अस्मद्दिशापि व्याप्तिग्रहो न साहित्यनियमेन, विरोधितया

दीधितिः।

परेषां तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्यत्वग्रहाद्व्यापकत्वमपि तदात्मकतत्का(५)रणयोरेव गृह्यते, न च ध्वंसः प्रतियोग्यात्मेति प्रागेवावेदितं, न वा प्रतियोगिकारणमिति न तत्र(६) तद्व्यापकत्वग्रह इत्याह। अतादात्म्यादिति(७)। साहित्यनियमो हि देशतो वा स्यात्कालतो वा। देशोपि संयोगी वा समवायी वा। नाद्यः, गृहे जातस्यापि प्राङ्गणे विनाशोपगमात्। नेतरः, आश्रयनाशेना(८)पि विनाशोपगमात्। द्वितीये त्वाह। विरोधितये·

दीधितिटिप्पणी।

ननु भवन्मतवदतादात्म्यादिसत्त्वेपि व्यापकत्वं ग्रहीष्यत इत्यत आह, अस्मद्दिशापीति मूलम्। न साहित्यनियमेन, वक्तुं पार्यत इत्यर्थः। न्यूनतां परिहरति(९)। साहित्यनियमो हीत्यादि। आश्रयादिनाशेनापीति। तथा च तत्रैव प्रतियोगिसमवायिनि ध्वंसस्य वृत्तित्वरूपसाहित्यनियमो भग्न इत्यर्थः। द्वितीये तु कालत इति पक्षे तु। एकदेशावृत्तित्व·

(१) कार्यत्वाभितत्व—पाठ।

(२) इदमुपलक्षणम्, गुणादेर्गुण्यादिभेदासिद्धौ व्याप्यत्वासिद्ध येत्यपि द्रष्टव्यम्।

(३) अतदात्वात—पुण० पु० पा०। (४) अतत्क—कलि० मु० पु० पा०।

(५) तत्क—कलि० मु० पु० पा०। (६) तत्र—नास्ति पा० कलि० मु० पु०।

(७) दि-यादि—कलि० मु० पु० पा०। (८) नाशे—कलि० मु० पु० पा०।

(९) न्यूनतामाशङ्क्याह—पा० २ पु०।

विषमसमयत्वात्। नापि जन्मानन्तर्यनियमेन(१), तदसिद्धेः, सिद्धौ वा तत एव(२) क्षणभङ्गसिद्धेः किमनेन। भविष्यत्तामात्रेण(३) व्यापकत्वमस्तीति चेत्, अस्तु, न त्वेतावता हेत्वन्तरानपेक्षत्वसिद्धिः, अद्यतन(४)घटस्य श्वस्तनकपालमालयैवानैकान्तिकत्वादिति(५)।

दीधिति।

रूपादि। विरोधः एककालानवस्थायित्वम्॥

दीधितिटिप्पणी।

रूपाविरोधो नास्तीत्यत आह। विरोध इति। अद्यतनघटस्येति मूलं, भविष्यत्तयाऽद्यतनघटव्यापकत्वं श्वोभाविकपालमालायामस्ति, न च तत्र घटोत्तरभावानपेक्षजन्यत्वरूपं साध्यमस्तीति भावः॥

कल्पलता।

चतुर्थं ध्रुवभावित्वं निराकर्तुं शङ्कते। अस्तीति। व्यापकत्वं प्रतियोगिव्यापकत्वं विनाशस्येत्यर्थः, तथा च(६) सिद्धमहेतुकत्वं नाशस्येति भावः। परमते तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव व्याप्तिरित्यभिप्रेत्याह। अनादात्म्यादिति। यदा प्रतियोगी तदा ध्वंस इति कालगर्भापि न व्याप्तिरित्याह। विषमसमयत्वादिति। यः प्रतियोगी स एव (वि)नाश इति तु पूर्वमेव निरस्तम्। यत्र प्रतियोगी तत्र ध्वंस इति देशगर्भापि न व्याप्ति',

(१) जन्मानन्तर्यनियमेनेति। यदा प्रतियोगी तदुत्तर तद्ध्वंस इति नियमेन। व्याप्तिरित्यनुषज्यते।—गुणानन्द,। (२) तत एव, तादृशग्राहकप्रमाणादेव।—गुणानन्द।

(३) भविष्यत्तामात्रेणेति। तदधिकरणक्षणोत्तरत्व सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्व्याप्तिरित्यर्थः।—गुणानन्द।

(४) अद्यतनेति। श्वस्तनकपालमालाया अद्यतनघटं प्रति भाविष्यत्तामात्रेण व्यापकत्वेन तत्रैव व्यभिचारादित्यर्थः।—गुणानन्द। (५) अनेकान्तादिति—पुस्त० पु० पा०।

(६) व्यर्थं, यथा च—पुस्त० पु० पा०।

कल्पलता।

आश्रयनाशाजन्यद्रव्यादिध्वंसे व्यभिचारादिति भावः॥ स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षण एव ध्वंस इत्यपि नियमो नास्ति, असिद्धेरित्याह। नापीति। तत एवेति। एतन्नियमबलादेवेत्यर्थः, तथा च ध्रुवभावित्वादहेतुकत्वमहेतुकत्वाच्च ध्वंसस्याग्रिमक्षण एवोत्पाद इति प्रक्रियागौरवमिति भावः। ननूत्पन्नस्य विनाशो भविष्यत्येवेत्यपि नियम एवेत्याशङ्कते। भविष्यत्तेति(१)। अस्त्विति। एतादृशध्रुवभावित्वेनाहेतुकत्वं(२) वा प्रतियोगिभिन्नहेत्वनपेक्षत्वं(३) वा साधयितुं न शक्यत इत्यर्थः। कुतो न शक्यत इत्यत आह। अद्यतनेति(४)। इदस्तनकपालमालाया अवश्यम्भाविन्या अपि मुद्गरप्रहारादिरूपहेत्वन्तरापेक्षित्वेनानैकान्त्या(५)दित्यर्थः॥

दीधिति।

उत्पन्नस्यापि प्रतियोगिनो य(६)दीतरविरहेणापि विनाशाजनकत्वं, तदा यावत्सत्त्वं(७) प्रतिबन्धकादिवशात् तदसमवहितो विनाशं न जनयेदित्युत्पन्नोऽपि भावः कश्चिदविनाशी स्यात्, न चैवम्, अतो नोत्पन्नस्येतरविरहेण विनाशाजनकत्वमिति,

दीधितिटिप्पणी।

इतरकारणासत्त्वे दण्डस्य घटव्यभिचारो न क्षतिकरः, व्यापकव्यभिचारस्यैवादोषत्वात्, अतोऽविनाशित्वप्रसङ्गरूपनिष्कृष्टार्थमाह। उत्पन्नस्यापीति। न चैवमिति च्छेदः। इति पर्यन्तं बुध्यमतकथनम्।

(१) भविष्यत्तेति।—नास्ति पा० कलि० मु० पु०।
(२) हेतुकत्व—कलि० मु० पु० पा०। (३) हेत्वनपेक्षित्व—कलि० मु० पु० पा०।
(४) बौद्धमतेन व्यभिचारमाह। अद्यतनेति।—भगीरथठक्कुर।
(५) पेक्षित्वेनानेकान्त्या—पुण० पु० पा०।
(६) नोर्थ—कलि० मु० पु० पा०। (७) यावत्सत्त्व—कलि० मु० पु० पा०।

एतेन सापेक्षत्वे विनाशस्य(१) व्यभिचारोऽपि स्यात्, विनाशहेतूनां प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवादिति परास्तम्। कपालसन्ततितुल्य(२)योगक्षेमत्वात् विनाशस्येति

दीधिति ।

तदिद(३)मुत्पत्तिमतां भावानां विनाशनियमासिद्धौ(४) न सिध्यतीति तत्सिद्धिरवश्यमुपेया(५), तथा चान्वयव्यतिरेकासिद्धकारणभावानां सहकारिणां सर्वत्र समवधानं सैव(६) साधयिष्यतीत्याशयवानाह । एतेनेत्यादि । प्रतिबन्धेति । प्रतिबन्धेन वैकल्यस्येत्येके(७) । प्रतिबन्धवैकल्ययोरित्यपरे ॥

दीधितिटिप्पणी ।

तदिदमित्यारभ्य पुनःसिद्धान्तकथनम् । इदम् पूर्वोक्तमात्रम् । तत्सिद्धिर्भवताऽवश्यमुपेया । सैव, तादृशाऽव्याप्तिरेव । साधयिष्यतीति । तथा चातएव न कोऽप्यविनाशी भवेत् येन इतरविरहेणापि विनाशजनकत्वमङ्गीक्रियेतेति भावः ॥

कल्पलता ।

ननु यदि विनाशस्य हेत्वन्तरापेक्षा, तदा कदाचिदुत्पन्नोऽपि(८) भावो न नश्येत्, हेतुसाकल्ये सत्यपि प्रतिबन्धसम्भवात्, हेतूनां वैकल्यस्यैव वा(९) सम्भवादित्याह(१०) । एतेनेति । एवं सति कपालमालापि कदाचिन्न भवेदित्यपि सम्भाव्येतेत्यर्थः ॥

(१) सापेक्षत्वे—कलि० मु० पु० पा० । (२) सन्ततिसमान—पुना० पु० पा० ।
(३) सिद्धं न्यायेनेत्याशयमाह । तदिदमिति । (४) अभ्यवहितोत्तरक्षण इत्यादि ।
(५) त्ववश्याभ्युपेया—पुना० पु० पा० । (६) सैव, निरुक्तनियमसिद्धिरेव ।—गुणानन्द
(७) स्येत्यन्ये—पुना० पु० पा० । (८) तदा उत्पन्नोऽपि—पुना० पु० पा० ।
(९) स्यैव वा—पाठः । (१०) दित्यत आह—पुना० पु० पा० ।

अस्तु तर्हि चरमः पक्षः। तथाहि, विनाशो न जायते, अभावत्वात्, प्रागभाववत्, जातोऽपि(१) वा निवर्तते, जातत्वात्, घटवदिति। नैतदेवम्। प्रागभावो जायते, अभावत्वात्, विनाशित्वाद्वा(२), ध्वंसवत्(३), घटवद्वा, अजातो वा न निवर्तते, अजातत्वात्, आकाशवत्, शशविषाण(४)वद्धेतिवदसाधनत्वात्।

दीधिति।

चरमः पक्षः अभावत्वमेव ध्रुवभावित्वमिति। जन्मविरहे(हे)त्वपेक्षा(५)विरहः सुतरां सिध्यतीति तं साधयति। तथाहीति। विपक्षे बाधकमाह। जातो वेति। (प्रागभाव इति।) अभावत्वे हेतौ ध्वंसो विनाशित्वे च घटो दृष्टान्तः। अजातो वेत्यादि(६) विपक्षे बाधकम्॥

दीधितिटिप्पणी।

अभावत्वमेव ध्रुवभावित्वमितीति। नाशस्य तत्र पक्षत्वासम्भवादेवत्। विपक्षे बाधकमिति॥

कल्पलता।

चरमः पक्ष इति। ध्रुवभावि(७)त्वविकल्पस्येति शेषः, स चाभावत्वं वेति पक्षः। ध्रुवभावित्वं विनाशस्याभावत्वं, तथा च तमेवाहेतुक(८)त्वम्, अहेतुक(८)त्वे च प्रयोग स्वमते(न) दर्शयति। तथाहीति। विपक्षबाधकमाह। जातोपि वेति। यदि जायेत विन-

(१) जातो—दीधितिकृन्मत पाठ।
(२) अभावत्वात्, नाशित्वाद्वा—पा० २ पु०।
(३) त्वाद्, प्रध्वंसवत्—पुण० पु० पा०। (४) विषाणादि—पुण० पु० पा०।
(५) त्वपेक्षा—पा० २ पु०। (६) त्यादीति।—पा० २ पु०।
(७) भाव—पुण० पु० पा०। (८) हेतु—कलि० पु० पु० पा०।

कल्पलता ।

ध्येत, तथा च घटोन्मज्जनप्रसङ्ग इति भावः । अत्रा-प्रयोजकत्वं दर्शयति । प्रागभाव इति । यथा(१) प्रागभावस्य(२) जातत्वेऽभावत्वमप्रयोजकम्, तथा ध्वंसस्या(३)जातत्वे तद्‌तन्त्रम्(४), तथा चानुभवतर्कादिसाचिव्यमिहानुसरणीयमिति भावः । क्रमेण दृष्टान्तमाह । ध्वंसवद्धटवद्वेति(५) । विपक्षे(६) बाधकमाह । अजातो वेति । प्रागभावो यदि न जायते न निवर्त्तेत, निवर्त्तेत च, तस्माज्जायत इत्यर्थः ॥

किमेतेषां दूषणमिति चेत्, भावावच्छिन्नव्याप्ति-

दीधितिः ।

भावावच्छिन्नेत्यादि(७) यथायोग्यं दूषणमूहनीयम्, जातत्वेन विनाशित्वे विनाशित्वेन च जातत्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य भावत्वस्योपाधित्वात् तत्र तयोरप्रयो-

दीधितिटिप्पणी ।

प्राथमिकजातत्वानुमाने अभावत्वहेतुकजातत्वानुमाने च न भावत्वस्योपाधित्वं, साधनावच्छिन्नसाध्याव्यापनात्, भावावच्छिन्नव्याप्तौल्येन साधनावच्छिन्नस्यैव लाभादत आह । यथायोग्यमिति । तदेवाह । जातत्वेनेति । विपक्षबाधकरूप इत्यर्थः । चतुर्थे विपक्षबाधके दोषो नायात इत्यत आह ।

(१) इति । तथा—पुस्त० पु० पा० । (२) भावस्या—कालि० मु० पु० पा० ।

(३) ध्वंसस्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) अजातेऽभावत्वमप्रयोजकम्—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) दृष्टान्तेने—पुस्त० पु० पा० । (६) विपक्ष—पुस्त० पु० पा० ।

(७) ननु जायत इति [illegible], [illegible] भावावच्छिन्नेत्यादीति । विनाशित्वेति । जातत्वेनेत्यादि । जातो वा न निवर्त्तेत इत्यस्य [illegible] इत्यर्थः । [illegible] । साधनावच्छिन्नेति ।—पुस्तकम् ।

कत्वादप्रयोजकत्वम्, प्राक्प्रध्वंसाभाव(१)ग्राहकप्रत्य-

दीधिति ।

जकत्वम्, विनाशित्वस्य च सोपाधितया जातत्वाव्याप्यत्वेन जातत्वाभावो नाविनाशित्वव्याप्य इति तस्याऽप्रयोजकत्वम्, विपक्षबाधकयो(२)रप्रयोजकत्वेनाजातत्वे जातत्वे चाभावत्वस्याप्रयोजकत्वम् । प्रागित्यादि । प्रागभावस्य जन्यत्वे साध्ये(३) यद्यपि प्रत्यक्षेण न बाधः, तस्याजन्यत्वाग्राहकत्वात्, तथापि प्रत्यक्षतः सिद्धस्य प्रागभावस्य प्रागभावान्तरकल्पनायामनवस्थानाद(४)जन्यत्वसिद्ध्या प्रत्यक्षबाधो(५)ऽभिहितः । ध्वंसस्याजन्यत्वे साध्ये तज्जन्यत्वग्राहकप्रत्यक्षबाधः । केचित्तु जातत्वाजातत्वाभ्यां ध्वंसप्रागभावयोर्विनाशित्वाविनाशित्वानुमानं प्रसङ्गागतम्, तत्र प्रागभावस्याविनाशित्वे प्रत्यक्षबाधो दर्शित इत्याहुः(६) । प्रागभावस्य जन्यत्वे तत्पूर्वं, ध्वंसस्य च विनाशित्वे तत्पश्चा(७)त्कार्यसत्त्वप्रसङ्गः, ध्वंसप्रागभावानाधा-

दीधितिटिप्पणी ।

विनाशित्वस्य चेति । आद्येऽनुमाने अभावत्वहेतुना जातत्वानुमाने च दोषो न लब्धोऽत आह । विपक्षबाधकयोश्चेति । ध्वंस एवं भ्रमो मा भूदित्यत आह । ध्वंसस्येति । प्राक्पश्चादिति यथायोग्येन समर्थयति । प्रागभावस्येति । जन्मज्ञानपदस्य उत्पत्तिवाचकत्वादुत्पत्त्यापादकं ना-

(१) भावे—पुण० पु० पा० ।
(२) विपक्षबाधकयो, जातत्वे विनाशित्वव्याप्यत्वमूलकयोस्तर्कानुमानयो । —पुण्यानन्दः ।
(३) साध्यत्वे—पुण० पु० पा० ।
(४) यदा स प्रागभावो नोत्पन्नस्तदा घटवत्त्वप्रसङ्गभयेन प्रागभावान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति भाव । —पुण्यानन्दः ।
(५) प्रत्यक्षबाध इति । प्रत्यक्षसिद्धे प्रमाणान्तरेण बाध इति तदर्थ इति भाव । —पुण्यानन्दः ।
(६) केचित्तु ... इत्याहु —अयं पाठः कलि० मु० पु० नास्ति ।
(७) विनाशित्वे पश्चा—कलि० मु० पु० पा० ।

क्षबाधः(१), प्राक्-पश्चाच्च कार्योन्मज्जनप्रसङ्गलक्षण-प्रतिकूलतर्कश्च(२)। अथोन्मज्जने को दोष इति चेत्, कालविच्छेद(३)प्रत्यय(४)स्यानुभयात्मकत्वप्रसङ्गः। अयथार्थत्वे तस्य द्विचन्द्रदर्शनकाले चन्द्रदेशा(५)विच्छेदवत् तत्त्व(६)तः कालाविच्छेदे भावस्य(७) प्राक्प्रध्वंससहवृत्तित्वेना(८)विरोधप्रसङ्गात्। यथार्थत्वे तु(९) भेदस्थितौ(१०) तदुन्मज्जनानुपपत्तेः। एतेन

दीधितिः।

रकालस्य प्रतियोगिपत्त्वनियमादित्याह। प्रागिति। अनुभयेति।

दीधितिटिप्पणी।

त्वोत्पत्तिमाह। कार्यसत्त्वप्रसङ्ग इति। कालविच्छेदप्रत्ययस्येति मूलम्। यदि भावोन्मज्जनं स्यात्तदा घटादेः कालस्य विच्छेदप्रत्ययो योऽयमुभयसिद्धः स किं भ्रमः स्यात् प्रमा वा स्यात्, नाद्य इत्याह। अयथार्थत्व इति। एतस्यायथार्थत्वं तदैव स्याद्यदि वास्तवं सद्भूतः घटवतःकालस्याविच्छेदः स्यात्(११), तदैव विषयबाधात्, एवं च निखिलकालस्यैव घटवत्तायां तत्प्रागभावकालस्यापि तथात्वेन तेन सह घटस्याविरोधप्रसङ्ग इत्यर्थः। मूले द्विचन्द्रेति दृष्टान्ते यथा द्विचन्द्रदर्शनस्यायथार्थत्वनिबन्धनश्चन्द्रदेशस्याविच्छेद इत्यर्थः। यथार्थत्वेऽपीति मूलम्, विच्छेदप्रत्ययस्येति सम्बन्धः। मूले भेदस्थितौ अघटकालाद्घटकालस्य भेदस्थितौ, सार्वकालिकत्वरूपमुन्मज्जनमनुपप-

(१) बाधश्च पुण० पु० पा०।

(२) तर्कश्चश्च-पुण० पु० पा०। तर्कहतत्वञ्च-पा० २ पु०। (३) विच्छेद, नास्तित।

(४) यत्तु—पुण० पु० पा०। (५) देश—कलि० मु० पु० पा०।

(६) तत्व—कलि० मु० पु० पा०। (७) भावस्य-नास्ति पा० २ पु०।

(८) वृत्तितया-पा० २ पु०। (९) तु-नास्ति पा० २ पु०।

(१०) मूले भेदस्थितावितीति। एतत्कालवृत्तित्वे सति यदेतदनन्तरकालवृत्ति तदेतत्पूर्वकालवृत्तितो भिन्नमिति नियमादिति भावः।—पुगानन्द।

(११) तद्वत कालस्याविच्छेदे—इति मूलप ठपमिदेवेदमुक्तमिति भाति।

प्रागभावकाले(१) प्रध्वंसोन्मज्जनं तत्काले च प्रागभावोन्मज्जनमपास्तम्। भाववदभावयोरपि उ(२)भयविरोधिस्वभावत्वादिति।

दीधिति।

यथार्थोऽयथार्थश्चेत्युभयम्। भाववदिति। यथा भावस्य प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभावविरोधित्वं, तथा ध्वंसस्य प्रतियोगिप्रागभावयोः, प्रागभावस्य च ध्वंसप्रतियोगिनोर्विरोधित्वमित्यर्थः। न चैवं ध्वंसप्रागभावपरम्परयोरपि भावविरोधित्वान्नोन्मज्जनमिति वाच्यम्। अनन्ततादृशपरम्परा(३)कल्पनामपेक्ष्य लाघवेन तयोरेवानन्तत्वानादित्वयोः कल्पनाया न्याय्यत्वात्॥

दीधितिटिप्पणी।

भ्रमिति भाव.। नैय्यायिकोपरि बौद्धेन दत्तदूषणमुद्धरति मूले, पतेनेति। तथा ध्वंसस्य प्रतियोगिप्रागभावयोः, विरोधित्वमिति सम्बन्धः। ध्वंसप्रागभावपरम्परयोरिति। ध्वंसपरम्परयोः प्रागभावपरम्परयोर्वेत्यर्थः।

कल्पलता।

एतेषामिति। अनुमानतर्काणामित्यर्थः। भावत्वेति(४)। जातो वा(५) निवर्तेत(६) जातत्वादित्यत्र अजातो वा न निवर्तेत अजातत्वादित्यत्र च साधनधर्मा(७)वच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिरतो विपक्षबाधकतर्कस्य आभासत्वे ध्वंसपक्षकप्रागभाव

(१) प्रागभाव-कालि० मु० पु० पा०। (२) भाववदभावयोरु—पा० २ पु०।
(३) परम्परा—नास्ति कलि० मु० पु०।
(४) भावावच्छिन्ने ते मूले भावत्वावच्छिन्नेति पाठाभिप्रायकमिदम्।
(५) जातो न—पुण० पु० पा०। (६) निवर्तेते— पुण० पु० पा०।
(७) साधना—पुण० पु० पा०।

कुतः पुनः स्थिरासिद्धिः प्रत्यभिज्ञानात्, क्षणिकत्वानुपपत्तेश्च । लक्षणा(१)भेदेन व्यभिचारिजातीयत्वात् प्रत्यभिज्ञानम(२)प्रमाणमिति चेन्न(३) । अवा-

दीधितिः ।

बाधकानवतारेपि विना साधकं नार्थसिद्धिरित्याशयेन पृच्छति । कुतः पुनरिति । उत्तरं प्रत्यभिज्ञानादिति ।(४) पूर्वापर(५)कालीनाभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव स्थैर्यप्रमाणमित्यर्थः । अर्थापत्तिं(६) प्रमाणयति । क्षणिकत्वेति । क्षणिकत्वे(७) अनुगतगवादिव्यवहारस्यानुपपत्ते(८)रित्यर्थः । निश्चितार्थव्यभिचारज्वाला(९)दिप्रत्यभिज्ञासाधारणं प्रत्यभिज्ञा(१०)त्वं न प्रामाण्य(११) प्रयोजकं, न चात्र तत्प्रयोजकान्तरमीक्षामहे,

दीधितिटिप्पणी ।

बाधकानवतारेपीति । स्वार्थे बाधकाभावनिबन्धना न तस्याः सिद्धिः, किं तु साधकनिबन्धनेत्यर्थः । क्षणिकत्वस्यानुपपत्तिरिति वक्तुं न पार्यते, तदा क्षणिकत्वानुपपत्तेः क्षणिकत्वबाधरूपात् अक्षणिकत्वस्थैर्यसिद्धिरित्यर्थः स्यात्, एष च साध्याविशेषः, क्षणिकत्वबाधस्यैव स्थैर्य्यसिद्धिरूपत्वात्, अतः सप्तमीसमासेनाह । क्षणिकत्वइति । निश्चितेति । ज्वालादौ या प्रत्यभिज्ञा तस्याऽप्रामाण्यं निश्चितं, ज्वालाया अस्थिरत्वात्, लक्षणेति मूलं, निखिलप्रत्यभिज्ञाना-

(१) लक्षणेति । प्रत्यभिज्ञानत्वरूपेत्यर्थः ।—गुणानन्द । लक्षण—पा० १ पु० ।

(२) प्रत्यभिज्ञा न—कालि० मु० पु० पा० । (३) चेत्—पा० २ पु० ।

(४) नानादेशवर्तिन्यपि तदेशनदेतरदेशवर्तिन्यभेदप्रत्ययापि प्रत्यभिज्ञानत्वात्तदेव न स्थैर्ये प्रमाणमत आह । पूर्वापरेति ।—गुणानन्दः ।

(५) पूर्वापरा—पा० २ पु० । (६) अनुपपत्ति—गुण० पु० पा० ।

(७) क्षणिकत्वे, गोत्वादीनाम् । अपोहवादस्य च निरसनीयत्वात् सदेव गोत्वादिकमनुगतं वाच्यम्, तथापि सत्त्वेन न क्षणिकत्वसिद्धिरिति भावः ।—गुणानन्दः ।

(८) स्यानुपपत्ति—पा० पु० । (९) ज्वाला—पा० १ पु० ।

(१०) प्रत्यभिज्ञान—गुण० पु० पा० । (११) प्रामाण्ये—गुण० पु० पा० ।

न्तरलक्षणभेदेनाव्यभिचारानियमात (१) । किं तदिति चेत्, विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वम्, सिद्धं च तदत्र । एवम्भूतमपि कदाचिद्व्यभिचरेदिति चेन्न। विरुद्धधर्मसंसर्गा(२)नास्कन्दितस्यैकत्वप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वत्रैकत्वोच्छेदप्रसङ्गात्, तथा चानेकत्वमपि न स्यादिति भव निष्किञ्चनः (३) । तस्माद्भेदप्रवृत्तावश्यं विरुद्धधर्मसंसर्गः, तदसंसर्गे वाऽ(४)वश्यं भेदव्यावृत्तिरिति भेदाभेदव्यवहारमर्यादा(५) ।

दीधितिः ।

इत्याशङ्क्ते । लक्षणेति । अव्यभिचारः यथार्थत्वम् । विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयमपि सन्दिग्धाप्रामाण्यमिति(६) शङ्कते । एवम्भूतमपीति ।

दीधितिटिप्पणी ।

मेकलक्षणतयेत्यर्थः । अथान्तरेति मूलम, तथा च तादृशप्रत्यभिज्ञाविषयत्वमत्र हेतौ प्रवेशितमित्यर्थः । व्यापकाभावस्य व्याप्यत्वं दर्शयति, तदसंसर्गे वेति मूलम् । वाकारश्चार्थः ।

कल्पलता ।

एवं स्थैर्ये(७) यथा बाधकं प्रमाणं नास्ति, तथा (साधकमपि नास्ति, तथा च) साधकबाधकमानाभा-

(१) चारदर्शनात्—पा० २ पु० । (२) धर्माध्यासा—पा० १ पु० ।

(३) मूले, निष्किञ्चन, शून्यतावादी ।—गुणानन्दः ।

(४) संसर्गे वा—पा० २ पु० । (५) व्यवहारव्यवस्था—पुण० पु० पा० ।

(६) मित्या—पुण पु० पा० । (७) स्थैर्ये—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

वात् संशयः स्यादित्यनुशयेन पृच्छति। कुतः पुनरिति। उत्तरम्, प्रत्यभिज्ञानादिति। स एवायं घट इति प्रत्यक्षमेव पूर्वापर(काल)योरभेदग्राहकमित्यर्थः। मानान्तरमाह। क्षणिकत्वानुपपत्तेश्चेति(१)। अपोहवादनिरासेन गोत्वादिसामान्यानां देशकालानुगतानां क्षणिकत्वं सर्वथाप्यनु(पपन्न)मिति तद्ग्राहकमानादेव स्थैर्यसिद्धिरिति हृदयम्। ननु तत्तेदन्तोल्लेखिविज्ञानत्वमेव प्रत्यभिज्ञानस्य लक्षणं, तच्च ज्वाला(२)दिप्रत्यभिज्ञानेऽप्यस्तीति व्यभिचारिजातीयत्वेन(३) तदप्रमाणमिति शङ्कते। लूनेति। प्रत्यभिज्ञानमात्रं न प्रमाणम्, अपि तु प्रत्यभिज्ञानविशेष इति परिहरति। अवान्तरेति। किं तदिति। अप्रमा(ण)रूपप्रत्यभिज्ञानव्यावर्तकं किं लक्षणमित्यर्थः। ननु सर्वत्र सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य दर्शितत्वाद्विशिष्टं प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमेवेत्यत आह(४)। सिद्धमिति। तत्साधकप्रमाणतद्विपर्ययनिरासेन सिद्धमेव तादृशं प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः। एवम्भूतमिति। विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयमित्यर्थः। सर्वत्रेति। क्षणिकमप्येकं न स्यादित्यर्थः। मा भूदेकत्वं, ततः किमित्यत आह। तथा चेति। एकत्वपर्युदासात्मकत्वादनेकत्वस्येत्यर्थः। व्यभिचाराभावमेवोपसंहरति। तस्मादिति।

(१) चपपत्ते कलि—मु० पु० पा०।

(२) तच ज्ञाना कलि—मु० पु० पा०।

(३) जातीयतया—पुस० पु० पा०।

(४) मेवत्याह—पुस० पु० पा०।

निष्क(१)म्पम(२)दीपकुड्मलेषु निपुणं निभालयन्तोऽपि न विरुद्धधर्मसंसर्गमीक्षामहे, अथ च प्रत्यभिज्ञानमवधूय तत्र भेद एव पदं विधत्त इति चेत्, कस्य प्रमाणस्य बलेन । आश्रयनाशस्य हुताशननाश(३)हेतुत्वेन विज्ञातत्वात् तस्य चात्र प्रतिक्षणमुपलब्धेः, वर्त्तितैलयोरुत्तरोत्तरमपचीयमानत्वात् पूर्वस्य नाश उत्तरो(४)त्पादश्च न्यायसिद्ध इति चेत्, नन्वयं

दीधिति ।

तादृशमपि निश्चितप्रामाण्यमित्याशङ्कते । निष्कम्पेति(५) । आश्रयेति । यथालोका(६)नुभवमेतत् । वस्तुतस्तूत्पन्नस्य वह्नेरवयवक्रियादिक्रमेण नाशो वह्न्यन्तरस्य तु(७) कारणाभावाद्

दीधितिटिप्पणी ।

तादृशमपि विरुद्धधर्माऽसंस्पृष्टविषयप्रत्यभिज्ञानमपि । कस्य प्रमाणस्य बलेनेति मूले तत्र भेद एव पदं (वि)धत्त इत्यत्र प्रमाणमाशङ्कते । आश्रयनाशेति मूलम्, वर्त्तितैलरूपाश्रयनाशस्य दीपरूपवह्निनाशहेतुत्वेनावगमादित्यर्थः । पूर्वस्येति मूलम्, दीपस्येति विशेष्यम् । दूषयति । यथेति । लोके तैलादिनाशाद्दीपो नष्ट इत्यादेरनुभवस्य तत्त्वादेवेद लिखितं, न तु वास्तव तैलादिनाशो दीपनाशहेतुरित्यर्थः । तदेवोपपादयति । वस्तुतस्त्विति । ननु सतैलस्थले यथा पूर्ववह्निनाशेऽपि वह्न्यन्तरोत्पादाद्दीपस्थितिः, तथा निस्तैलस्थलेऽपि किं न स्यादत आह । वह्न्यन्तरस्य त्विति । ननु वह्नेराशु विनाश इत्यत्र किं मानमत

(१) निष्क—प० १ पु० । (२) प—नास्ति १ पु० ।
(३) हुताशना—पुस्त० पु० पा० । (४) उत्तरो—पुस्त० पु० पा० ।
(५) निष्कम्पेति—पुस्त० पु० पा० । निष्कम्पेति—पा० १ पु० ।
(६) वर्त्तितैलादिरूपाश्रयनाशाद्दीपनाशमनुभव इ । [illegible]—पुस्तकान्तरे ।
(७) तु—नास्ति—क लि० पु० पु० ।

प्रत्यनीकधर्मसंसर्ग एव, नष्टत्वानष्टत्वयोराश्रयनाशानाशयोर्वा ए(१)कत्र तेजस्यनुपपत्तेः । सोऽयं शतं शिरश्छेदेऽपि न(२) ददाति विंशति पञ्चकं तु(३) प्रयच्छतीति किमत्र ब्रूमः ।

दीधिति ।

मुत्पादः, अवयवानां विसरालु(४)स्वभावत्वाच्चाशुविनाशोऽनवरतानुभूयमान(५)परिमाणभेदासिद्ध इति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

आह । अवयवानामिति । अवयवानां विसरालुस्वभावाधीनो वह्नेराशुविनाशोऽनुभूयमानपरिमाणभेदादनुमीयत इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु भेदप्रवृत्तेर(६)वश्यं विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्येव नियमो नास्ति, निष्कम्पप्रदीपे भेदे सत्यपि विरुद्धधर्मसंसर्गाभावादित्याह । निष्कम्पेति । कस्येति । प्रदीपे केन प्रमाणेन भेदः सिद्ध इत्यर्थः । भेदसाधकं प्रमाणमुपन्यस्यति परः, आ(७)श्रय(नाश)स्येति । आ(८)श्रयोऽत्र निमित्तकारणमिन्धनादिः । प्रतिक्षणमिति सूक्ष्मकालोपलक्षणम् । पूर्वस्य दीपस्य । एवमुत्तरस्येति ।

(१) न क्वयोरि—पा० १ पु० ।

(२) शिरश्छेदेनापि न शत—पा० २ पु० । (३) पञ्चक च—पा० २ पु० ।

(४) विसराङ—मुग० पु० पा० । विसम्बाध—पा० २ पु० ।

(५) अनुभूयमानेति । यत्र च न तदनुभवस्तत्र प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्येऽपि न क्षतिरिति भाव —गुणानन्द ।

(६) प्रवृत्ताव—पुणर्क पु० पा० । (७) स्व —पुग० पु० पा० ।

(८) स्वा—पुग० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न्यायसिद्ध इति । दीपो नाशप्रतियोगी, नष्टाश्रयत्वादिति न्यायसिद्ध इत्यर्थः। नन्वयमिति। प्रत्यनीकः विरुद्धः।(१) पूर्वस्य नाश उत्तरस्योत्पाद इति वदता त्वयैव नष्टत्वानष्टत्व(२)लक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः स्वीकृत इत्यर्थः। आश्रयनाशानाशयोरिति। नष्टाश्रयत्वानष्टाश्रयत्वयोरित्यर्थः। सोयमिति। विरुद्धधर्मसंसर्गं साक्षान्न स्वीकरोति प्रकारान्तरेण च तमेवाहेत्यर्थः॥

भविष्यति तर्हि इहापि विरुद्ध(३)संसर्गौ दुरूह इति चेत्, अथ स एवायं स्फटिक इत्यत्र प्रमाणप्रतीतसंसर्गाणां विरोध आशङ्क्यते, तत्प्र(४)तीतविरोधानां संसर्गः, अथाप्रतीतस्वरूपविरोधसंसर्गा एव केचिद्विरुद्धतया, संसृष्टया वेति ।

दीधितिः।

भवतु प्रामाण्यप्रयोजकं विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वं न तु तत्प्रकृत इत्याशङ्कते । भविष्यतीति । अप्रतीतेति । न प्रतीतं स्वरूपं विरोधो धर्मिसंसर्गौ(५) येषां ते तथा ॥

दीधितिटिप्पणी।

प्रामाण्यप्रयोजकम्, अभेदप्रत्ययस्येति शेषः। न तु तदिति। तत् विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयत्वं प्रकृते नास्तीत्यर्थः। न प्रतीतमित्यादि। येषां धर्माणां स्वरूपविरोधधर्मिसंसर्गाणामन्यतमस्य न प्रतीतिरित्यर्थः॥

(१) प्रत्यनीक विरुद्ध —नास्ति कालि० मु० पु० ।
(२) नष्टानष्टत्व—कालि० मु० पु०पा० ।
(३) विरुद्धधर्म—पुणे० पु० पा० । (४) शङ्क्यते तत प्र—पा० २ पु० ।
(५) संसर्गश्च—पुणे० पु० पा० ।

। कल्पलता ।

इहापीति । सत्यप्रत्य(१)भिज्ञा(न)विपयेऽपीत्यर्थः। प्रमाणप्रतीतेति। सत्त्वद्रव्यत्वस्फटिकत्वा(दी)नामित्यर्थः। प्रतीतेति। गोत्वाश्वत्वादीनामित्यर्थः। अप्रतीतेति। कौचिद्धर्मौ विहा(२)पि विरुद्धौ स्यातामिति शङ्कामात्रमित्यर्थः॥

न प्रथमः, प्रागेव निराकृतत्वात् । न द्वितीयः, योग्याना(३)मनुपलम्भबाधितत्वात्(४), अयोग्यानामपि कारणादिव्याप्यव्यापकविगमविलोकनव्याव-

दीधितिः ।

कारणादीत्यादिपदेन कार्यस्य संग्रहः, तस्यापि चरम(५)सामग्रीनिवेशिकारणव्यापकत्वात्। व्याप्यम् समनियतं(६), स्नेहादे

दीधितिटिप्पणी ।

ननु कार्यस्य संग्रहे तद्विगमे कारणविगमोऽसिद्धः, व्यापकव्यतिरेकस्यैव व्याप्यविगमप्रयोजकत्वादत आह। तस्यापीति। कार्यस्यापीत्यर्थः, तथा च कार्यव्यतिरेकेण चरमसामग्रीनिविष्टकारणमत्र नास्तीति निर्णय इत्यर्थः। ननु व्याप्यं किमिति लिखितं व्याप्यव्यतिरेकेण व्यापकव्यतिरेकाभावादत आह। व्याप्यमिति। तदेव दर्शयति। स्नेहादेरिति। समव्याप्यार्थकव्याप्यपदेनैव समव्यापकस्य लाभाद्व्यापकपदेन तत्संग्रहो व्यर्थ इत्यत आह। व्यापकमिति। तदेव दर्शयति। तस्यैवेति।

(१) प्रति—पुण० पु० पा०। (२) केचिद्धर्मौ वहा—पुण० पु० पा०।

(३) अयोग्याना २ पु०। (४) मनुपलम्भबाधितत्वात्—पुण० पु० पा०।

(५) चरमकारणम्, अन्यतमत्वप्रयोगादि। तस्यापि सति प्रतिबन्धके फलानुदयाने वाऽव्यापकत्वादाह। सामग्रीनिवेशीति। तेन प्रतिबन्धकाभावैशिष्ट्यलाभः।—गुणानन्दः।

(६) व्याप्यनिवृत्तेर्व्यापकनिवृत्त्यव्याप्यत्वादाह। समनियतमिति।—गुणानन्दः।

तित्वात् । न तृतीयः, तस्यातिप्रसञ्जकतया सर्वत्रैक-स्थोच्छेदप्रसङ्गादिति(१) ।

दीधितिः ।

जलत्वादि । व्यापकम्(२), विषमव्यापकं तस्यैव(३)द्रव्यत्वादि ॥

दीधितिटिप्पणी ।

स्नेहस्यैवेत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

प्रागेवेति । सामर्थ्यासमर्थ्यकरणाकरणादीनां पूर्वमेव निराकृतत्वादित्यर्थः । अयोग्यानामिति । मनस्त्वात्म(४)त्वचक्षुष्ट्वप्रभृ(५)तीनामित्यर्थः । कारणादीति । आदिपदेन कार्यग्रहणं, व्याप्यव्यापकपदाभ्यां कार्यकारणव्यतिरिक्तव्याप्यव्यापकग्रहणं, तथा च द्वन्द्वः । व्याप्यपदेन च समव्याप्यमाभिमतम् । व्यापकपदेन तद्भिन्नं व्यापकं यथायोग्यमत्रोहनीयम् । कर्मधारयः समास इहेत्येके ॥

एतेन प्रत्यभिज्ञानादेव लक्षणभागमाकृष्य अनु-

दीधितिः ।

लक्षणभागम् विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वम् । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानस्यापि

दीधितिटिप्पणी ।

पूर्वं विरुद्धधर्मासंसृष्टविषयकप्रत्यभिज्ञानं स्थैर्ये साध्ये हेतूकृतं, इदानीं तु तद्विशेषणांश एव हेतूकर्तव्य इत्याशयवानाह, एतेनेति मूलम् । एवं च प्रत्यभिज्ञानादेवेत्यस्य विशिष्टप्रत्यभिज्ञानादेवेत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानस्यापि पूर्वोक्तविशिष्टप्रत्यभिज्ञानस्यापि ।

(१) च्छेदात्—पा० २ पु० ।

(२) निरुक्तव्याप्यस्यापि व्यापकत्वाभ्युपगमानुपपत्तेराह । विषमेति ।—गुणानन्द० ।

(३) तस्यैव, स्नेहस्यैव ।—गुणानन्द ।

(४) मनस्त्वात्म—पुस्त० पु० पा० । (५) प्रभृ—पुस्त० पु० पा० ।

मानेन स्थैर्यसिद्धिः। तथाहि, विवादाध्यासितो भावः कालभेदेऽपि न भिद्यते, तद्भेदेऽपि विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वात्, यो यद्भेदेऽपि न विरुद्धधर्मसंसृष्टो नासौ तद्भेदेऽपि भिद्यते यथा प्रतिसम्बन्धि परमाणुभेदेऽपि एकः परमाणुः, तथा चायं विवादाध्यासितो भावः, तस्मात् कालभेदेपि न भिद्यते इति।

दीधितिः।

हेतुत्वे न क्षतिः, धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यात्, तथापि तन्मात्रस्य व्यभिचारितया विशिष्टस्योपादेयत्वे प्रथमोपस्थितत्वाद्विशेषणस्यैव हेतूकरणमुचितमित्याशयः। (तदेव दर्शयति। विवादेति। ननु) क्षणिकोपि भावो न भिद्यत एव स्वरूपादत आह।(१) भेदेपीति। उत्तर(२)कालीनो भावः पूर्वकालीनात्तस्मान्न भिद्यते, तद्विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वादिति प्रयोगार्थः॥

दीधितिटिप्पणी।

तन्मात्रस्य प्रत्यभिज्ञामात्रस्य। क्षणिकोऽपि भाव इति। तथा च परेणापि सिद्धसाधनप्रसङ्गो दातुं न शक्यत इति भावः। ननु तथापि तद्दोषतादवस्थ्यम्, क्षणिकभावस्य परेण कालभेदेपि भेदानङ्गीकारादतः साध्यस्थकालभेदं पक्षे दत्वा हेतुस्थतद्भेदं च साध्ये दत्वा निष्कृष्टमाह। उत्तरकालीन इत्यादि॥

कल्पलता।

व्यर्थविशेष्यताभयेनाह। लक्षणभागेति। तदेव दर्शयति। विवादाध्यासित इति। ननु क्षणि-

(१) इत आरभ्य–पुस्तके नास्ति। आह। काशी–स्था०पु०।

(२) उत्तरेति। यद्यपि पूर्वकालीनो भावः उत्तरकालीनाद्भिन्न एव युज्यते, तथापि भेद [illegible] इति भावः।–गुणानन्द।

कल्पलता ।

कोपि भावः स्वस्मान्न भिद्यत एवेति सिद्धसाधनं स्यादत आह । कालभेदेति । ननु कालभेद(संसर्ग) एव विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यादित्यसिद्धो विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वा(१)दित्ययं हेतुरित्यत आह । तद्भेदेपीति । क्रमिककालभेदस्याविरुद्धत्वादिति भावः । ननु संयोगविभागलक्षणाविरुद्धधर्माध्यासो(२) बीजादावपि, तथा श्यामपाक(३)रक्तादिविरुद्धधर्माध्यासो घटादावपीति चेन्न । तेषां(४) कालभेदेना(५)विरोधात् । न हि यो यदा श्यामः स एव तदा रक्तः । तद्भेदेपीति स्वरूपाख्यानपरमेव । अयं विवादाध्यासितो घटो भाविकपालमालापर्यन्तं(६) न विनश्यति, विनाशकारणा(७)समवहितत्वात्, विनष्टत्वेनाप्रतीयमानत्वात्, ताद्रूप्येण प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, सभागसन्तानत्वेन विवक्षितो घटो न नाना, एकत्वेन प्रती(८)यमान(९)त्वात्, क्षणिकपरमाणुवत् । प्रातःकाल(१०)दृष्टोयं घटो मध्यन्दिनस्थायी, तदन्तरालसमये(११) विनाशकारणासमवहितत्वादित्यादि कथञ्चिदूह्यम्(१२) । वस्तुतः प्रत्यक्षमेव स्थैर्ये प्रमाणं(१३), स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य (सर्व)

(१) धर्मविशिष्टत्वा—पा० १ पु० ।
(२) ध्यासो घटा—पुस्त० पु० पा० । (३) तथा चामश्याम—पुस्त० पु० पा० ।
(४) तथापि—पुस्त० पु० पा० । (५) भेदेन—पुस्त० पु० पा० ।
(६) पर्यन्त—कलि० मु० पु० पा० । *(७) विनाशकारणे—पुस्त० पु० पा० ।
(८) प्रमो—पुस्त० पु० पा० । (९) मान—पुस्त० पु० पा० ।
(१०) काले—कलि० मु० पु० पा० । (११) समयो—पुस्त० पु० पा० ।
(१२) कथंचन बोध्यम्—पुस्त० पु० पा० । (१३) मानं—पुस्त० पु० पा० ।

कल्पलता ।

प्रमाणबाधितत्वादिति भावः । प्रतिसम्बन्धीति । पदके(१)न युगपद्योगेऽप्येक एव परमाणुर्धेत्यर्थः ॥

अत्र(२) व्याप्तौ न कश्चित् विप्रतिपद्यते, पक्षधर्मता तु प्र(३)साधितैव । क्षणिकत्वानुपपत्तिश्च, अनुगतव्यवहारानन्यथासिद्धेः । शब्दलिङ्गविकल्पा हि साधारणं रूपमनुपस्थापयन्तो न तृणकुब्जीकरणे(ऽपि) स-

दीधिति ।

सर्वभावानां क्षणिकत्वेऽनन्यथासिद्धानेककालानुगतगवादिव्यवहारानुपपत्तिरक्षणिकत्वं(४) साधयतीत्याह । क्षणिकत्वेति । अनन्यथासिद्धानुगतव्यवहारबलात् क्षणिकत्वबाधा(५)दक्षणिकत्व(६)सिद्धिरित्यपि कश्चित्(७) । शब्देति । अनुगतधर्मावच्छिन्नसमय(८)नियमग्रहाधीनप्रवृत्तिकयोरप्रवृत्तिरेव शब्द-

दीधितिटिप्पणी ।

क्षणिकत्वानुपपत्तिरिति नोपसंहारः, स्थैर्यसिद्धेरेवोपसंहर्तुमुचितत्वात्, तस्मात् क्षणिकत्वानुपपत्तिश्च स्थैर्यसाधिकेत्यर्थो वाच्यः, तच्च न लगति, क्षणिकत्वानुपपत्तिर्हि क्षणिकत्वबाधः, स चाक्षणिकत्वप्रमा, इयमेव च स्थैर्यसिद्धिरित्यतो हेतुहेतुमद्भावो न घटत इत्यतः क्षणिकत्वेऽनुपपत्तिरिति सप्तमीसमासाभिप्रायेण किंचित्पूरयित्वा व्याचष्टे । सर्वभावानामिति । विकल्पस्यापि साधारणरू

(१) अनेके—पुग० पु० पा० ।

(२) अत्र च—पुग० पु० पा० । (३) धर्मता तु—पा० २ पु० ।

(४) अक्षणिकत्वम्, स्थिरत्वम् ।

(५) क्षणिकत्वबाधादिति । स साम्यसामन्त्या एकविशेषबाधे तदितरानेकाकल्प नजनकत्वमिति तर्केनेदम् । अरुचिबीजमप्येतदेव ।—गुणानन्द ।

(६) मोत्वे अनुगतत्व सिध्यतु स्थिरत्वमित्यर्थ ।—गुणानन्द ।

(७) कश्चिदित्यरुचिबीजञ्च शब्दादिजन्यतयैव विकल्पत्वलाभात्तदुपादानं वैयर्थ्यम् ।—गुणानन्द ।

(८) समय, शक्तिः ।—गुणानन्द ।

मर्था इत्यविवादं, बाह्यार्थस्थितौ(१) स्थिरास्थिरविचारात्।

दीधितिः।

लिङ्गयोरन्तरेणानुगतधर्मं तथा गृहीतदृजनकजातीयत्वं रजतत्वादिरूपं समुल्लिख्य प्रवर्त्तयतो विकल्पस्यापीत्यर्थः। शब्देन लिङ्गेन च विकल्प इत्यर्थ इत्यपि(२) कश्चित्(३)। बाह्यार्थेति। विज्ञानवादे विज्ञानानां स्व(४)मात्रसाक्षिकत्वादन्येनान्यस्याग्रहणादनेकक्षणघटितमूर्त्तिकयोः स्थैर्यास्थैर्ययोः केनाप्यनुल्लेखात् कोट्यप्रसिद्ध्या विवादस्यैवासम्भवादित्यर्थ इ(५)त्येके। बाह्यार्थमभ्युपेत्य स्थैर्यास्थैर्यविवादस्यारब्धत्वादित्यर्थ इत्य(६)न्ये॥

दीधितिटिप्पणी।

पाभावेऽसामर्थ्यमाह। तथेति। शब्देनेति। शब्दलिङ्गजन्यविकल्पा इत्यर्थः। उक्तरीत्यैव स्वतन्त्रविकल्पस्य स्थानदाने एवं ते दृष्टिर्नोचितेति कश्चिदित्यस्वरसः। ननु शब्दलिङ्गादय एव न सन्ति, बाह्यार्थस्याभावादित्यत आह। बाह्यार्थस्थिताविति मूलम्। बाह्यार्थास्थितौ स्थिरास्थिरविचारः कथं न सम्भवतीत्यत आह। विज्ञानवाद इत्यादि। अनेकक्षणेति। पदार्थमात्रस्यैव क्षणत्वाङ्गीकारात् क्षणेति लिखितम्। केनापीति। स्वमात्रस्यैव स्वेन ग्रहणादनेकक्षणादनेकक्षणसम्बन्धात्मकस्थैर्यादेः केनापि ज्ञानेनाग्रहणमित्यर्थः॥

कल्पलता।

न कश्चिदिति। अन्यथैकस्मिन्नपि क्षणे भावो भिद्येतेति विपक्षबाधिका त्वया(७)पीयं व्याप्तिरभ्युपगन्तव्येत्यर्थः। ननु नानाक्षणस्थायिनां विरुद्धधर्मासंसृष्टत्वं हेतुरेवासिद्ध इत्यत आह। पक्षधर्मता त्विति। द्वितीयं प्रमाणमाह। क्षणिकत्वेति। ननु गोत्वादिकमपि

(१) बाह्यार्थस्थितौ—पुण० पु० पा०। (२) विकल्प्य इत्यपि—पा० २ पु०।

(३) कश्चिदित्यरुचिबीज च शब्दादिजन्यतयैव विकल्पत्वलाभात्तदुपादाने वैयर्थ्यम्।—गुणानन्द। (४) स्वस्व—पुण० पु० पा०।

(५) वादि—पुण० पु० पा०। (६) दित्य—पा० २ पु०।

(७) बाधकमिया—पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

(ला?)क्षणिकमेवास्तु, को दोष इत्यत आह । (१)अनुगतेति । देशकालानुगतं धर्मं विनाऽनुगतव्यवहार एव न स्यादित्यर्थः । ननु यदि देशकालानुगतो धर्मः प्रतीतिपथमवतरे(२)त् तदा तस्य स्थैर्यचिन्ता, तदेव तु नास्तीत्यत आह । शब्देति । सङ्केतग्रहार्थं व्याप्तिग्रहार्थमनुगतविकल्पार्थं च साधारणरूपमानमवश्यम(३)भ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । तृणेति । अनुगतरूपावच्छेदमन्तरेण व्याप्तिसङ्केतयोरग्रहेऽनुमितिशाब्दज्ञानानुदये तदधीने प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्याताम्, इष्टतावच्छेदकधर्मग्रहं विना तोयादिविकल्पानां प्रवर्त्तकता च न स्यादित्यर्थः । नन्वस्तु ज्ञानात्मकमेव साधारणं(४) रूपं तथापि गोत्वादीनां बाह्यानां कथं स्थैर्यमित्यत आह । बाह्यार्थेति । बाह्यस्यार्थस्य व्यवस्थापनीयत्वादित्यर्थः ॥

तच्चालीकं(५) वा, आ(६)कारो वा, बाह्यं वस्तु वेति त्रयः पक्षाः ।

दीधितिः ।

तत् अनुगत(७)रूपम् । आकारो वेति । यद्यपि विकल्पाना-

दीधितिटिप्पणी ।

नन्वाकारो वेति कथमलीकं वेत्यतः पृथग्विकल्पः, तेनानुगताकारस्यालीकत्वाद्गीकारादित्याशङ्कते । यद्यपीति । नन्वाकारो वेत्यनेनानुगताका-

(१) पक्षधर्मता इत्यारभ्य दथ इत्यत आह—इत्यन्त पाठ कलि० मु० पु० नास्ति ।

(२) वतर—पुस्त० पु० पा० । (३) वश्या—पुस्त० पु० पा० ।

(४) साधारणे—पुस्त० पु० पा० ।

(५) भावत्वमनुगतवृत्ति न वा ध्याकृतिर्गवादिपदार्थो न वा, गोपदशक्यतावच्छेदक गोत्वमवैर्न समवेत वा न वेत्याद्या विप्रतिपत्ती रपि हवादे बदन्ति ।—गुणानन्दः ।

(६) वा ज्ञाना—पुस्त० पु० पा० । (७) अनुगत—पुस्त० पु० पा० ।

दीधितिः।

मप्यनुगतो नीलत्वादिराकारोऽतद्व्यावृत्तिरूपत्वादलीक एव(१), तथापि बाह्यान्तरभेदेन पृथक् विकल्पः॥

दीधितिटिप्पणी।

र उक्तः, स च न तेषामलीक इत्याह। नीलत्वेति। बाह्येति। अलीकं चेति बाह्यवादिमते, आकारो वेति तु आन्तरवादिमते इत्यर्थः॥

तत्र न प्रथमः पक्षः(२), तद्धि न तावदनुभवादेव तथा व्यवस्थाप्यं, तस्यालीकत्वानुल्लेखात्, तथात्वे वा प्रवृत्तिविरोधात्, न ह्यलीकमेव त(३)दित्यनुभूयाप्यर्थक्रियार्थी प्रवर्त्तते। अन्यनिवृत्ति(४)स्फुरणान्नैप

दीधितिः।

विकल्पविषया(५)नुगतधर्म्मस्यालीकत्वं किं विकल्पेनैव(६) गृह्यते किं वा मानान्तरसिद्धम्। आद्ये, तद्धीत्यादि। द्वितीयं शङ्कते। अन्येति। निवृत्ते(७)रलीकत्वं मानान्तरसिद्धमिति भावः। अन्यनिवृत्ते(८)रन्यस्या(९)त्यन्ताभावस्य स्फुरणम्, अ(१०)न्योन्याभावस्य वा, तस्यापि किं प्राधान्येन, निवृत्ते(११) विशेषणतया वा, आद्ये

दीधितिटिप्पणी।

अन्यनिवृत्तीति मूलम्, अनुगतरूपस्यातद्व्यावृत्तिरूपतास्फुरणमेवालीकत्वसाधकं, अतद्व्यावृत्तेरलीकत्वस्येतरप्रमाणावधारितत्वादित्यर्थः।

(१) अलीक एवेति। तथाच पृथग्विकल्पानुपपत्तिरिति भाव।—गुणानन्द।

(२) पक्ष—नास्ति २ पु०। (३) मेत—पा० २ पु०।

(४) व्यावृत्ति—पुण० पु० पा०। निवृत्तेः—पा० २ पु०।

(५) विषयस्या—पुण० पु० पा०।

(६) विकल्पेनैवेत्यस्य तेनैवेत्यादि।—गुणानन्द।

(७) निवृत्तेरिति। तथाच निवृत्तितया विकल्पेन भाने निवृत्तित्वलक्षणेन मानान्तरेणालीकत्व साधनीयमिति भाव।—गुणानन्द।

(८) न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपीत्यादिमलक्षणानुसारेणाह। अ यस्यात्यन्ताभावस्येति। —गुणानन्द। (९) निवृत्तेर—कालि० मु० पु० पा०।

(१०) त्यन्ताभावस्या—कालि० मु० पु० पा०। (११) निवृत्ति—कलि० मु० पु० पा०।

दोष इति चेत्, एतदेवासत्, विधिरूपस्यैव स्फुरणात्। न हि शब्दलिङ्गाभ्या(१)मिह महीधरोद्देशे अनग्निर्भवतीति स्फुरणम्, अपि त्वग्निरस्तीति।

दीधितिः।

न हीति। विकल्पस्य विषय(२)विशेषविषयतायां स एव तदुत्तरभावी(३) वा विकल्पो(४) मानम्, न चानग्निनिवृत्तिं प्रत्येमीति विकल्पः, अपि तु अग्निं प्रत्येमीतीति भावः। एतेन द्वितीयं(५) प्रत्युक्तम्॥

दीधितिटिप्पणी।

स एवेति स्वप्रकाशमते, तदुत्तरेति परप्रकाशमते। उभयमत एव मूलीयाकारो लगति, स्वप्रकाशीयव्यवसायस्य परप्रकाशीयानुव्यवसायतुल्यत्वात्, अत आकारं दर्शयति। न चानग्निनिवृत्तिमिति। एतेन अत्यन्ताभाववदन्योन्याभावस्याप्यस्फुरणेन, द्वितीयम् अन्योन्याभावकल्पम् (वप.?)॥

कल्पलता।

तर्कीति। अनुगतस्य(६)रूपमित्यर्थः। तथा व्यवस्थाप्यमिति। अलीकत्वेन व्यवस्थाप्यमित्यर्थः। तथात्वे वेति। अलीकत्वेनो(७)ल्लिख्यमानत्वे वा इत्यर्थः। तदे(८)वाह। न हीति। अन्यनिवृत्तिरूप(९)तया स्फुरणमेवा(१०)लीकस्फुरणं भ्रमो न त्वलीकत्वेन स्फुरणम्, तथा च नेदमरजतमिति ज्ञात्वैव रजतार्थी प्रवर्त्तत इति को दोष इत्याह।अन्येति(११)। विधिरूपस्यैवेति।

(१) लिङ्गशब्दाभ्या—पुस्त० पु० पा०। (२) विषय—पा० नास्ति कलि० मु० पु०।

(३) स एवेति तु स्वप्रकाशनये तदितरनये स्यात्। तदुत्तरेति।—गुणानन्दः।

(४) वा विकल्पो वा—पुस्त० पु० पा०।

(५) द्वितीयम्, अन्योन्याभावस्य प्राधान्येन स्फुरणपक्षम् (क?)।—गुणानन्दः।

(६) अनुगतै—पुस्त० पु० पा०। (७) कत्वो—पुस्त० पु० पा०।

(८) तमे—पुस्त० पु० पा०। (९) त्वरूप—कलि० मु० पु० पा०।

(१०) मेव त्वा—पुस्त० पु० पा०।

(११) अन्येति। विधिरित्यत्र। पूर्वग्रहके -पुस्त० पु०पा०।

कल्पलता।

न ह्यनुभवोपि व्याख्याय कल्प्य(१)त इति भावः। एतदेवाह। न चे(२)ति। व्यवसाये हि विषयव्यवस्थाऽनुव्यवसायाधीना, अनुव्यवसायश्च रजतमहं प्रत्येमीत्याकारो न स्वरजतमिदं न भवतीति प्रत्येमीत्याकार इति भावः॥

यद्यपि निवृत्ति(३)महं प्रत्येमीति न विकल्पः, तथापि निवृत्त(४)पदार्थोल्लेख एव निवृत्त्युल्लेखः, न ह्यनन्तर्भावितविशेषणा(५) विशिष्ट(६)प्रतीतिर्नाम, ततो यथा

दीधितिः।

तृतीयं(७) शङ्कते। यद्यपीति। निवृत्तः(८) निवृत्तिविशिष्टः। प्राधान्येन निवृत्तेरस्फुरणेपि तद्विशिष्टस्फुरणमेव तत्सिद्धिरित्य-

दीधितिटिप्पणी।

तृतीयम् निवृत्तिविशेषणतया वेति रूपम्। न चैतच्चतुर्थमेव वक्तुं योग्यम्, प्राधान्यविशेषणते विहाय निवृत्तेरितररूपेण स्फुरणाभावादाद्यद्वितीययोरेव प्राधान्यमन्तर्गतं, न तु प्राधान्यस्य स्वतन्त्रकल्पत्वं, न च वाच्यं विशेषणत्वमेवान्तर्गतं स्यात्, स्वतन्त्रन्तु प्राधान्यमिति विपर्यय एव कुतो न स्यात्, विशेषणत्वकल्पस्य मूले यद्यपीत्यादिना स्वातन्त्र्येण शङ्कितत्वात्। (एतत् स्वातन्त्र्यं। एवं?) मूलीयमाश्रबलात् निवृत्तपदार्थस्य स्वरूपतस्तदुल्लेखनस्याप्रकृतत्वाद्विशिष्टोल्लेखस्यैव कृतोपयोगात्, निवृत्त इति। तत्सिद्धिः निवृत्तिसिद्धिः। निवृत्तेरपि भाने

---

(१) कल्प्य—पुण० पु० पा०। (२) न हि—पुण० पु० पा०।

(३) निवृत्त—पा० २ पु०। (४) निवृत्ति—पा० २ पु०। कलि० मु० पु० पा०।

(५) विशेषण—पा० २ पु०। (६) विशिष्टार्थ—पा० २ पु०।

(७) तृतीयम्, निवृत्तिविशेषणतया स्फुरणपक्षम्।—गुणानन्दः।

(८) वस्तुतो निवृत्तस्य स्वरूपतो भानेऽपि न विवक्षितार्थसिद्धिरित आह। निवृत्तिविशिष्ट इति।—गुणानन्दः।

सामान्यमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायाभावेऽपि साधारणाकारस्फुरणात् विकल्पधीः सामान्यबुद्धिः परेषां, तथा निवृत्तप्रत्ययाक्षिप्ता(१) निवृत्तिबुद्धिरस्माकमिति चेत्, हन्त, साधारणाकारपरि(२)स्फुरणे(३) विधिरूपतया यदि सामान्यबोधव्यवस्था, किमायातमस्फुरदभावाकारे चेतसि निवृत्तिप्रतीतिव्यवस्थायाः ।

दीधितिः ।

र्थः । तथेत्यादि । विशिष्टस्यातिरिक्तस्या(४)भावेन विना विशेषण(५)विषयत्वं(६) विशिष्टविषयत्वानुपपत्तेः आक्षेपः । भवेदेवं यद्यगोव्यावृत्त इति स्फुरणं स्यात्, नत्वेवं, किं तु गौरि(ती)त्याह । हन्तेति । चेतसि विज्ञाने ॥

दीधितिटिप्पणी ।

आक्षिप्तेति मूललिखनमसङ्गतमत आह । विशिष्टस्येति । यस्मात् विशेषणविशेष्याभ्यां विशिष्टं नातिरिक्त, अतो विशिष्टबुद्धौ विशेषण विषय इत्येवमाकार आक्षेप इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

अत्र शङ्कते । यद्यपीति । इतरव्यावृत्तवस्तुमात्रमेव व्यावृत्तिमात्रं ब्रूम इत्यर्थः । निवृत्तिमहं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्तदा स्या(७)द्यदि व्यवसाये निवृत्तिः स्यात्तत्त्वेन स्फुरेत्, न त्वेवमित्यर्थः। न विकल्पः नानुव्य

(१) मन्ययाक्षिप्त—पा० २ पु० । (२) परि—नास्ति १ पु० ।
(३) स्फुरणेऽपि—पा० १ पु० ।
(४) अतिरिक्तस्य, विशेष्यविशेषणसम्बन्धेभ्यो भिन्नस्य ।—गुणानन्दः ।
(५) विशेषण—पा० २ पु० । (६) विषयत्व—पा० २ पु० ।
(७) अनुव्यवसाय इहतादात्म्या—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

वसायः । तथापीति । अ(१)रजतव्यावृत्तमिद(२)मिति भाने (३)विशेषणतया व्यावृत्तिभानमावश्यकमित्यर्थः । एतदेवोपपादयति । न हीति । यद्यपि(४) यथा गृहीतयत्रादपि व्यावृत्त(५)भानमस्ति, न तु विशिष्य व्यावृत्त्युल्लेखः, तथापि(६) विशेषणभानं व्यावृत्तिभाननान्तरीयकमेव, अतश्चावृत्तिर्वैशिष्ट्यमिति तवाभ्युपगमादित्यर्थः । तज्ज्ञानेपि(७) तद्वृत्तिप्रकारभानमावश्यकमित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । परेषाम् नैयायिकानाम् । तथेति(८) । निवृत्तप्रत्ययश्चे(९)न्नूनं निवृत्तिप्रत्ययोप्यस्त्येवेत्यर्थः । हन्तेति(१०) । वस्तुगत्या यद्व्यावृत्तं तद्भासते न तु व्यावृत्तत्वेनापि भानमङ्गीकुर्मो येन व्यावृत्तिभानं विशेषणतया(११) स्यात् । विधिरूपं सामान्यं भासते न तु तस्य सामान्यत्वमपि विषय इति नायं दृष्टान्त इत्यर्थः । अस्फुरत्स्वभावाकारो यत्र चेतसि ज्ञाने इत्यर्थः(१२) ॥

न ह्यगोपोढोयमिति विकल्पः(१३), किं तु गौरि(१४)-

---

(१) अ—नास्ति कलि० मु० पु०।

(२) व्यावृत्त—कलि० मु० पु० पा०। (३) भाने विषय—पुण० पु० पा०।

(४) यद्वा—पुण० पु० पा० (५) व्यावृत्ति—कलि० मु० पु० पा०।

(६) तथापि—पुण० पु० पा०। (७) तज्ज्ञानेपि—पुण० पु० पा०।

(८) तथा चेति—पा० २ पु०। (९) प्रत्येन्मूल—पा० २ पु०।

(१०) हन्त—नास्ति कलि० मु० पु०।

(११) विशेषणतया—नास्ति कलि० मु० पु०।

(१२) अस्फुरदनुभवाकारो यस्येत्यर्थ —कलि० मु० पु० पा०। अस्फुरत्ननुभवाकारो यस्येत्यर्थः—पुण० पु० पा०।

(१३) विकल्पार्थः—पा० २ पु०। (१४) गौरयमि—पा० २ पु०।

ति, ततोऽन्यनिवृत्तिमहं प्रत्येमीत्येवमाकाराभावेऽपि निवृत्त्या(१)कारस्फुरणं यदि स्यात् को निवृत्तिप्रतीति-(२)मपह्नुवीत(३), अन्यथा त्वतत्प्रतिभासे तत्प्रतीति-(४)व्यवहृतिरिति गवाकारे चेतसि तुरगबोध इत्य(५)स्तु। न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेऽपि प्रवृत्तिसम्भवः, न ह्य(६)-घटो नास्तीत्येव(७) घटार्थी प्रवर्त्तते अपि तु घटोऽस्तीति।

दीधिति ।

अत्यन्ताभावरूपनिवृत्तिभाने दोषान्तरमाह । न चेति(८)। अन्यनिवृत्तित्वेना(९)स्फुरणात्, पटार्थि(१०)प्रवृत्तौ पटत्वेन प्रतीतेरेव हेतुत्वात्, भिन्नातिरिक्तं पटत्वमनुगतानतिप्रसक्तरूपापट-निवृत्तित्वादेर्दुर्निरूप(ण)त्वाच्च नैवमिति (भावः) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न हि अघटो नास्तीत्यादिमूलेनात्यन्ताभावरूपनिवृत्तेरेव प्रदर्शनादाह । अत्यन्ताभावेति । न च निवृत्तिमात्रप्रतिभासेपीति मूलमसङ्गतम् अपि तु घटोऽस्तीत्युक्तप्रतिभासस्यापि वस्तुगत्या निवृत्तिमात्रप्रतिभासत्वात्, घटाभावनिवृत्त्यात्मकत्वाद्घटस्य, इत्यतः स्वयं दूषणमाह। वस्तुत इति । (११)हेतुत्रितयं नैवमित्यत्रान्वयि । अन्यनिवृत्तित्वेनेति घटोऽस्तीति प्रतीतावन्यनिवृत्तित्वेन स्फुरणाभावात्, ईदृशस्यैव प्रवर्तकतया वक्तव्यत्वादिति भावः ॥

(१) निवृत्त्या—पा० २ पु० । (२) प्रतीति—नास्ति १ पु० ।

(३) मपलपेत्—पुरा० पु० पा० ।

(४) म न तथेति—कलि० मु० पु० पा० । भाने प्रतीति—पा० १ पु० ।

(५) बोधेऽस्य—पुरा० पु० पा० । (६) नह्यहा—पुरा० पु० पा० ।

(७) त्येव—पा० २ पु० । (८) न चेति—पा० २ पु० ।

(९) अत्यन्ताभावरूपनिवृत्ते भाधान्यभाने दोषमाह । अन्यनिवृत्तित्वेनेति ।—गुणानन्द ।

(१०) पटार्थि—पा० १ पु० ।

(११) वस्तुत अन्यनिवृत्तित्वेनास्फुरणात् पटार्थिप्रवृत्तौ—इति टिप्पणिकृन्मतः दीधिति-पाठः प्रतिभाति ।

कल्पलता ।

एतदेवाह । न हीति । अगोपोढोयामिति । अगोव्यावृत्त इत्यर्थः । तत इति । निवृत्तेर्न प्राधान्येन भानं नाप्युपसर्जनतयेत्यर्थः । अतज्(१)ज्ञानाविषयस्यापि तज्ज्ञानाविषयताकल्पने विपक्षे(२) दण्डमाह । अन्यथेति । तथा च सर्व(३)ज्ञानं सर्वविषयं स्यादिति भावः । निवृत्तिस्फुरणे दोषान्तरमाह । न चेति । (तन्मते) विकल्पेन स्वलक्षणासंस्पर्शान्मात्रेत्युक्तम्(४) । प्रवर्त्तकानुभववैलक्षण्यमाह । न हीति । प्रवर्त्तकज्ञानस्वरूपमाह । अपि त्विति । अनुभव एवात्र साक्षीत्यर्थः ॥

अघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतौ नायं दोष इति चेन्न । घटनिवृत्त्यप्रतिक्षेपे नियमस्यैवा(५)सिद्धेः । तत्प्रतिक्षेपे तु कस्ततोऽन्यो विधिः, निषेधप्रतिक्षेप(६)स्यैव विधित्वात् । निवृत्तेरपरिस्फुरणे(७) गां बधानेति देशि-

दीधितिः ।

अन्यनिवृत्तेरस्फुरणे गोपदादश्वसाधारणप्रतीत्याऽश्वेपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते । निवृत्तेरिति । यद्धर्मविशिष्टे(८) यस्य पदस्य सङ्केतग्रहस्ततस्तद्धर्मविशिष्टस्य प्रतीतिः, गोत्वविशिष्टे च गोपदस्य सङ्केतग्रहात् ततो गोत्वविशिष्ट एव प्रतीयते नाश्व

दीधितिटिप्पणी ।

परिस्फुरणाधीनप्रवृत्तौ वास्तवगोत्वस्याकिञ्चित्करत्वादाह । यद्ध-

(१) अ—कालि० मु० पु० पा० । (२) विपक्ष—पुण० पु० पा० ।
(३) सर्वे—पुण० पु० पा० । (४) संस्पर्शाद—पुण० पु० पा० ।
(५) नियमस्या—पा० १ पु० । (६) प्रतिषेध—पा० २ पु० ।
(७) स्फुरणे—पुण० पु० पा० ।
(८) यद्धर्मविशिष्ट इति । येन रूपेण यत्र, तेन रूपतत्वेन ज्ञाते शक्तिपदे ततस्तद्रूपविषयावे व नियमभङ्ग इति ध्येयम् ।—पुणानन्द ।

तो(१)ऽश्वमपि बध्नीयादिति चेन्न(२)। भवेदप्येवं, यद्यश्वोऽपि(३) गौः स्यात्, किन्तु गौर्गौरश्वोऽश्व इति। अन्यथा निवृत्तावपि कुतस्ते(४) समाश्वास इति(५), निवृत्त्यन्तराच्चेदनवस्था, निवर्त्यनिवृत्तितदधिकरणाना स्वरूपसाङ्कर्ये प्रवृत्ति(६)सङ्करः स्यात्, स्वरूपभेदेनैव नियमे विधिमात्रप्रतिभासे(७)ऽपि तथा किं न स्यात्।

दीधितिः।

इति निराकुरुते। भवेदिति। गौर्गौ(८)रेव(९) गोत्वविशिष्टः। अश्वस्त्वश्वत्वविशिष्टो न तु गोत्वविशिष्ट इत्यर्थः। गोत्वस्यैवाश्वव्यावृत्त्यस्फुरणे कथं ततोपि नियम(१०) इति चेदत्राह। अन्यथेति। अगोव्यावृत्तेरप्यनश्वव्यावृत्तितो व्यावृत्तिः स्फुरति न वा। आद्ये, निवृत्यन्तरादिति। द्वितीये, निवर्त्येति। स्वरूपेणैव भिन्ना निवृत्तिर्भासते तेन प्रवृत्तिनियम इति यदि, तदा विधेरपि तादृशस्यैव(११) भानान्नियमो भविष्यतीत्यत आ(१२)ह। स्वरूपेति॥

दीधितिटिप्पणी।

मैति। स्वरूपेणैवेति। स्वत एवेत्यर्थः। प्रवृत्तिनियमः गोपदाद्गव्येव प्रवर्तते नाश्व इत्यादिरूपः। तादृशस्यैव। स्वत एव निवृत्तस्य॥

(१) ति चोदितो—पुण० पु० पा०। (२) न—नास्ति पा० १ पु०।
(३) ऽपि—नास्ति पा० १ पु०। (४) स्तत्र—पुण० पु० पा०।
(५) इति—नास्ति पा० पुण० पु०। (६) प्रति—पा० २ पु०।
(७) भासे—पा० २ पु०। (८) रिति। गौ— पुण० पु० पा०, पा० २ पु०।
(९) अभेदेनान्वयानुपपत्तेराह। गौरेवेति। एवकारसमभिव्याहारेणादौ विधिमुखान्वयस्यावश्यकत्वात्तेषानुपपत्तिरत आह। गोत्वविशिष्ट इति। तथा च गोत्वत्वादिना गोत्वस्य विशेषताश्वच्छेदकत्वात् स्वरूपतो गवि न तस्यानुपपत्तिरिति भावः। गोपदवाच्यत्वमेव विधेयत वच्छेदकमित्यप्याहुः।—गुणानन्दः। (१०) नियम, तत्प्रकारकज्ञानादश्वे प्रवृत्त्यभाव।—गुणानन्द।
(११) तादृशस्यैव, स्वरूपश्च वृत्तस्यैव।—गुणानन्दः।
(१२) तीत्या—पुण० पु० पा०, पा० १ पु०।

कल्पलता।

ननु (चा)घटो नास्तीति प्रतीतेः प्रवर्त्तकत्वे तथा-पमनुभवो यदत्र घटनिवृत्तिरपि स्फुरति घटान्तरापेक्षया घटस्याप्यघटत्वात् ,अघटस्यैव निवृत्तिरिति प्रतीतेः प्रवर्त्तकत्वे (तु) नायं दोष इत्याह। अघटस्यैवेति। नेति। अघटस्यैवेति नियमार्थो घटनिवृत्तिप्रतिक्षेप एव, अन्यथा पूर्वदोषतादवस्थ्यात् ,घटनिवृत्तिप्रतिक्षेपश्च घटोयमिति ज्ञानपर्यवसायी, तत्र च घटत्वमेव विधिरूपं स्फुरेत्, त(१)न्मते सविकल्पकेन स्वलक्षणासंस्पर्शादित्यर्थः। शाब्दं ज्ञानमन्यनिवृत्तिमुखेनैव जायत इत्यवश्यम(२)भ्युपगन्तव्यम् ,अन्यथाऽन्यपराच्छब्दादन्यत्रापि प्रवर्त्तेतेति शङ्कते। निवृत्तेरस्फुरण इति। सर्वदेवमिति। गोपदार्थो(३) नाश्व इति कथमश्वं चप्नीयादित्यर्थः। गौगौरिति।गोपदवाच्यो गौरश्वपदवाच्योऽश्व इति कथमन्यपराच्छब्दात् अन्यत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः। अन्यथेति। निवृत्तावपि निवृत्तिप्रतियोगिनिवृत्त्यधिकरणादिभ्यो यदि निवृत्तिः स्फुरेत्तदाऽनवस्था, तदस्फुरणेऽ(४)श्वव्यावृत्तिग्रहेपि गोपदादश्वे प्रवृत्तिः स्यादेव, निवृत्तेः साधारण्येनैव स्फुरणात्। स्वरूपसांकर्यं इति। प्रतियोग्यादिसाधारण्येनैव निवृत्तेः स्फुरणादित्यर्थः। प्रवृत्तीति। निषेध्योऽश्वो निषेधाधिकरणं गौरिति तथापि मते गोशब्दादसद्व्यावृत्तिपरादप्यतद्गोचरप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः।

---

(१) त्वं—पुस्त० पु० पा०। (२) वस्तु—पुस्त० पु० पा०।
(३) पदार्थे—कलि० पु० पु० पा०। (४) स्फुरणे त्व—पुस्त० पु० पा०।

कल्पलता ।

ननु निवृत्तिः स्व(१)त एव विलक्षणा, तत्र किं निवृ-त्त्यन्तरस्फुरणेनेति यदि, तदा गोत्वाद्यपि स्वत एव विलक्षणमिति तत्स्फुरणे कथमन्यत्र प्रवृत्तिः स्यादिति समानमित्याह । स्वरूपेति । तथा किं न स्यादिति । प्रवृत्तेर्नि(२)यमः किन्न स्यादित्यर्थः ॥

स्वरूपभेद एवान्यापोहः,(३)अन्यापोढस्व(४)रूप-त्वाद्विधेरिति चेन्न। अलीकपक्षे तदभावात्, तस्य स्व-रूपविधावनलीकत्वप्रसङ्गात्, स्वलक्षणस्य च विकल्पा-

दीधिति. ।

व्यावृत्तेर्निःस्वरूपतया(५) तत्र स्वरूपभेदो न सम्भवति, किन्तु सा स्वत एव व्यावृत्ता, विधिस्तु सत्स्वरूप इति तस्यैव स्वरूपभेदः, स चान्यापोह इति स्वरूपाभिन्नस्य तस्य भानेऽन्यापोहभानमावश्यक(६)मित्याशङ्कते । स्वरूपेति । स्वरूपाभिन्नो विधिर्वास्तवो भासते वास्तवो वा, आद्ये, अलीकेति । अलीकस्य निःस्वरूपतायास्त्वयैवोक्तत्वात्, सत्स्वरूपत्वे तु अलीकत्वव्याघात इत्याह । तस्येति । स्वरूपाविधौ सत्स्वरूपताभ्युपगमे(७) । द्वितीये, स्वलक्षणस्येति । स्वलक्षणस्य निर्विकल्पकमात्रवेद्यताया

दीधितिटिप्पणी ।

व्यावृत्तेरिति । विधावेव भेदापेक्षा न निवृत्ताविति समुदायार्थः । स चेति । स्वरूपभेद इत्यर्थः, तथा च विधेरपोहरूपस्वरूपवदविशिष्टत्वात् तत्रैव निवृत्त्यपेक्षेति भावः । स्वलक्षणस्येति । तस्

(१) अ—पुस्त० पु० पा० । (२) प्रवृत्तेर्नि—पुस्त० पु० पा० ।
(३) पोह इति—पुस्त० पु० पा० । (४) रूप—नास्ति पा० पुस्त० पु०, २ पु० ।
(५) निःस्वरूपतया, तु—उक्तेन निर्धर्मतया ।—गुणानन्दः ।
।मावश्यक—नास्ति—कलि० मु० पु० । आवश्यकमिति । तथा च आवश्यकत्वादवश्य गोत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति भावः ।—गुणानन्दः । (७) गमे इत्यर्थः—पुस्त० पु० पा० ।

रोहात् । अपि च गां बधानेति देशि(१)तो गवि प्रवृत्तो नाश्वे, तदप्रतीतेः । यदा त्वश्वमुपलप्स्यते तदा तत्र प्रवृत्त्युन्मुखोपि गोरभावं प्रतीत्यैव निवर्त्स्यतीति(२) किमनुपपन्नम् ।

दीधितिः ।

स्त्वपाऽभ्यु(३)पगमादित्यर्थः । अस्माकं तु विकल्पविषयस्यान्यापोहशालिनोपि विधेः स्वरूपेण(४) स्फुरणं न विरुद्धमिति भावः । अपि च गोशब्दादन्यव्यावृत्तिभाने किं गवि प्रवृत्तये, किं वाऽश्वे तदभावाय, उत अश्वानि(५)वृत्तये, नैकमपीत्याह । अपि चेति । गोशब्दात्प्रत्ययस्तत्र प्रतीते गवि प्रवर्त्तते, नाश्वे, तस्यागोशब्दार्थत्वादिन्द्रियासन्निकर्षाच्चाप्रतीतेः, प्रवृत्तौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्ष(६)स्यापि हेतुत्वात्, यदा त्विन्द्रियसन्निकर्षाद्गोसाधारणाकारमश्वमुपलभते तदा गवाशङ्कया प्रवृत्त्युन्मुखो(७)पि तत्र गोरन्योन्याभावं प्रतीत्य निवर्त्तते, यदा त्वयं गौरिति भ्राम्यति तदा प्रवर्त्तत एवेत्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

घानुगतधर्मस्य निर्विकल्पकमात्रविषयत्वं त्वदभ्युपगतं भग्नमित्यर्थः । मद्मतेपि कथं न तद्दोषोऽत आह । अस्माकं त्विति । अप्रतीतेरिति लिङ्गनादाह । इन्द्रियेति । मूलतोपि किञ्चिदधिकमाह । यदा त्विति ॥

(१) ति चोदि—पुण० पु० पा० । (२) स्यति इति—पुण० पु० पा० ।
(३) त्वपो—पुण० पु० पा० ।
(४) स्वरूपेण, स्वांशे किंचिदप्रकारकतया ।—गुणानन्द ।
(५) स्वनि—पुण० पु० पा० ।
(६) त्यक्ष—कलि० पु० पु० पा० । (७) मुखोपि—पा० १ पु० ।

कल्पलता ।

स्वरूपभेद एवेति । यः स्वरूपभेदो गोत्वं त्वयोच्यते स एवान्यापोहोऽतद्व्या(१)वृत्तिलक्षणः, यस्तु विधिः सोऽन्यापोहोऽन्य(२) एव, तद्वा(३)नं शब्दाश्रिराकुर्म इत्यर्थः । अलीकपक्ष इति । अन्यापोहलक्षणो नाभिमतं(४) गोत्वादि स्वरूपभेदस्त्वयोच्यते, तथच(५)लीकं तदा कथं स्वरूपभेदः, न हि निःस्वरूपमलीकं स(६)स्वरूपं भवतीत्यर्थः । तदभावात् स्वरूपभेदाभावात् । तस्येति । अन्यापोहत्वेना(७)भिमतं गोत्वादि यदि सस्वरूपं तदा कथम(८)लीकमित्यर्थः । स्वरूपाविधाविति । स्वरूपत एव विधावित्यर्थः । किं च गोत्वमन्यापोह(९)रूपं यदि विधिस्वरूपं भवेत् तदा स्वलक्षणतामासादयेत्, (तथा च) वस्तुन(१०)स्तस्य सविकल्पकाविषयता न स्यादित्याह । स्वलक्षणस्य चेति । यद्वा स्वलक्षणमन्यापोह(११)त्वेन गृह्यते इति तवाभिमानोऽनुपपन्न इत्या(१२)ह । स्वलक्षणस्य चेति । अपि चेति । पूर्वमश्वव्यावृत्तेर्गोशब्दादभानेऽपि नाश्वे प्रवर्त्तेत इत्युक्तमिदानीमश्वाप्रतीत्यैव नाश्वे प्रवर्त्तेत इत्युच्यत(१३) इत्यपौनरुक्त्यम् । ननु गोपदादश्वव्यावृत्तिश्चेन्न स्फुरेत्तदा गां बधानेति·

(१) द्व्यावृ—पुण० पु० पा० ।
(२) द्यत—पुण० पु० पा० ।
(३) तज्ज्ञा—पुण० पु० पा० ।
(४) इत्यन भिमतं—कालि० मु० पु० पा० ।
(५) तयदा—पुण० पु० पा० ।
(६) स—नास्ति पा० कलि० मु० पु० ।
(७) इत्वा—पुण० पु० पा० ।
(८) यत्तद—पुण० पु० पा० ।
(९) इस्व—पुण० पु० पा० ।
(१०) स्तुन—पुण० पु० पा० ।
(११) पोह—पुण० पु० पा० ।
(१२) इत्यत आ—पुण० पु० पा० ।
(१३) इत्युच्यत—नास्ति पा० पुण० पु० ।

कल्पलता ।

देशितो(१) गवाश्वमेकत्र पश्यन्नश्वं बध्नीयात्, न हि तत्र नाश्वप्रतीतिरित्यत आह। यदा त्विति। प्रवृत्त्युन्मुखो(२)पि अश्वज्ञानवानपि नाश्वे प्रवर्त्तते। प्रैषविषयाङ्गो(३)ऽयं भिन्न इति ज्ञानाद्वा, नायं गौरिति ज्ञानाद्वा(४), नायं प्रैषविषय इति ज्ञानाद्वा, प्रैषविषयतावच्छेदकं यदङ्गोऽयं तदिह(५) नास्तीति ज्ञानाद्वा, (नायं गौरिति ज्ञानाद्वा) न प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥

स्यादेतत्। न ह्यनुभवमवधूय(६) भवितुं क्षम(७)मिति को विधिस्फुरणमपन्हुताम्, तदुपसर्जनीभूतस्तान्नि-

दीधितिः ।

विशेषणं तावदितरव्यावृत्तिबोधजनकं विशेषणजन्या च विशिष्टबुद्धिरेवेति तस्यामवश्यमितरव्यावृत्तिर्भासत इत्याशङ्कते। स्यादेतदिति। अव(८)च्छेदकत्वं विशेषणत्वं, विशेषणं हि नागृहीतं नाप्यगृहीतविशेष्यसम्बन्धमन्यव्यावृत्तिबुद्धिमाधत्ते, परन्तु विशेष्ये गृहीतसम्बन्धम्, स एव च ग्रहो विशिष्टबुद्धिस्तदधीना

दीधितिटिप्पणी ।

ननु विशिष्टबोधातिरिक्तस्य इतरव्यावृत्तिविषयकबोधस्य जनकतयैव विशेषणस्य इतरव्यावृत्तिबोधजनकतास्थास्यति, विशिष्टबुद्धौ तस्या विषयत्वे तु किं मानमत आह। विशेषणजन्या चेति। विशेषणत्वं नामेति लिखनादाह। अवच्छेदकत्वमिति। एतत्समाधाने सति कथं समाधानान्तरं दत्तमित्याशङ्कते। विशेषणं हीति। स एव

(१) शितो—पुण० पु० पा०।
(२) -मुखो—पुण० पु० पा०। (३) ङ्गश—पुण० पु० पा०।
(४) नायं········ज्ञानाद्वा—अयं पाठ कलि० मु० पु० नास्ति।
(५) दिहापि—पुण० पु० पा०। (६) मभिभूय—पुण० पु० पा०, पा० २ पु०।
(७) स्यातुं क्षमं कस्यचित्स्वरूपमित्यर्थः। (८) व्यव—कलि० मु० पु० पा०।

पे(१)धोपि(२) स्फुरत्येव, अन्यथा विधेरवच्छेदकत्वानुपपत्तेः, न ह्यन्यतो विशेष्यमव्यावर्तयतो विशेषणत्वं नाम, न चाऽन्यतो व्यावर्तनं व्यवच्छित्तिप्रत्यायनादन्यत, ततो यथेन्दीवरपुण्डरीकादिशब्देभ्यो गुणीभूतनीलधवलादिविधिशेखरा प्रतीतिस्तदन्यव्यवच्छेदस्तु तद्गर्भभिकायमाणस्तथा सर्वत्रेति चेत्, अस्तु तावदेवं, विधिस्तु स्फुरतीत्यत्र सम्प्रति नो निर्बन्धः, अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकयोरप्रतीतेरवच्छित्तिरपि न स्यात, यथोत्पलादावेव नीलत्वाद्यप्रतीतौ ।

दीधिति ।

तु पश्चाचनीतरव्यावृत्तिबुद्धिरिति यद्यपि तत्त्वं, तथापि विधिस्फुरणमात्रेणैव सम्प्रति कृतार्था वयमित्याशयवानाह । अस्तु तावदिति । अवच्छेद्यावच्छेदकयोः विशेष्यविशेषणयोः । अवच्छित्तिः इतरव्यावृत्तिबुद्धिः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

च कारणीभूतग्रह एव च, भवन्मतेपि कारणीभूतग्रहे व्यावृत्त्यस्फुरणमिति विधेरेव तत्र विषयत्वमिति भावः ॥

कल्पलता ।

कीर्त्तिदिङ्नागादिभिर्गौरियामि(३)त्यादिविकल्पे विधिस्फुरणं नास्त्येवेत्युक्त, ज्ञानश्रिया(४) तु विधिस्फुरणमभ्युपगम्य निषेधस्फुरणमपि तत्र भवतीति स्वीकृतं, यदाह 'तत्रापोहस्तद्गुणत्वेन गम्यत' इति,

(१) तस्तु निषे—पा० २ पु० । (२) धोपि परि—पुण० पु० पा० ।
(३) गौरि—पुण० पु० पा० । (४) ज्ञानाभय —कलि० पु० पु० पा० ।

कल्पलता।

तदुत्थाप्य दूषयति । स्यादेतदिति । 'न ह्यनुभवमभिभूय भवितुं क्षम'मित्यपि तद्ग्रन्थ एव । तस्यार्थः, अनुभवमभिभूय तिरस्कृत्य, शास्त्रं भवितुं न क्षममिति, शास्त्रस्यानुभवानुसारित्वात् । तदुपसर्जनीभूतः विध्युपसर्जनीभूतः । अन्यथेति । व्यवच्छेदो यदि न स्फुरेत्तदा गोत्वादेर्विधेर्व्यवच्छेदकत्वं न भवेदित्यर्थः । तदेवोपपादयति । न हीति । व्यावर्त्तकं हि विशेषणमित्युच्यत इत्यर्थः । ननु विशेषणं व्यवच्छित्ति(१)-प्रत्ययं जनयति, अन्यतो व्यावृत्तिप्रत्यये तु किमायातमत आ(२)ह । न चेति । स्फुटतरव्यावृत्तिप्रत्ययस्थले(३) दृष्टत्वे(४)न गवादिप्रत्ययानामपि व्यावृत्तिविषयत्वमाह । यथेति । इन्दीवरम् नीलोत्पलम्, पुण्डरीकम् सिताम्भोजम् । नीलधवलादिविधिशेखरा नीलधवलादिविधिप्रधाना । तद्गर्भार्भकायमाणः(५) तत्क्रोडवर्त्ती । तथा(६) सर्वत्र गोमहिषमातङ्गादिप्रतीताव(७)पीत्यर्थः । अत्र सम्प्रतिपत्तिमाह । अस्त्विति । स्फुरितस्य विधेरलीकत्वं यद्यपि तव हृदि वर्त्तते, तथापि विधिस्फुरणं स्वीकृतमेव त्वयेति तावत्पदार्थः । प्राथमिकाविशिष्टज्ञाने(८) निषेधो न स्फुरतीत्यनुशयस्तावत्पदार्थ इति केचित् । तन्न । प्रथमविशिष्टज्ञानेऽपि व्यावृत्तिस्फुरणात् । तदुक्तं गुणकि-

(१) विच्छित्ति—पुण० पु० पा०। (२) तमित्या—पुण० पु० पा०।
(३) प्रत्यय स्थान—कालि० मु० पु० पा०। (४) दृष्टान्ते—कालि० मु० पु० पा०।
(५) मान—पुण० पु० पा०। (६) तथा—पुण० पु० पा०।
(७) तीति—पुण० पु० पा०। (८) ज्ञ न—पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

रणावल्यामाचार्यैः, 'अलङ्घ्यावृत्तिर्वैशिष्ट्यम्' इति । वैशिष्ट्यं च प्रथमाविशिष्टज्ञानेऽपि भासत एव । यत्तु(१) विशेषणत्वज्ञाने(२) व्यावृत्तिप्रत्ययो न विशिष्टज्ञान इति । तन्मन्दम् । विशेषणत्वज्ञाने हि व्यावर्तकत्वं स्फुरेन्नतु व्यावृत्तिः । यदप्यन्योन्याभावग्रहे(३) वैधर्म्यज्ञानं तन्मात्रमिति । तदपि न । अन्योन्याभावत्वेन तद्ग्रहे तथैव, न तु वैशिष्ट्यस्वरूपतयाऽन्योन्याभावग्रहे तन्त्रमिति लीलावतीकण्ठाभरण एव विस्तृतम्(४) । अवच्छेद्यावच्छेदक(५)योरिति । विशेषणविशेष्ययोर्विधिरूपयोरित्यर्थः । व्यवच्छित्तिः व्यवच्छित्तिप्रत्ययः । यथेति । नीलं नीलत्व(मुत्पल)मुत्पलत्वं च यदि न भासते तदाऽनीलादनुत्पलात्(६) व्यावृत्तिर्न भासत एवेत्यर्थः ॥

दीधिति ।

अपि च यत्किञ्चिदितरव्यावृत्तिरतिप्रसक्ता, यावदितरव्यावृत्तिश्च(७) यावदितरानवगतौ दुरवगमा । न च सर्वेषामितरेषां प्रातिस्विकरूपेणाऽश्वत्वादिना वा(८) भानं जन्मना सह

दीधितिटिप्पणी ।

यत्किञ्चिदितरतो व्यावृत्ति । ननु प्रातिस्विकरूपेण ग्रहोऽशक्यः, इतरेषामनुगताश्वत्वादिरूपेण ज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । अ

---

(१) यत्त—पुण० पु० पा० । (२) भाने—पुण० पु० पा० ।
(३) ग्रहे—पुण० पु० पा० । (४) विवृतम्—पा० १ पु० ।
(५) वच्छेद—पुण० पु० पा० । (६) त्वव्याव—पुण० पु० पा० ।
(७) व्यावृत्ति—कालि० मु० पु० पा० । (८) वा—नास्ति—पा० कालि० मु० पु० ।

न च निषेध्यमस्पृशती(१) प्रतीतिर्निषेधं स्प्र-

दीधितिः ।

ष्टुमपि शक्यं, न वा भवतां भाविक(२)मश्वत्वादिकं, तादृ(३)प्येणाप्रतीतानां चाश्व(४)त्वं विकल्पवासनयाऽप्युपस्थापनमश(५)क्यं, मेयत्वादिना चो(६)पस्थितिर्न भेदनिरूपणक्षमा, प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोग्युपस्थितिं विना तदसम्भवात्(७), यत्किञ्चिद्गवेतरत्वं तु गवान्तरसाधारणं, गोमात्रेतरत्वेन(८) भाने (च) गोत्वं भाविकमनुगतमुपेतव्यमित्याह । न चेति । निषेध्यम्(९) निषेधप्रतियोगिनम् । अथ गवेतरेतरत्वमेव गोत्वं(१०), त-

दीधितिटिप्पणी ।

श्वत्वादिना चेति । तत्तदनुगतधर्मस्याप्यनन्तत्वादिति भावः । भाविकम् वास्तवम्(११),त्वन्मते अनुगतधर्मस्यालीकत्वादिति भावः । ननु यावतां गवेतरेषां(१२) विकल्पवासनावशादेवोपस्थितिर्भविष्यतीत्यत आह । तादृप्येणेति । विधिरूपेण अश्वत्वादिरूपेणेति यावत् । वासनां प्रति प्रतीतेः कारणत्वात्तदभावे वासनाया असम्भवादिति भावः । इतरस्य यत्किञ्चिद्व्यावृत्ते वितर्कयं इतरप्रतियोगिनोऽपि तद्वितर्केण समीहिते दर्शयति । यत्किञ्चिद्गवेतरत्वं त्विति । गवान्तरसाधारणमिति । तथा च कुत्रापि गवि गवेतरव्यावृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । गोत्वावच्छिन्नेतरत्वं वक्तव्यमत आह । गोमात्रेति । निषेध्यपदस्य निषेधाश्रयपरत्वेऽसङ्गतिः, तेनातद्व्यावृत्तिप्रतीतौ निषेधाश्रयस्य यस्य कस्यचिद्गोः स्पर्शाक्षिकारादत आह । निषेध्यमिति । निषेधान्तरमित्यन्तरलिख-

(१) शती—पा० २ पु० ।

(२) भाविकम्, पारमार्थिकम् ।—गुणानन्दः । (३) तादृ—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) वा न—कलि० मु० पु० पा० । (५) स्थापन श—कलि० मु० पु० पा० ।

(६) वो—पा० २ पु० । (७) तदसम्भवात्, भेदनिरूपणासम्भवात् ।—गुणानन्दः ।

(८) त्वेन च—पुण० मु० पा० । गोमात्रेतरत्वेन, गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकेतरत्वेन ।—गुणानन्द ।

(९) निषेधानुयोगिन्यपि निषेध्यपदप्रयोगादाह । निषेधप्रतियोगिनमिति ।—गुणानन्द ।

(१०) गोत्वमित्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकमिति शेष ।—गुणानन्द ।

(११) भाविकरूपम्—पा० २ पु० । (१२) गवेतरेषां—पा० २ पु० ।

ष्टुमर्ह(१)ति, तस्य(२) तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वात् । न च निषेधान्तरमेव निषेध्यम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। परानपेक्षनिरूपणे तु विधौ(३) नायं दोषः(४) । ततः प्रतीतावितरेतराश्रयत्वमुक्तं सङ्केते सञ्चार्य यत्प-

दीधिति ।

ग्राह । न चे(५)ति । निषेधान्तरम् गवेतरस्वरूपनिषेधविशिष्टम्। तदुक्तम्—

'सिद्धश्चा(६)गौरपोह्ये(७)त गोनिषेधात्मकश्च सः ।
तत्र गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते(८) ॥' इति ।

सङ्केत इति । अगोव्यावृत्तो गोपदवाच्य इति वाक्यार्थोपदशक्तिग्राह्या, तद्वाक्यप्रवृत्तिश्च गोपदशक्तिग्रहाधीनेति(९) य-

दीधितिटिप्पणी ।

माद्विधेयस्यापि निषेधत्वं प्राप्यत इत्यतो व्याचष्टे । अथेति । तथा च भाविकानुगतगोत्वानङ्गीकारेपि न क्षतिरिति भावः । एवं च गवेतरेत्यत्रापि इदं गोत्वं प्रविष्टमिति भावः। निषेधान्तरं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न तु प्रतियोगीत्याह। गवेतरस्वरूपेति। विशिष्टम् इतरस्वरूपम निषेधान्तरं किमित्याह । गवेतरस्वरूपेति । इतरेतराश्रयं सङ्क्रमयति, तदुक्तमित्यादिना । अपोह्येत निषिध्येत, सः अगौः, तत्र प्रथमप्रविष्टगौरेव उच्यतामित्यर्थः। इति यदीति । एवंरूपेण यदि मन्यते अन्योन्याश्रयो दीयते तदा भवन्मतेपि स्यात् । गौर्गोपदवाच्य इति वाक्यार्थबोधस्यापि उद्देश्यान्तर्गतगोपदशक्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः ।

(१) मर्ह इति—पुस्त० पु० पा० । (२) तस्या—पा० २ पु० ।
(३) तद्विधौ तु—पा० २ पु० । (४) दोष इति—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) न चे—पुस्त० पु० पा० । (६) सिद्धश्च—पा० १ पु० । (७) पोह्ये—पा० २ पु०
(८) सिद्धः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन ज्ञातः, गोनिषेधात्मकः सः, अपोह्यः, तत्र अपोहे प्रतियोगितया विशेषणीभूतः, गौः गोत्वविशिष्टः गोत्वविशिष्टत्वेन वक्तव्यः निर्वाह्य ।—पुरुषानन्द ।
(९) गोपदशक्तिग्रहाधीनेति । गोपदार्थ भावोपस्थिति प्रधीनेत्यर्थः ।—पुरुषानन्दः ।

रिहतं ज्ञानश्रिया, तदेतत् ग्राम्यजनधन्धीकरणं गोलकादिवत् स्थान(न्तर)सञ्चारात् ।

दीधितिः ।

अन्योन्याश्रयः, तदा गौर्गोपदवाच्येत्यत्रापि स स्यात्, यदि च प्रत्यक्षादिनोपस्थिते गोत्वविशिष्टे व्यवहारादयं गोपदवाच्य इत्यादिवाक्याद्वा सङ्केतग्रह इति नान्योन्याश्रयः, तथैवोपस्थिते गवेतरापोढे तत एव स इति सञ्चारपरीहारौ । (ज्ञानश्रिया ज्ञानघनेन ज्ञानातिरिक्तपदार्थानभ्युपगन्त्रा बाह्येनेत्यर्थः) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

अयं च सञ्चारः। परिहारं दर्शयति। तदेति । मन्मतेपीति शेषः । तथैव प्रत्यक्षादिनोपस्थित एव, गवेतरापोढे गवेतरव्यावृत्ते, तत एव व्यवहारादेव अयं गोपदवाच्य इति वाक्यादेव वा, सः सङ्केतग्रहः । मूले, धन्धीकरणमिति । प्रतीतौ दृष्टान्योन्याश्रयस्य तथाप्यवारणादित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु निषेधमात्रमेव भासतां, किं निषेध्यस्योत्पलादेरपि भानेनेत्यत आह । न चेति । ननु चागवि महिषादौ या गोऽव्यावृत्तिः गवि च धवलादौ(१) याऽगो(२)व्यावृत्तिस्तयोरेव (परस्परं) विशेषणविशेष्यभावोऽस्तु, किं विधेर्निषेध्यत्वेनेत्यत आह । न चेति । एवं सत्यन्योन्याश्रयापत्तिः, तदुक्तं—

'सिद्ध(३)श्चाऽगौरपोह्येत गोनिषेधात्मकस्तु सः ।
तदा गौरेव वक्तव्यो नञा यः प्रतिषिध्यते' ॥ इति ।

---

(१) शबलादौ—पुस्त० पु० पा० । (२) या गो—कलि० पु० पु० पा० ।
(३) सिद्ध—पुस्त० पु० पा० ।

। कल्पलता ।

ननु भावोपि स्वा(१)भावविरहरूप इति तत्राप्य न्योन्याश्रय एवेत्यत आह । परानपेक्षेति । यद्यभावविरहात्मतया भावनिरूपणमवश्यं भवेत्तदाऽयं दोषः स्यात्, किन्तु स्वरूपेणापि भावनिरूपणं सम्भवत्येवेति कान्योन्याश्रय इत्यर्थः । अन्योन्यज्ञानाधीनमन्योन्यज्ञानमिति नैयायिकोक्तमन्योन्याश्रयमन्योन्यसङ्केतग्रहाधीनमन्यो(२)न्यसङ्केतग्रहणमिति छलतः सञ्चार्य(३) ज्ञानश्रिया(४) बौद्धविशेषेण(५) यत्समाहितं तदेत द्ग्राम्यजनस्य पामरजनस्य व्यामोहनं, न तु परीक्षकस्य, यथै(६)न्द्रजालिको गुटिकान्तरस्थाने गुटिकान्तरं(७) निवेशयति, पृथग्जनास्तु ता(८)द्रूपेणैव(९) प्रतिपद्यन्त इत्याह । तत इति । सङ्के(१०)तेऽन्योन्याश्रयसञ्चारो यथा, अगौर्महिषादि(र्महिषादि)पदसङ्केतग्रहाधीनग्रहः, गौश्च गोपदसङ्केतग्रहाधीनग्रह इति । अस्य च परीहारः, गवादि(११)रूपार्थग्रहाधीनो गोपदसङ्केतग्रहो न (तु) महिषादिपदसङ्केतग्रहस्तत्रोपयुज्यते येनान्योन्याश्रयः स्यादिति, तथा च कल्पितदूष्यदूषणत्वादन्योन्याश्रयस्य ना(१२)प्तिरिति भावः ॥

---

(१) स्व—पुस्त० पु० पा० ।
(२) मन्ये—पुस्त० पु० पा० । (३) सञ्चाय—पुस्त० पु० पा० ।
(४) ज्ञानाभया—पुस्त० पु० पा० । (५) बौद्धविशेषेण—नास्ति० पा० काशि० पु० पु० ।
(६) यथे—पुस्त० पु० पा० । (७) कान्तरे—पुस्त० पु० पा० ।
(८) जनास्तु—पुस्त० पु० पा० । (९) द्रूपेणैव—पुस्त० पु० पा० ।
(१०) तत सङ्के—पुस्त० पु० पा० । (११) रः, महिषादि—पुस्त० पु० पा० ।
(१२) विकल्पितदूष्यदूषणत्वाज्ज्ञानाभियुक्तला—पुस्त० पु० पा० ।

स्फुरतु विध्यलीकमिति चेन्न । व्याघातात् । किञ्चिदिति हि(१) विध्यर्थो न किञ्चिदिति चाऽ(२)लीकार्थः । अतद्रूपपरावृत्तिमात्रेणालीकत्वे स्वलक्षणस्याप्यलीकत्वप्रसङ्गात् । स्वरूप(३)मात्रपरावृत्तौ (तु) कथं विधिर्नाम ।

दीधितिः ।

विध्यलीकमिति कोऽर्थः । किं विधिस्वरूपमलीकं, किं वा विधित्वेनारोपितं, किं वाऽगृहीतविधि(४)भेदकमिति । आद्य आह । व्याघातादिति । रूप(५)व्यावृत्त्या अनुगतस्य विधेरलीकत्वमिति चेत् । किमतद्रूपव्यावृत्त्या, रूपमात्रवृत्त्या वा । आद्ये, अतदिति । द्वितीये, स्वरूप(६)मात्रेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

रूपव्यावृत्त्येति । स्वरूपमात्रेतिलिखनात्स्वरूपादेरभिन्नस्य ! इत्यर्थः। विधिर्नामेति मूलम्, सत्स्वरूपस्यैव विधित्वादिति भावः ॥

कल्पलता ।

तदत्र धर्मो(७)त्तरस्य मतं शङ्कते । स्फुरत्विति । यदाह 'असत्यरूपमादर्शयन् विकल्पः कथं वास्तवसद्‌भावमादर्शयेत् तयोरत्यन्तवैधर्म्या'दिति । विध्यलीकमिति (हि) कर्मधारयोऽत्र विवक्षितः, तथा च विधित्वमलीकत्वं च नैकत्र सम्भवति, किञ्चित्वं हि

(१) हि—नास्ति पा० कलि० मु० पु० । (२) दित्य—पा० २ पु० ।

(३) त्व। रूप—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) व्यक्ति—कलि० मु० पु० पा० । विरोधि—पा० २ पु० ।

(५) अतद्रूप—पा० २ पु० ।

(६) ये रूप—कलि० मु० पु० पा० । (७) दृष्टधर्मो—पुण० मु० पा० ।

कल्पलता ।

विधित्वमकिञ्चित्त्वं स्वलीकत्वमिति परिहरति । न व्याघातादिति । ननु गोत्वमगोव्यावृत्तिरिति कृत्वाऽलीकमित्युच्यते(१), व्यवहारबलात्तु(२) विधिरेव, अतो विध्यलीकत्वं न विरुद्धमित्यत आह । अतद्रूपेति । स्वलक्षणस्याप्यतद्रूपव्या(३)वृत्तिसम्बन्धादलीकत्वमेव(४) प्रसज्येते(५)त्यर्थः । ननु स्वलक्षणेऽतद्रूपपरावृत्तित्वं, गोत्वादिकं(६) तु रूपमात्रपरावृत्तिरिति कथं स्वलक्षणस्यालीकत्वमित्यत आह । रूपमात्रेति । स्वलक्षणादेतावता भेदेपि पुनः पूर्वोक्त एव व्याघातः, न ह्येकं निःस्वरूपं सत्स्वरूपं चेत्यर्थः ॥

विध्यंशस्यारोपितत्वाद्यम(७)दोष इति चेन्न । स्वलक्षणविधेर्विकल्पासंस्पर्शात्, सामान्यविधेरनु(८)-

दीधिति ।

द्वितीयं शङ्कते । विध्यंशस्येति । स्वलक्षणरूपो विधिरारोप्यते, सामान्यरूपो वा । आद्ये, स्वलक्षण(९)विधेरिति । तत्र मम इति शेषः । द्वितीये, सामान्येति(१०) । न हि क्वचिदपि कश्चित्सामान्यरूपो विधिरुपेयते भवता, य इहारोप्येत (इति) ।

दीधितिटिप्पणी ।

द्वितीयम्, विधित्वेन आरोपितम् । स्वलक्षणविधेरिति तथा च कथं घट इत्याकारविकल्पे स्वलक्षणस्यारोपः स्यादिति मूलीयभाव । अन्य

(१) व्येत—पुण० पु० पा० ।
(२) बलत्तु—पुण० पु० पा० ।
(३) व्यप(?)—कलि० मु० पु० पा० ।
(४) मेव—पुण० पु० पा० ।
(५) प्रसज्येत इ—कलि० मु० पु० पा० ।
(६) गोत्व—पुण० पु० पा० ।
(७) द्यमेव—कलि० मु० पु० पा० ।
(८) विधेरप्यनाप्यनायु—पुण० पु० पा० ।
(९) स्वलक्षणस्य—पा० २ पु० ।
(१०) सामान्येति—कलि० मु० पु० पा० ।

पगमात्, परिशेषा(१)दलीकविधौ विरोधस्यैव स्थितेः।

दीधिति ।

तथा चारोपासम्भवादलीके भासमाने तदीयमेव विधित्वं वाच्यम्, तथा च विरोध एवेत्याह । परिशेषादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

इति मूलम्(२) । तथा च तदेवारोप्यते यदन्यत्र स्थले अभ्युपगम्यत इत्यर्थः । अन्यत्रानभ्युपगममेव दर्शयति । न हि क्वचिदपीति अन्य इत्यस्यार्थकथनम् । तदीयम् अलीकीयम् ॥

कल्पलता ।

नन्वलीके विधित्वमारोपितं स्फुरतीति विध्यलीकमिति ब्रूम इति कुतो विरोध इति शङ्कते । विध्यंशस्येति । अलीके स्वलक्षणस्य विधेरारोपो(३) न सम्भवति, अरोपो हि विकल्पस्तत्र च स्वलक्षणस्फुरणं त्वया(४) नेष्यते । सामान्यं यद्गोत्वादि स एव विधिस्तत्रारोप्यत इत्यपि नास्ति, सामान्यविधेस्त्वयाऽनङ्गीकारात्, तथा चालीकमेव विधिरित्या(५)पातं, तत्र च विरोध उक्त एवेति परिहरति । स्वलक्षणेति ॥

भेदाग्रहाद्विधिव्यवहारमात्रमेतदि(६)ति चेत् ।

दीधिति ।

तृतीयं शङ्कते । भेदाग्रहादिति । अभेदव्यवहारो हि व्यावर्तकेन(७) रूपेणानुपस्थितयोरुपस्थितयोश्च साधारणेन भेदाग्रहा-

(१) परिशेषा—पा० २ पु० ।
(२) क्षाम अविधेरप्यनुपगमात् । इति टिप्पणीकृन्मतो मूलपाठ ।
(३) रोपाद्वा—कलि० मु० पु० पा० ।
(४) त्वया च—पुण० पु० पा० ।
(५) विरोधिता—पुण० पु० पा० ।
(६) मायमि—कलि० मु० पु० पा० ।
(७) व्यावर्तकेण—पुण० पु० पा० ।

सम्भवेदप्येतत्, यदि स्वलक्षणमपि विधित्वमपहाय स्फु(१)रेत्, यदि चा(२)लीकमपि निषेधरूपतां परिहृत्य प्रकाशेत(३)। न चैवम्। उभयोरपि निरंशतया प्रकारान्तरमुपादायाप्रथनात्, अप्रथमानरूपासम्भवाच्च। काल्पनिकस्याप्यं(४)शांशिभावस्यात(५)

दीधिति।

द्भवेत्, न चेह तत्सम्भव इत्याह। सम्भवेदपीत्यादि। निषेधरूपताम् विधिविलक्षणरूपताम्(६)। उभयोरपि। भवतामिति शेषः(७)। निरंशतया निर्द्धर्मकतया। प्रकारान्तरम् साधारणं रूपम्। (८) अत एव विनापि साधारणं रूपं(८) उपस्थितयोर्व्यावर्तकविधित्वनिषेधत्वाग्रहेण भेदाग्रहाद(९)भेदव्यवहार इत्यपि नास्ति, स्वतो विलक्षणतदुभयातिरिक्तयोर्विधित्वनिषेधत्वयोर्भवता तत्रानभ्युपगमात्, तत्र तयोर्निर्धर्मकत्वादित्याह। अप्रथमानेति। निर्द्धर्मकयोरपि तयोः काल्पनिकाभ्यामेव विधित्वनिषेधत्वाभ्यां सह काल्पनिको धर्मधर्मिभावो भविष्यतीत्याह। काल्पनिकस्येति। अंशांशिभावः धर्मधर्मिभावः। अत एव नित्यं विशेषदर्शनग्रस्त-

दीधितिटिप्पणी।

विधिवैलक्षण्यस्यैव विधित्वव्यावर्तकत्वादाह। निषेधरूपतामिति। भवतामिति पूरणेन व्याचष्टे। उभयोरिति। निरंशतयोरस्य व्याख्यामाह। निर्धर्मकेति। तदुभयातिरिक्तयोरिति। तथा च तदतिरिक्त-

(१) परिस्फु—पुस्त० पु० पा०। (२) यदि च ऽ—पुस्त० पु० पा०।
(३) प्रकाशेत्—पुस्त० पु० पा०।
(४) विकल्पा—कलि० मु० पु० पा०, पा० २ पु०। (५) स्यादत—पुस्त० पु० पा०।
(६) अत्र विधायादिरूपान्तरस्य विनापि निषेधरूपतां भासनादाह। विधिविलक्षणरूपतामिति।—पुस्तकस्थ।
(७) भवताम्—पुस्त० पु० पा०।
(८) अतएव साधारणं रूपमित्यन्तः पाठः नास्ति, कलि० मु० पु०।
(९) भेदेना—कलि० मु० पु० पा०।

एव मूल एव निहि(१)तः(२) कुठारः ।

दीधितिः ।

त्वादेव । मूले भेदाग्रहे, तदधीनत्वात् कल्पनायाः । अथा-सत्ख्यात्युपनीतस्य विधित्वस्य निषेधत्वस्य च विधौ निषेधे च ग्राहको विकल्प एव विशेषदर्शनम्, अतस्तद्विरहदशायां भेदाग्रहो न विरुध्यत इति चेन्न । तत्र विधिर्निकल्पासंस्पर्शात्, असत्ख्यातिनिरासात्(३), गोत्वादौ प्रतीयमानस्य विधित्वस्य वास्तवत्वे बाधकाभावाच्चेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

विधित्वनिषेधत्वयोरभावे तदग्रहणे तदुभयग्रहणमित्येव नास्ति, तयोर्विधित्वादिस्वरूपत्वादिति भावः । कथं तस्य मूलत्वमत आह । तद्धीनत्वादिति । ननु विकल्पे अलीकधर्मिणि विधित्वविकल्प एव विशेषदर्शनं, अन्यस्याभावात्, तथा च तत्पूर्वं विशेषदर्शनाभावाद्दनुगृहीतादेकमुपपन्नमिति ? स्वयं दर्शयति । अथेति ॥

कल्पलता ।

ननु स्वलक्षणविधेरारोपं न ब्रूमो येन विकल्पे(४) तत्स्फुरणं स्यादपि तु तद्भेदाग्रहमात्रं ब्रूम इति शङ्कते । भेदाग्रहादिति । भेदाग्रहो विध्यलीकयोस्तदा भवेत्, यदि विधिर्विधित्वेन न स्फुरेदलीकं वा तत्त्वेन, तथा च न सम्भवति, द्वयोरपि तत्त्वेनैव स्फुरणात्, न हि शुक्तित्वेनैव भासमानायाः शुक्ते रजतभेदाग्रहः सम्भवति व्यवहारोपयोगी चे(५)ति परिहरति । अथेदमिति । निरंशतया निर्धर्मक(६)तया । प्रकारा-

(१) मूले निह—पुस्त० पु० पा० । (२) निहितो—पा० २ पु० ।

(३) ननु विधेर्विकल्पास्पर्शेऽपि निर्विकल्पकभावी तादृशो विकल्प एव विशेषदर्शनमिति वाच्यमित्यनुशयादाह । असत्ख्यातीति ।—गुणानन्द । (४) विकल्पेन—पुस्त० पु० पा० ।

(५) पयोगी चे—पुस्त० पु० पा० । (६) निर्धर्मिक—पुस्त० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न्तरम् स्वरूपातिरिक्तं प्रकारम् । ननु यः प्रकारो न भासते तेन भेदाग्रहः स्यादित्यत आह । अप्रथमानेति । तत्र प्रमाणाभावादिति भावः । एतच्च परमतेनोक्तम्, तेन विधौ रूपान्तरानभ्युपगमात् । अलीकमात्रपरं चैतत् । ननु अलीकस्वलक्षणयोः पार(१)मार्थिकधर्माभावेऽपि काल्पनिकं धर्ममादायारोप एव स्यात्, तथा च विधेर्विकल्पासंस्पर्शेऽपि न दोष इत्यत आह । काल्पनिकस्येति । आरोपस्य हि मूलं भेदाग्रहः, स तु नि(२)रस्तस्तदा का आरोपसम्भावनेत्यर्थः । न च विशेषदर्शने सत्यप्याहार्य एवायमारोपः स्यादिति वाच्यम् । तस्य व्यवहारानङ्गत्वात्, व्यवहारार्थमेव हि स्फुरणं चिन्त्यत इति भावः ॥

साधारणं च रूपं विकल्पगोचरः, न चालीकं तथाभवितुमर्हति । तस्य (हि) देशकाला(३)नुगमो न स्वाभाविकः(४), तुच्छत्वात् । न काल्पनिकः, तस्याः(५)

दीधिति ।

प्रकारान्तरेण वास्तवविधिस्फुरणं साधयति । साधारणं चेति । साधारणम् बहुतरदेशकालसम्बद्धम् । (तस्य अलीकस्य ।) का-

दीधितिटिप्पणी ।

देशकालाद्यनुगम इति लिखनाशाह । साधारणमिति । उपाधिपदेनात्र स्वधर्मसंक्रामकमुच्यते, कल्पना च तदैव उपाधिर्भवितुं पार्यते,

(१) पर—पुस्त० पु० पा० । (२) स चेत्रि—पुस्त० पु० पा० ।
(३) कालाद्य—पा० १ पु० । (४) न भाविक—इति शङ्करमिश्रसम्मत पाठः ।
(५) तस्या—पा० २ पु० ।

क्षणिकत्वात् । नारोपितः(१), अन्यत्राप्यप्रसिद्धेः(२) ।

दीधितिः ।

क्षणिक इति कोऽर्थः । किं कल्पनौ(३)पाधिकः, तथा च स्वधर्म एव बहुदेशकालसम्बन्धः(४) कल्पनया गोत्वादौ गृह्यत इति, अथान्यदीय एवायं कल्पनाया विषय इति । आद्येपि सम्बन्धो विषयित्वं, वृत्तिर्वा । नाद्यः, गोत्वादि नानादेशकालविषयकमिति प्रतीत्यापत्तेः । अन्त्ये त्वाह । क्षणिकत्वादिति । बहुकालानवस्थायित्वादित्यर्थः(५) । बहुदेशा(६)वृत्तित्वाद्येत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं दूषयति । नारोपित इति । असत्ख्यातेश्च निरासादिति भावः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

यदि अलीकगोत्वादौ स्वधर्मं बहुतरदेशकालसम्बन्धं संक्रामयतीत्यभिप्रेत्याह । तथा चेति । स्वं कल्पना । काल्पनिक इत्यस्य एवमर्थं इत्याह । अथेति । ज्ञानस्वरूपकल्पनाया उभय(विध) एव सम्बन्धः विषयिता वृत्तित्वं चेति तदभिप्रायेणाह । आद्य इति । क्षणिकत्वनिबन्धनं बहुतरकालस्थायित्वं भवति, तथा च एकाभावविशेषणाभाव एव बहुतरदेशकालसम्बन्धाभाव इत्याह । ? बहुतरेति । स्वयं दोषमाह । बहुदेशेति । तैरनेकवृत्त्यनङ्गीकारादित्यर्थः । इदं च मूलोक्तक्षणिकत्वादिति हेतोर्न लभ्यते इति स्वातन्त्र्येणोक्तम् । ननु अन्यथासिद्धत्येव्यसत्ख्यातिबलादेवोपस्थितं स्यादत आह । असत्ख्यातेश्चेति ॥

कल्पलता ।

प्रकारान्तरेण विधिस्फुरणं साधयति । साधारणं चेति । अनुगतप्रत्ययोऽनुगतधर्माधीनः, न चालीकम-

(१) नाप्यारोपित—इति शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः, नारोपितोऽपि—पुस्त० पु० पा० ।
(२) ऽप्रसिद्धेः—पुस्त० पु० पा०, अन्यत्र सिद्धे—पा० २ पु० ।
(३) कल्पनौ—कलि० मु० पु० पा० । (४) बहुदेशकालसम्बद्धः—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) बहुकालेति । यदपि समानकालीनयावदाश्रयवृत्तित्वमस्त्येव तथापि न नित्यवत् बहुकालवृत्तित्वमेव तस्य वाच्यम् । अन्यथा क्षणिकत्वानुपपत्तेः तदुपगमनाद नेति भेदः । पुस्त० पु० पा० ।—पुस्तकस्थ ।
(६) बहुकाला—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

नुगतमित्यर्थः । भाविकः स्वाभाविकः । तुच्छत्वात् निःस्वभावत्वात् । ननु कल्पना संवृत्तिः, सा स्वकीयमनुगमं गोत्वादावलीके प्रतीप्यतीत्यत आह । न काल्पनिक इति । कल्पनाया अपि संवृत्तेर्देशतः कालतश्चाननुगमात्, ज्ञानत्वेन तस्या अपि क्षणिकत्वादित्यर्थः । ननु गोत्वादि यद्यप्यलीकमननुगतं च, तथाप्यन्यत्र दृष्टं देशत्वानुगमं तत्रारोपयिष्यतीत्यत आह । नाप्यारोपित इति । तादृशस्य कस्यापि त्वयाऽनभ्युपगमादित्यर्थः ॥

भेदाग्रहादेकत्वमात्रमनुसन्धीयत इति चेन्न । भाविकस्य(१) भेदस्याभावात्, भावे वा काल्पनिकत्व(स्य)व्याघातात् । परमार्थासतः परमार्थाभेदपर्यवसा-

---

दीधिति ।

अननुगतानामप्यलीकानां भेदाग्रहादभेदारोपेणानुगतव्यवहार इत्याह । भेदाग्रहादिति । अलीकानां भेदः पारमार्थिको वा, परमार्थासत्ताको वा, आरोपितो वा, आरोपितासत्ताको वा, अलीको वा, व्यधिकरणो वा । आद्ये, भाविकस्येति । भावे वेति(२) । तद्गतभेदस्य पारमार्थिकत्वे तस्यापि पारमार्थिकत्वात्, असतः सदाश्रयत्वानुपगमात् । द्वितीये, परमार्थेति । तद्भेदस्य तत्रासत्त्वं

दीधितिटिप्पणी ।

तत्तद्व्यक्तिमात्रवृत्तीनामलीकानामतद्व्यावृत्तीनां परस्परं भेदाग्रहादनुगतव्यवहार इत्यर्थः । तद्पारमार्थिकत्वेऽपि तत्कृतभेदः पारमा-

---

(१) चेन्न । स्वाभाविकस्य— पा० १ पु० । (२) भावे वेति—कलि० मु० पु० पा० ।

यित्वात्। आरोपितस्याग्रहानुपपत्तेः, अभेदारोपानवकाशाच्च(१)। आरोपितासत्त्वस्य परमार्थसत्त्वप्रसङ्गात्। चतुःकोटि(२)निर्मुक्तस्य चा(३)तिप्रसञ्जकत्वात्, तद-

दीधितिः।

यदि पारमार्थिकं तदा तत्र तदभेदोऽपि परमार्थिक इति(४),यथा स्वलक्षणे स्वभेदासत्त्वस्य पारमार्थिकत्वे स्वाभेदः पारमार्थिकः(५), तथा च सिद्धं नः समीहितमिति। तृतीये, आरोपितस्येति। आरोपस्यैव(६) तद्ग्रहरूपत्वात्(७), भेदग्रहे चाभेदारोपानवकाशात्(८), आरोपितभेदस्य(९) पारमार्थिकाभेदपर्यवसायित्वात्, आरोप्या(१०)रोपविषयपारमार्थिकत्वमन्तरेणारोपानुपपत्तेः। एतेन कालान्तरारोपितस्य(११) तदानीमग्रह इत्यपि प्रत्युक्तम्। चतुर्थे, आरोपितासत्त्वस्येति। भेदस्य च पारमार्थिकत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोरपि परमार्थिकत्वात्प्रालीकत्वमिति। पञ्चमे, चतुःकोटीति। कोटिः प्रकारः। अलीकभेदाग्रहस्याभेदारोप-

दीधितिटिप्पणी।

थिकः स्यादत आह। प्रसत्त इति। तत्र तत्त्वव्याप्तिवृत्त्यलीके। सिद्धं न इति। तत्वद्वेऽव्याप्तिवृत्तितत्त्वद्धर्माणामभेदसिद्धावेकानुगतधर्मः सिद्ध इत्यर्थः। एतेन आरोप्यारोपविषयपारमार्थिकत्वमन्तरेणारोपानुपपत्तिः इत्यादिरूपेण दोषेण। तदा कोदोष अत आह। भेदस्य चेति।

(१) °नवकाशात्—पुस्त० पु० पा०। (२) चतुष्कोटीति—पुस्त० पु० पा०।
(३) निर्मुक्तस्य—पुस्त० पु० पा०। (४) पारमार्थिको—कलि० मु० पु० पा०।
(५) पारमार्थिक इति-पुस्त० पु० पा०। (६) आरोपितस्यैव—कलि० मु० पु० पा०।
(७) तद्ग्रहरूपत्वात्, भेदग्रहरूपत्वात्।—पुस्तकस्थ।
(८) अभेदारोपेति। तद्ग्रहेऽपि तदनुगतस्वरूपारोपेति भावः।—पुस्तकस्थ।
(९) आरोपितभेदस्येति। आरोपित विषयस्य पारमार्थिकत्वे इति भावः।—पुस्तकस्थ।
(१०) आरोप्य इत्यन्तरेणारोपविषयत्वेन ... अत्र ... , इत्यन्वयः।
... ।—पुस्तकस्थः।
(११) तदानीमग्रह—पुस्त० पु० पा०।

ग्रहस्य त्रैलोक्येपि सुलभत्वात् । अन्यत्र पारमार्थिकभेदप्रतीतौ कथमभेद आरोप्यतामिति चेत्(१) । एवं तर्हि यस्य प्रतिभासे येन्नारोप्यते नियमेन तस्यैवाप्रकाशे तदारोप्यम्, न तु तन्नामकमात्रस्य(२), अतिप्रसञ्जकत्वात्(३) । अत एव. न व्यधिकरणस्यापि(४)

दीधितिः ।

हेतुत्वे तस्य सार्वत्रिकतया सर्वत्रैवाभेदारोपः(५) स्यादित्यर्थः । अलीकभेदाग्रहस्य सत्त्वेपि पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबन्धान्ना(भेदा)रोप इत्याशङ्कते । अन्यत्रेति । तर्हि पारमार्थिकभेदग्रहस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे अलीकभेदाग्रहस्य(६) तथात्वे मानाभाव इत्याह । एवमिति । कथं तर्हि रजत एव रजतभेदग्रहे न रजताभेदप्रत्यय इति चेत्, रङ्गादौ सतः पारमार्थिकस्य रजतभेदस्यारोपेण प्रतिबन्धादिति प्रतीहि । कूर्मरोमवाजिविषाणयोः कथं नाभेदप्रत्यय इति चेत्,परमार्थसतोरेव रोमविषाणयोरारोपितकूर्मवाजिसम्बन्धयोः पारमार्थिकभेदग्रहेण प्रतिबन्धादिति गृहा

दीधितिटिप्पणी ।

प्रकारः उक्तचतुष्टयप्रकारः । व्याप्तिप्रयोजकत्व निरस्यति । तर्हीत्या दि । कथ तर्हीति । पारमार्थिकभेदग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वे रजते पारमार्थिकरजतभेदाभावात् प्रतिबन्धो न स्यादित्यर्थः । पारमार्थिक भेद एव उक्तः, न तु तदधिकरणे पारमार्थिक इत्यभिप्रेत्याह । रङ्गादाविति । असत्ख्यात्युपनीतानभिप्रेत्य शङ्कते । कूर्मलोमेत्यादि । अनयोरलीकत्वेन पारमार्थिकभेदाभावादित्यर्थः । पारमार्थिकपरस्परभेदग्र

(१) चेत् न—पुस्त० पु० पा० । (२) तन्नामकमात्रं—पा० २ पु० ।
(३) अतिप्रसङ्गात्—पुस्त० पु० पा० । (४) व्यधिकरणस्य—पा० २ पु० ।
(५) घटपटादौ पारमार्थिकभेदग्रह विगमे अलीकभेदाग्रहस्य सत्त्वादभेदव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ।—गुणानन्द । (६) अलीकभेदग्रहस्य—पुस्त० पु० पा० ।

सतोऽसतो वा भेदस्याग्रहोऽभेदारोपोपयोगीति ।

दीधितिः ।

११एवं शशशृङ्गवाजिविषाणयोरप्यनुसन्धेयम्, असत्ख्यातौ(१) साधकाभावस्योक्तत्वात् । पक्षे, अत एवेति । परेषामसद्रूप-भेदस्यासत्त्वात्(२) । व्यधिकरणस्य यस्य कस्यचिद्भेदस्याऽग्रहो यद्यभेदग्रहे हेतुः, तदा तस्य सार्वत्रिकत्वात् गृह्यमाणभेदानामप्य-भेदप्रत्ययप्रसङ्गः । अथ निखिलानामेव तेषामग्रहस्तथा, तर्हि(३) ययोः कयोश्चिदपि भेदग्रहे क्वाप्यभेदप्रत्ययो न स्यादिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

हेण । पक्षमिति । अत्र विशेष्ययोर्भेदाभावात पृथगुक्तम् । अनुसंधानं चैवं नीलपीतघटयोर्नीले पीताभेदग्रहे तदभेदप्रत्ययवत् शशीये वाजीया भेदप्रत्ययकाले अभेदप्रत्ययः, अन्यदा तु नेत्यर्थः । ननु मया असत्ख्या-त्युपनीताऽखण्डकूर्मरोमादिविषयस्यैव फक्किका कृतेत्यत आह । असत्त्वातायिति । व्यधिकरणभेदं यत्किञ्चित्पदार्थेन विकल्प्य दूषयति । यस्य कस्यचिदिति ॥

कल्पलता ।

ननु विकल्पविषयाणामलीकानां परस्पर(४)भेदो न गृह्यत(५) एतावता(६)ऽनुगतप्रत्ययः स्यादिति शङ्क्यते । भेदेति । पारमार्थिकस्तावदलीकानां भेदो नास्ति यद्ग्रहः स्यादित्याह । भाविकस्येति । नन्वस्तु तेषां

कल्पलता।

पारमार्थिको भेद इत्यत आह । भात्वे वेति(१) । पारमार्थिकधर्माश्रयत्वेन विकल्पविषयाणां(२) पारमार्थिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः(३) । ननु यथा रजते रजतभेदः परमार्थतोऽसन्नेव (न) गृह्यते, तथा विकल्पविषयाणां पारमार्थिकोऽसन्नेव(४) भेदः स्यादित्यत आह । परमार्थेति । यथा(५) रजतस्य तत्र परमार्थाभेदः(६) पर्यवस्यति, तथा कल्पनाविषयाणामपि परमार्थाभेदः स्यात्, तथा च सिद्धं विकल्पविषयाणां देशकालानुगमो विरोधित्वं(७) चेत्यर्थः । ननु विकल्पविषयेषु यो भेद आरोपितः तस्याऽग्रहं ब्रूम इत्यत(८) आह । आरोपितस्येति । आरोपश्चाग्रहश्चेति विरोध इत्यर्थः । ननु यस्य भेदस्यासत्त्वमारोप्यते तस्याग्रहः स्यादित्यत आह । आरोपितेति । असत्त्वं चेदारोपितं तदापि परमार्थसन्नेव भेदस्तत्र(९) स्यात्, तथा च पुनरलीकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । कोटिः प्रकारः । त्रैलोक्येति । तथा च सर्वत्रैवानुगतप्रत्ययः स्यादिति भावः । ननु घटपटादावत्यन्तविलक्षणे भेदप्रतीतिरेवास्त्यतो न भेदाग्रहः, न च तदधीनोनुगतप्रत्यय(१०) इत्याह । अन्यत्रेति । (११)पारमार्थिकभेदग्रह(१२)श्चेद-

(१) आह । भवद्वेत्यमिति—पुण० पु० पा० । (२) विकल्पे विषयाणां—कालि०मु०पु०पा० ।
(३) प्रसङ्ग इत्यर्थ —पुण० पु० पा० । (४) परमार्थासन्नेव—पुण० पु० पा० ।
(५) यथा तत्र—पुण० पु० पा० । (६) परमार्थोभेद,—पुण० पु० पा० ।
(७) नुगमोपि विषयत्व—कालि० मु० पु० पा० ।
(८) तस्याग्रह स्यादित्यत—पुण० पु० पा० । (९) भेद—पुण० पु० पा० ।
(१०) तदधीनोऽनुगतप्रत्यय—कालि०मु० पु० पा० । (११) एव तर्हीति-पुण० पु० पा० ।
(१२) भेदप्रत्यय—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

भेदारोपपरिपन्थी, तदा पारमार्थिकभेदाग्रह एवाभेदारोपानुगुणः स्यादिति विकल्पाविषयाणां पारमार्थिकभेदो(१)ऽभ्युपगन्तव्यः, यदग्रहेणाभेदारोपः स्यादिति पारमार्थिकधर्मकतया(२) सिद्धं पारमार्थिकत्वं विकल्पविषयाणामित्यर्थः । (तन्नामकेति । अन्यपदेश्यभेदस्येत्यर्थः ।) अत एवेति । अतिप्रसञ्जकत्वादेवेत्यर्थः । न हि यमजयोर्भेदो न गृह्यते एतावतैव शुक्तिरजतयोरभेद आरोप्यते, घटस्य वा स्वात्मप्रतियोगिकोऽसद्भेदो न गृह्यते एतावतैव शुक्तिरजतयोरभेद आरोप्यते इत्यर्थः ॥

नापि न्यायादन्यापोहसिद्धिः, तदभावात्। यद्भावाभावसाधारणं तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठं यथाऽमूर्तत्वम् , यद्वात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यव्यवहारहेतुस्तदन्यव्यावृत्तिरूपम्, इति न्यायौ स्त इति चेन्न।कालात्य-

---

दीधितिः ।

व्यावृत्तिनिष्ठमिति । निष्ठा स्वरूपम् । इति अनेन प्रकारेण । तेनानुरूपो(३)पन्यासः । कालात्ययापदेशात् धर्मिग्राहकप्रत्यक्षेण विधित्वेनैवोल्लेखात् । अनेकरूपशालिनोपि विधेः

दीधितिटिप्पणी ।

गोत्वस्यान्यव्यावृत्तिनिष्ठत्वेपि व्यावृत्त्यात्मकत्वं न सिद्धमत आह। निष्ठेति । अनुरूपम् प्रकृतानुरूपम् । कालात्ययापदेशो हेतुर्धर्मीति, प्रत्येतदस्य व्याख्यानं, तत्पक्षस्य बाधमात्रशङ्का। विधित्वेनैवेति। तथाच

---

(१) पारमार्थिक एव भेदो—पुस्त० पु० पा० । (२) धर्मवत्तया इति—पुस्त० पु० पा० ।
(३) तेनो—पुस्त० पु० पा० ।

यापदेशात् । न हि प्रथमानस्य निष्ठा न्यायसाध्या नाम, प्रथनशरीरं तु(१) चिन्तितमेवेति निष्फलः(२) प्रयासः । यदा चानलीक एव ध्रुवं(३) न्यायस्यानुभवाभासः(४), तदा कैव कथाऽलीके । न हि तस्याप्रतीयमानमपि किञ्चिदस्ति यन्न्यायेन साध्यमित्युक्तम् ।

दीधितिः ।

सम्भवद(त्य)गृह्यमाणं रूपं यदाऽनुभवबाधान्न सिद्ध्यति, तदा कथमसम्भवद(त्य)गृह्यमाणरूपस्यालीकस्यागृह्यमाणमनुभवबाधितं रूपं सेत्स्यतीत्याह । यदा चेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मूले प्रत्यक्षेण बाधो दृष्ट इत्यर्थः । न हीति मूलम, इतरथा प्रथमानस्य इतरथा निष्ठा न न्यायसाध्या इत्यर्थः । प्रथनबलादेव सिद्ध्यतीत्याह प्रथनेति मूलम् । अनुभवात् अनुभवसकाशात् । दीधितौ अनुभवबाधात् विरुद्धानुभवबाधात् ॥

कल्पलता ।

गोत्वादीनामन्यव्यावृत्तिरूपत्वे प्रमाणं शङ्कते । यदिति । भावाभावसाधारण्यम् अस्तिनास्तिप्रत्ययाविषयत्वम्, आश्रय(५)नाशानाशयोरव्यनाशित्वं वा । अन्यव्यावृत्तिर्निष्ठा स्वरूपं यस्येत्यर्थः । तथा च गोत्वमन्यव्यावृत्तिस्वरूपं भावाभावसाधारणत्वात्(६), अत्यन्तविलक्षणानां शबल(७)धवलादीनां सालक्षण्यव्यवहारहेतुत्वाद्वा । सालक्षण्यम् समानलक्षणत्वम्, सा-

(१) प्रथनशरीर—पा० ३ पु० । (२) निष्फला—पा० ३ पु० ।
(३) दृष्टैव—पुस्त० पु० पा० । (४) न्यायस्यानुभवाभास नाम —पुस्त० पु० पा० ।
(५) स्वाश्रय पुस्त० पु० पा० । (६) साधारण्यात्—पुस्त० पु० पा० ।
(७) शबला—पुस्त० पु० पा० ।

कल्पलता ।

इत्यं वा । अत्रोभयत्र बाधमाह । नेति । प्रत्यक्षतो विधेः स्फुरणस्य(१) व्यवस्थापितत्वादिति भावः । एतदेवाह । न हीति । यदेति । अनौष्ण्यसाधकमपि न्यायमौष्ण्यग्राहि(२) प्रत्यक्षं बाधते चेत्, तदा अलीकसाधकं सुतरां तद्विरोधिप्रत्यक्षं बाधिष्यत(३) इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षमपि स्वविषये न्यायं बाधतां, विषयान्तरे न्यायः प्रवर्त्तिष्यत एवालीकेपीत्यत आह। न हीति॥

किञ्चेदं भावाभावसाधारण्यं न तावदुभयरूपत्वम्, विरोधात्। न तद्धर्मत्वम्, अनभ्युपगमात्। न हि गोत्वमभावस्यापि धर्म इत्यभ्युपगम्यते। न तद्धर्मित्वम्, अने(४)कान्तात्। व्यक्तिरपि(५) भावाभावधर्मशालिनी, न निषेधैकरूपेति। न तदुभयसादृश्यम्, असम्भवात्।

दीधितिः ।

उभयेति । भावाभावावुभयम्(६) । निषेधैकेति । स्वाभावनिषेधरूपत्वेपि(७) स्वतो विधित्वात् । सादृश्यम् सादृश्यरूपत्वम्(८) । असम्भवात् अभावावृत्तित्वेन तथात्वासम्भवात् , स-

दीधितिटिप्पणी ।

स्वत इति । तथाच स्वतो निषेधरूपतैव साध्यं कृतमिति भावः ।

(१) विधिस्फुरणस्य—पुस्त० पु० पा० ।
(२) प्रमाणमौष्ण्यग्राहि—पुस्त० पु० पा० ।   (३) बाधिष्यत—पुस्त० पु० पा० ।
(४) अने—कालि० पु० पु० पा० ।   (५) धर्मशालि हि—पा० २ पु० ।
(६) [illegible]
(८) [illegible]

को विरोधो येन प्रतिबन्धः सिद्ध्येत्(१)। तस्य विधिरूपतायामस्तिना(म) किमधिकमुपनेयमिति चेत्, निषेधरूपत्वे(पि) नास्तिना(म) किमधिकमपनेय(२)मिति समानम्। अत एव साधारण्यमिति चेत्, तथापि किं

दीधितिः।

प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या। विधिरूपत्वे बाधकं शङ्कते। तस्येति। अस्तिना विधित्वबोधकेन। उपनेयम् विधेयम्(३)। तथा चास्तीति पुनरुक्तम्। विधित्वशून्यत्वबोधकं च नास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम्। निषेधत्वम् विधित्वशून्यत्वम्। अपनेयम् निषेध्यम्। अत्रास्तीति विरुद्धमित्यपि द्रष्टव्यम्। अत एव पौनरुक्त्यविरोधाभ्यामेव। भावाभावबोधकास्तिनास्ति व्यपदेशा(४)योग्यत्वमेव(५) भावाभावसाधारण्यम् भावत्वसाधकम्(६), एकैकव्यपदेशायोग्यत्वेनैकैकान्यात्मकत्वं, एकैकात्मकत्वविरहो(७)

दीधितिटिप्पणी।

यत इति। एतच्च व्यपदेशवाचकत्वे हेतुः। विरुद्धमिति। गौर्नास्तीति विरुद्धमित्यर्थः। विधित्वेन समं साक्षाद्विरोधसूचनायाह। निषेधत्वमिति। तथा च एतदेव साधारण्यपदेन विवक्षितमिति भावः। पूरणेन व्याचष्टे। अत एवेत्यादि। उभयसाधारण्येन विरोध एवायातीत्यभिप्रायेणाभासमाह। एकैकेति। गोत्वं न भावात्मकं तद्व्यपदेशायोग्यत्वात्, एवं नाभावात्मकमित्येव साध्यमत्यत्र हेतुना भवति, ईदृशहेतोरेतद्व्याप्यत्वात्, न तु भवत्साध्य। एवञ्च भावाभावानात्म·

(१) सिद्ध्येत—पा० २ पु०। (२) किमधिकमुपनेय—कलि० मु० पु० पा०।

(३) उपनीतमानभ्रम निराकर्तुमाह। विधेयमिति।—गुणानन्दः।

(४) व्यपदेश—कलि० मु० पु० पा०।

(५) पौनरुक्त्यस्य विकल्पपक्षेऽसम्भवादाह। व्यपदेशायोग्यत्वमिति।—गुणानन्दः।

(६) प्रकृते योजयति। अभावत्वसाधकमिति। नेत्यादेरिति शेषः।—गुणानन्दः।

(७) एकैकान्यात्मकत्वम्, एकैकान्यत्वभावकत्वम्, एतच्च एकमात्रिकाशाविषाणादिव्यावृत्तम्, तद्व्याचष्टे। एकैकात्मकत्वमिति।—गुणानन्दः।

त(१)दुभयात्मक(त्व)मुभयपरीहारो वेत्यशक्यमेतत्।

दीधितिः।

वा सिध्यत् अर्थाद्भावाभावात्मकत्वे भावाभावात्मकत्ववि-
रहे वा पर्यवस्येत्, तच्च विरोधान्न सम्भवतीत्याह। तथापीति॥

दीधितिटिप्पणी।

कत्वं वस्तुनो विरुद्धमित्येतदपि विरोधान्न सम्भवतीत्यर्थः॥

कल्पलता।

किञ्च न्यायोऽपि विचारं न सहत इत्याह। किञ्चे-
ति। विरोधादिति। न हि य एव भावः स एवा-
भाव इति भवतीत्यर्थः। न हि(२) गोत्वादेर्भावाभा-
वोभयधर्मत्वमस्माभिरभ्युपगम्यत इत्याह। न तदि-
ति। ननु गोत्वे जातित्वं वर्त्तते, वर्त्तते च गुणाद्यत्य-
न्ताभावः, इत्युभयधर्मित्वमेव भावाभावसाधारण्यं
स्यादित्यत आह। न तद्धर्मित्वमिति। अनैकान्तिक-
त्वमाह। व्यक्तिरपीति। ननु व्यक्तेरपि स्वाभाव-
निषेधात्मकत्व(३)मस्त्येवेत्यत आह। निषेधैकेति।
विधित्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्यर्थः। असम्भवादिति।
भावाभावयोर्हि सादृश्यं तदुभयवृत्तितायां गोत्वादे-
र्भवेत्, नचैतत्सम्भवतीत्यर्थः। ननु भावे चाभावे
चातद्व्यावृत्तिरस्त्येवेति तत्स्वरूपं गोत्वं कथं तदुभय-
सादृश्यं न भवेदित्यत आह। अतद्व्यावृत्त्यैवेति। गो-
त्वादेरतद्व्यावृत्तिरूपतायां सिद्धायां तथा स्यात्, तद्रूप-
ता च न सिद्धे(४)त्यर्थः। केचित्तु भावाभावात्मकं गो-

(१) किमेत—पुस्त० पु० पा०।
(२) ननु—पुस्त० पु० पा०।
(३) स्वाभावनिषेधात्मक—पुस्त० पु० पा०।
(४) सिद्धेति—पुस्त० पु० पा०।

कल्पलता।

त्वादेः साद्दश्यमिति शङ्कार्थमाहुः । गोत्वे च न
भावत्वं नाप्यभावत्वमिति परि(१)हारार्थं वर्णि(२)-
तवन्तः । तच्चिन्त्यम् । अस्तिनास्तिसामानाधिकर-
ण्यमिति । अस्तिनास्तिप्रत्ययविषयत्वमित्यर्थः, त-
दुभयपदवाच्यत्वं(३) वा । विरोधमेव विवृणोति ।
न हीति । एकस्य विधिनिषेधप्रत्ययाविषयत्वादित्य-
र्थः। अन्यथासिद्धिं(४) विपरीतुमा(५)शङ्कते । प्र-
कारान्तरमिति । आश्रयनाशानाशप्रयुक्तमस्तिना-
स्तिसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तर्हि तद्ध(६)टितं
विधेरपि गोत्वस्यास्तिनास्तिसामानाधिकरण्यं ना-
न्यव्यावृत्तिरूपतासाधनायालम्, अन्यथासिद्धे(७)रि-
त्याह । तर्हीति । प्रतिबन्ध इति । यद्भावाभावसाधारणं
तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठमिति प्रतिबन्ध इत्यर्थः । तस्येति ।
सामान्यस्य गोत्वादेः, तथा च गौरेतावतैवास्तित्वे
लब्धेऽस्तीति पुनरुक्तमित्यर्थः । नास्तीति विरुद्धमि-
त्यपि द्रष्टव्यम् । निषेधेति । नास्तीति पुनरुक्तं अस्ती-
ति विरुद्धमिति समानमित्यर्थः । अत एवेति । अ-
स्मादेव विरोधपौनरुक्त्यभयादित्यर्थः । उभयात्मक-
त्वम् भावाभावात्मकत्वम् । उभयपरीहारः न भा-
वत्वं नाप्यभावत्वम् । अशक्यमिति । परस्परविरोधे
हि न प्रकारान्तरस्थितिरित्यर्थः ।

(१) स्वापत्ति परी—पुस्त॰ पु॰ पा॰। (२) र्थं वाचि—कलि॰ पु॰ पा॰।
(३) तदुभयपदवाच्यं—पुस्त॰ पु॰ पा॰। (४) अन्यथासिद्धं—पुस्त॰ पु॰ पा॰।
(५) विपरीतुं—पुस्त॰ पु॰ पा॰। (६) तद्य—कलि॰ पु॰ पा॰।
(७) भावभाव मन्यथा सिद्धि—कलि॰ पु॰ पा॰।

तस्मादस्तिनास्तिभ्यामुपाध्यन्तरोपसम्प्राप्तिः, प्राप्तोपाधिनियमो वेति सार्थकत्वं तयोः। तदेतद्द्विधावपि तुल्यम्। शान्ताशेषविशेषत्वा(१)दलीकपक्षे क्वोपाध्यन्तरविधिस्तन्नियमो(२) वेति विशेषदोषः। ततो गोशब्दो गोत्वविशिष्टव्यक्तिमात्राभिधायी(३) पर्यवसितः, तास्तु विप्रकीर्णदेशकालतया नार्थक्रियार्थि(४)प्रार्थना(५)मनुभवितुमीशत इति प्रतिपत्ता विशेषाकाङ्क्षः। सा च तस्याकाङ्क्षा(६) अस्ति गोष्ठे कालाक्षी धेनुर्घटोध्नी महाघण्टा(७) नन्दिनीत्यादिभिर्नियामकैर्वि-

दीधितिः।

तत्किमस्तिनास्तिव्यपदेशावनुपपन्नावेवेत्यत आह। तस्मादिति। उपाध्यन्तरम् देशकालविशेषतत्त्वासत्त्वरूपम्। तस्याप्राप्तौ(८) प्रापणं, प्राप्तौ तु नियमनमिति। (शान्ताशेषविशेषत्वात् निःस्वरूपत्वात्। प्रतिपत्ता गोपदजन्यगोज्ञानवान्। विशेषाकाङ्क्षः गौरितिवाक्यश्रवणानन्तरं अस्त्यादिविशेषाकाङ्क्षः, गौरितिवाक्यश्रवणानन्तरं अस्त्यादिविशेषमाकाङ्क्षत इत्यर्थः।)

दीधितिटिप्पणी।

कालविशेषो वर्तमानत्वादिरूपः। प्राप्तोपाधीत्यादिपूर्वग्रन्थेन पौ-

(१) विशेषत्वा—पा० २ पु०। (२) तन्नियमो—पा० २ पु०।

(३) गोत्वविशिष्टव्यक्तौ व्यक्तिमात्रमभिधाय—पा० २ पु०। गोत्वविशिष्टव्यक्तिमात्राभिधायी—का० पु० पा०। (४) नार्थक्रिया—पा० २ पु०।

(५) प्रार्थनाम्, इच्छादिरूपाम्। प्रार्थनामनुभवितुम्, प्रार्थनाविषयतामासादयितुम्।—शुणानन्द।

(६) क्षः। सा च तस्याकाङ्क्षा—कालि० क्षु० पु० पा०। (७) महाघण्टी—पुस्त० पु० पा०।

(८) अस्तीत्यस्य फलमाह। अप्राप्ताविति। नास्तीत्यस्य तदाह। प्राप्ताविति। प्रकृताश्रि-त्यर्थः। नियमनम्, इतरव्यावृत्तिः। शुणानन्द।

धायकैर्वा निवार्येत(१) इति विधौ न(२) कश्चिद्दोषः। गोत्वविशिष्टसदसद्व्यक्तिमात्रप्रतीतेरस्तदेवास्त्यादि(३)-पदप्रयोगवैफल्य(४)मिति चेत्, तावन्मात्रप्रतिपत्त्यर्थमेवमेतत्(५)। आधि(६)कप्रतिपत्त्यर्थन्तु तदुपयोगः, तस्य प्रागप्रतीतेरित्युक्तम्।

दीधितिः।

अस्तित्वादिकं न धर्म्यतिरिक्तं, धर्मधर्मिणोरभेदादित्याशयवाना(७)शङ्कते। गोत्वेति। धर्मधर्मिणोर्भेद एवेत्याशयेनोत्तरयति। तावन्मात्रेत्यादि। अथ भावाभावसाधारण्यं आश्रयस्य सत्त्व इव विनाशेऽप्यविनाशित्वम्, तदन्यथासिद्धम्(८), नित्यत्वात्, कार्यस्यैवाश्रयनाशनाश्यत्वात्॥

दीधितिटिप्पणी।

ननूक्तमाशङ्क्याह। अस्तित्वादिकमिति। तथाच गौरित्यनेनापि धर्मी उक्तः, अस्तीत्यनेनापि च स इति वैयर्थ्यमित्यर्थः। पूर्वं तु एतत्प्रोक्तमित्यर्थः। स्वयं पूर्वपक्षयति। अथेति। सिद्धान्तयति। तदिति। यदुक्तं तत्। अन्यथासिद्धम् अप्रयोजकमित्यर्थः। तदेवाह। नित्यत्वादिति। गोत्वस्य नित्यतानिबन्धनैवाश्रयनाशेऽप्यविनाशिता, न तु भवदुक्तसाध्यनिबन्धनेत्यर्थः॥

कल्पलता।

निषेधरूपत्वेऽस्तिनास्तिसामानाधिकरण्येन विरोधपौनरुक्त्ये यथा त्वया समाधेये, तथा विधिरूपत्वेमयाऽपीत्युपसंहारव्याजेनाह। तस्मादिति। उपाध्य-

(१) निवर्तते इति शङ्करमिश्रसम्मत. पाठः। (२) इति न विधौ-पुस्त० पु० पा०।
(३) स्तदस्तीत्य—पा० १ पु०। (४) वैयर्थ्य—पुस्त० पु० पा०, पा० १ पु०।
(५) दर्शयत्येव तत्-कलि० मु० पु० पा०। (६) अन्ये—कलि० मु० पु० पा०।
(७) इत्याशयेना—पुस्त० पु० पा०। (८) अन्यथासिद्धम् अप्रयोजकम्। गुणानन्दः।

कल्पलता।

न्तरोपसङ्क्रान्तिमग्रे स्वयमेव स्फुटयिष्यति। स्वप-
क्षे(१) नैतदपि सम्भवतीत्याह। शान्तेति(२)। अली-
कस्य केनाप्युपाधिना वैशिष्ट्यमेव न सम्भवतीति न
विधिः(३)। स्वपक्षेऽस्तिनास्तिसामानाधिकरण्यं सम-
र्थयति। तत इति। तास्तु व्यक्तयः। अर्थक्रियार्थी
गोकार्यदानदोहनाद्यर्थी। तत्प्रार्थनाम्(४) तदुपा-
दित्साम्। अनुभवितुम् प्राप्तुम्, भू प्राप्ताविति धा-
त्वनुसारात्। तदयमर्थः, गां दद्यात् गां धुक्ष्व गां ब-
धानेति देशितः सर्वासां गवां दानादेरशक्यत्वया तां-
वदुपादित्सैव नोत्पद्यते, दूरे (तु) प्रवृत्तिः, यदा तु
विशेषमधिगच्छति, विशेषोपादानमहिम्ना तदा प्रवर्त्त-
ते, स च विशेषो यत्रप्राप्त एव बोध्यते तदा विधायकैः
(मः), यदा तु सामान्यतो देशादीनां प्राप्तानामेव वि-
शेषो बोध्यते तदा नियामकैः, चाकारस्तु व्यवस्थितवि-
कल्पार्थः। सा चाकाङ्क्षा निवर्त्तत इत्यग्रेतनेनान्वयः।
एवं च गौरस्तीति तत्कालीनध्वंसाप्रतियोगित्वं बो-
ध्यते। नास्तीति तत्कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तदा-
श्रयत्व बोध्यते। आत्मास्तीत्यात्मनो वर्त्तमानकाल-

कल्पलता ।

(तावन्मात्रेति) । अस्त्यादिपदानामपि यदि गोत्वविशिष्टपिण्डप्रतिपत्तिमात्रं फलं तदा भवत्येव पौनरुक्त्यं, एतदेव तु नास्तीत्यर्थः ॥

यस्तु निपुणम्मन्यो विकल्पमेव पक्षयति स्म, यज्ज्ञानं यद्भावाभावसाधारणप्रतिभासं न तेन तस्य

दीधितिः ।

पक्षयतीति । गोत्वं व्यावृत्तिरूपं विधिरूपं वा (न) पक्षः । आद्ये सिद्धसाधनम्, अन्त्ये आश्रयासिद्धिः, सिद्धौ वा(१) बाध इति दोषं परिजिहीर्षुर्निपुणम्मन्यो न तु निपुणः । गोविकल्प इत्यत्रापि गौरनुपाख्यः, स्वलक्षणो वा, विषयतया पक्षता(२)वच्छेदकः, आद्ये अस्माकमाश्रयासिद्धिरसत्ख्यातिविरहात् । द्वितीये च, भवतां स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वात्(३), गोचरत्वे वा बाधः, गौर्गौरित्यनुगतव्यवहारहेतुत्वेन पक्षत्वमिति यदि(४), तदा तादृश(व्यवहार)विषयत्वादिना तदिति समा-

दीधितिटिप्पणी ।

बाध इति । विधौ उपस्थितेऽभावत्वसाधनं बाधितमित्यर्थः । इति दोषपरिजिहीर्षानिबन्धनो निपुणम्मन्य इत्यर्थः । कथं न निपुण इत्यत्र हेतुमाह । गोविकल्पेति । प्रकृतपक्षेऽपि तद्दोषसत्त्वादित्यर्थः । अनुपाख्यः अलीकः । भवतामाश्रयासिद्धे: बाधस्य च अनुमाने सत्त्वादित्यर्थः । समानत्वादिति । मयापि तथैव कर्तव्यत्वादित्यर्थः । तावद्दूरप्रयासवैफल्यमिति(५) । अनेन प्रकारेण व्यक्तिव्यावृत्त्योः पक्षत्वसम्भवादिति भावः । यज्ज्ञानमिति मूले, यादृशं ज्ञानं यस्य भावेऽभावेऽपि सति जायते

(१) सिद्धौ—कलि० मु० पु० पा० । (२) पक्ष—पुग० पुस्त० ।
(३) स्वलक्षणस्य विकल्पागोचरत्वे दाश्रयासिद्धिरित्यनुसन्ध्यते । गुणानन्दः ।
(४) यदा—पुग० पु० पा० ।
(५) समानत्वात्तावद्दूरप्रयासवैफल्यमिति टिप्पणीकृन्मतो दीधितिपाठः प्रतिभाति ।

विषयि(१)त्वम्, यथा गोज्ञानस्याश्वेनेत्यादि । तद्यदि

दीधितिः ।

नत्वात् । इत्यादीत्यादिपदेन(२) गोलक्षणभावाभावसाधारणप्रतिभासश्च गोविकल्प इत्यस्य(३) सङ्ग्रहः । तद्भावाभावसाधारण्यं हि तस्य सत्त्व इवासत्त्वेपि जायमानत्वं वा(४), तदस्तित्वनास्तित्वयोर्यादृशत्वं तदग्राहकत्वं तादृशत्वं(५) तदग्राहकत्वमिति(६) वा, तदस्तित्वनास्तित्वाकाङ्क्षोत्थापकत्वं वा, तद्विरहो वा, तदस्तित्वनास्तित्वाग्राहकत्वं वा । नाद्यः, विकल्पस्य विषयाज-

दीधितिटिप्पणी ।

तस्य स न विषय इत्यर्थः । यथा गोज्ञानमश्वे सत्यसत्यपि जायते तत्राश्वाविषयत्वरूपसाध्यमपि, प्रकृते च गवि सत्यसत्यपि गोज्ञानं जायत इति तस्य स्वलक्षणगवाविषयत्वसिद्धौ अलीकविषयत्वमेवायाति, अलीके च न भावरूपं गोत्वमिति सिद्धमतद्व्यावृत्तिरूपगोत्वविषयत्वं गोविकल्पस्येत्यर्थः । यथेत्यादिना उदाहरणमेव दर्शितं न तूपनय इति तद्दर्शनमप्याह दीधितौ । इत्यादीति । तदस्तित्वेति । तस्य गवादिव्यक्तेः अस्तित्वनास्तित्वयोर्यादृशत्वं, एतत्समुदायार्थमाह । तदग्राहकत्वमिति । तस्यापि व्यक्तिरूपस्यापि(७) । एतदर्थमाह । तदग्राहकत्वमिति । गोज्ञानं गवास्तित्वनास्तित्वाऽग्राहकवत् गोरपि न ग्राहकमित्यर्थः । तद्विरहः उत्थापकत्वविरहः । द्वितीयविकल्पे यद्दृष्टान्तीकृतं तन्मात्र एवान्तिमविकल्पं दर्शयति । तदस्तित्वेति । अतो नाभेदः । विकल्पस्येति । विकल्पो यदि विषयजन्यः स्यात्तदैव तज्जन्य-

(१) विषय—कालि० मु० पु० पा० ।

(२) उपनयस्यादर्शितत्वान्न्यूनतामाशङ्क्याह । आदिपदेनेति । गुणानन्द ।

(३) इत्यस्येत्यनन्तरं उपनयस्येति शेष । (४) जायमानत्वं—कालि० मु० पु० पा० ।

(५) नास्तित्वयोर्यादृशत्वे—कालि० मु० पु० पा० ।

(६) यादृशत्वनादृशत्वयोर्विशेषणे तदग्राहकत्व, साधारण्यशब्दार्थः तादृश, तथा चास्तित्वनास्तित्वसाधारण्य तदग्राहकत्वं ज्ञाने रूपे बोध्यते इति विकल्प इति भाव ।

(७) यादृशं तदग्राहकत्व तस्य पि तदग्राहकत्वमिति वा इति टिप्पणीकृन्मतः दीधितिपाठः प्रतिभाति ।

गोविकल्पस्याश्वा(१)विषयत्वमेव तद्भावाभावसाधारण्यं गव्यपि बाह्ये तथा, ततः साध्याविशिष्टत्वम्(२) ।

दीधितिः ।

न्यस्य विनापि विषयत्वोपपत्तेः, अजनकस्यापि विषयत्वाविरोधात्, कथमन्यथा तत्रालीकं स्वाकारो वा विकल्पविषयः । द्वितीये त्वाह । तद्यदीति । बाह्ये स्वा(३)कारातिरिक्ते वस्तुनि(४) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

त्वाभावेन तद्विषयत्वाभावः सिद्ध्येदित्यर्थः । विज्ञानवादिमतेनाह । स्वाकारो वेति । उभयोरप्यजनकत्वादिति भावः । तद्यदीतीति प्रथम मद्वरूपदृष्टान्ते योजनं । अत्र च साध्याविशिष्टत्वं विकल्पितहेतोस्तद्ग्राहकत्वरूपेण विशेष्येण समं योज्यम् ॥

कल्पलता ।

गोत्वमन्यव्यावृत्तिरूपमित्य(५)त्र विधिरूपतया प्रतीयमानस्य गोत्वस्य पक्षीकरणे बाध एव, अन्यस्य तु गोत्वस्याप्रतीततयाऽऽश्रयासिद्धिरिति तदुभयदोष(६) परिजिहीर्षुर्ज्ञानश्रीर्विकल्पमेव पक्षयति स्म, तदेतस्य नैपुण्यम् । विकल्पोपि(७) विषयेण निरूपणीयः, स च विधिरूपतयैव भासत इति तथापि बाधा(८)प-रीहार इति निपुणम्मन्यता । यज्ज्ञानमिति । गोज्ञानं न(९) गोविषयं गोभावाभावसाधारणत्वात् अश्व(१०) ज्ञानवदिति मानार्थः । यद्वा अयं गौरिति विकल्पो(११)

(१) गोविकल्पस्याश्व—कलि० मु० पु० पा० । (२) साध्याविशिष्टत्वम् -पुस्त० पु० पा० ।
(३) स्वे स्वा-पुस्त० पु० पा० । (४) वस्तुनीत्यलीकव्यवच्छेदाय ।—पुस्तक (।
(५) गोत्वमन्यव्यावृत्तिरूपम्—क लि० मु० पु० पा० ।
(६) तदुभयदोष—पुस्त० पु० पा० । (७) विकल्पो—कलि० मु० पु० पा० ।
(८) बाधा—पुस्त० पु० पा० । (९) गोज्ञानं—कलि० मु० पु० पा० ।
(१०) अश्व—पुस्त० पु० पा० । (११) गोविकल्पो—पुस्त० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न गोविषयकः तद्भावाभावसाधारणत्वात् गां यथा-नेति गोविकल्पवदिति भावार्थः। यथा गोज्ञानस्याश्वेन विषयेणा(१)विषयित्वमिति वदता अश्वज्ञानस्यापि गवा विषयेणाविषयित्वमिति ध्वनितम्। तथा चाश्वज्ञानमेव दृष्टान्तः, अन्यथोपसंहाराभावात्। गोभावाभावसाधारणत्वं यदि गवाविषयत्वमेव, तदा साध्याविशिष्टत्वमित्याह। तद्यदीति। गोज्ञानस्याश्वेन विषयेणा(२)विषयित्वमश्वाविषयत्वेनैव त्वया वाच्यमिति भावः। गत्यपीति। गोविकल्पस्य गोत्व(३)लक्षणभावाभावसाधारण्यं तदविषयत्वमेव, तथा च साध्याविशिष्टत्वमित्यर्थः।) यद्वा(४) यो विकल्पो यद्भावाभावसाधारणः स न(५) तेन विषयेण विषयी, यथा गोविकल्पोऽश्व(६)भावाभावसाधारणत्वात्साऽश्वेन विषयेण विषयी, तथा (च) गोत्व(७)लक्षणं (न) गोविकल्पविषयो न वा गोत्वं विधिरूपं तद्विषय इति। अत्र त(८)द्भावाभावसाधारणत्वं यत्तदविषयत्वे हेतूकृतं तद्विकल्प्य दूषयति। तद्यदीति(९)। गोविकल्पस्याश्वभावाभावसाधारणत्वमश्वाविषयत्वमेव गोत्व(१०)लक्षणभावाभावसाधारणत्वमपि गोत्व(११)लक्षणाविषयत्वमेव वाच्यं, तथा

(१) विषयेण—पुण० पु० पा०। (२) विषयेण—पुण० पु० पा०।
(३) गोत्व—पुण० पु० पा०। (४) यद्वा—नास्ति, पा० कलि० मु० पु०।
(५) साधारण स—कलि० मु० पु० पा०।
(६) गोविकल्प यथाश्व—पुण० पु० पा०। (७) गोत्व—पुण० पु० पा०।
(८) अत्र य—पुण० पु० पा०। (९) तदा ईति—कलि० मु० पु० पा०।
(१०) गोत्व—पुण० पु० पा०। (११) गोत्व—पुण० पु० पा०।

कल्पलता।

च साध्याविशिष्टत्वं(१), तदविषयत्वेनैव तदविषयत्व-साधनादित्यर्थः(२)। एवं गोत्वेपि विधि(३)रूपे बाध्यम्॥

अथास्त्यादिविशेषाकाङ्क्षा, तदाऽसाधारण्यम्। न ह्युदाहृतो गोविकल्पोऽश्वा(४)स्त्यादिविशेषमाकाङ्क्षति। नियमविधौ तु विरोध एव। न ह्यतद्विषयस्य तद्विशेषनियमाकाङ्क्षा नाम, गोज्ञानस्याश्व(५)विशेषनियमाकाङ्क्षाप्रसङ्गात्।

दीधिति।

तृतीये, अस्तित्वादिसामान्याकाङ्क्षोत्थापकत्वं, देशविशेषादिनियततदाकाङ्क्षोत्थापकत्वं वा। आद्ये, अथेति। असाधारण्यम्, दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात्। तदेव विवृणोति। न हीति। विरोधश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। अतद्विषयविकल्पस्य(६) तत्रास्तित्वाद्याकाङ्क्षाहेतुत्वायोगादिति। अन्त्ये, नियमेति। असाधारण्यं चेत्यपि(७) द्रष्टव्यम्। न चतुर्थः, असिद्धेः। गोविकल्पस्यास्तित्वाद्याकाङ्क्षाहेतुताया अनुभवसिद्धत्वात्, क्वचिदजननस्य कार-

दीधितिटिप्पणी।

मूले, असाधारण्यमिति। प्रकृतहेतोर्निश्चितसाध्यवति गोविकल्पेऽश्वास्तित्वाद्याकाङ्क्षानुत्थापकतया व्यावृत्ततया असाधारण्यमित्यर्थः। असिद्धेरिति। गोविकल्परूपपक्षे गवास्तित्वनास्तित्वाद्या-

(१) वैशिष्ट्यं—पुस्त० पु० पा०। (२) साधनादिति भाव—पुस्त० पु० पा०।
(३) गोत्वेपि विधि—पुस्त० पु० पा०। (४) गोविकल्पोऽश्व—पुस्त० पु० पा०।
(५) गोज्ञानस्यापि क लि० पु० पा०।
(६) अतद्विषयेति। गोत्वलक्षणविशेषेत्यर्थः। सामान्यतो धर्मिज्ञानस्य जिज्ञासाहेतुत्वादिति भाव।—गुणानन्द।
(७) असाधारण्यञ्चेत्यपीति। तथा चैवकारोऽप्यर्थ इति भाव। तर्हि पूर्वपक्षे विरोधस्य एव, अत्र साधारणस्येति ध्येयम्।—गुणानन्द।

दीधितिः ।

णान्तर(१)विरहप्रयुक्तत्वात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

काङ्क्षानुत्थापकत्वरूपो हेतुः स्वरूपासिद्ध इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु यो विकल्पो यत्रास्त्यादिविशेषाकाङ्क्षामुत्थापयति स तेन विषयेण विषयी (न) भवतीति व्याप्तिर्विवक्षितेत्यत आह । अथास्त्यादीति । गोविकल्पस्याश्वगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वेनाश्वाविषयत्वं यथा तथा (गो)गोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वेन गवाविषयत्वं साध्यं, तत्र गोविकल्पस्याश्वगोचराकाङ्क्षोत्थापकत्वमेव नास्ति, येनाश्वाविषयत्वं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन गवाविषयत्वं सेत्स्यतीत्यर्थः । एतदेवाह । न हीति । दृष्टान्त एवायमनुपपन्नः, साधनविकलत्वपर्यवसायित्वात्, सामान्यतस्तदाकाङ्क्षोत्थापकत्वस्य साधनस्यैव ततो व्यावृत्तेः, अत एवा(स्या)साधारण्यमित्यर्थः(२) । ननु तद्धर्मनियामकत्वं तदविषयकत्वे(३) हेतूकर्त्तव्यमि(४)त्यत आह । नियमेति । गेहे गोष्ठे वा गौरिति तद्धर्मनियामकत्वं तद्विषयतया व्याप्तमतो विरोधात्तदविषयतां न साधयतीत्यर्थः । विरोधमेव स्फुटयति । न हीति । ननु कथमयं विरोध इत्यत आह । गोज्ञानस्येति । अश्वाविषयत्वेनैवोभयासिद्धत्वे(५)त्यर्थः ॥

(१) कारणान्तरम्, तत्कालेष्टसाधनताज्ञानादि ।—गुणानन्द ।

(२) ०ण्यमिति भावः—पुस्त० पु० पा० ।

(३) तदविषयत्वे—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) कर्तव्य इ—पुस्त० पु० पा० ।

(५) विरुद्धत्वेन—कलि० मु० पु० पा० ।

तदीयसदसत्त्वानुपदर्शनं चेत्, तद्यदि स्वरूपमेव ततोऽसिद्धिर्दोषः । न हि गोविकल्पो गोस्वरूपं नोपदर्शयतीति(१) मम कदापि सिद्धम्, तव चाद्यापि । उपाध्यन्तरं चेदनैकान्तः(२) । न हि यो यस्योपाध्यन्तरं नोपदर्शयेत् नासौ तदपीति(३) नियमः ।

दीधितिः ।

पञ्चमे त्वाह । तदीयेति । अनेकान्तः व्याप्यत्वासिद्धः(४) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न हीत्यादितो न नियम इति पदेन व्याप्तेरेव निषेधो दर्शितो मूले, स च व्याप्यत्वासिद्धिरेवेत्यतोऽत्रापि तथा व्याचष्टे । अनेकान्त इति । तथा च व्यभिचारे साध्ये व्याप्यत्वासिद्धेर्व्यभिचारित्वेपि तादात्म्येन व्याप्यत्वासिद्धेः साध्यतेति भाव. ॥

कल्पलता ।

ननु गोविकल्पस्य गोत्व(५)लक्षणसदसत्त्वानुपदर्शकत्वाद्गोत्व(६)लक्षणाविषयत्वं सेत्स्यतीत्यत आह। तदीयेति । सदसत्त्वं यदि गोस्वरूपमेव तदा तदनुपदर्शकत्वं हेतुः स्वरूपासिद्ध एवेत्यर्थः । ननु मया तस्य गोस्वरूपानुपदर्शकत्वमभ्युपगम्यत एवेति कथं स्वरूपासिद्धिरि(७)त्यत आह । तवेति(८) । अद्यापि

(१) न प्रतिपादयतीति—पा० २ पु० । (२) चेदनेकान्त —पुण० पु० पा० ।

(३) तमपीति—पा० २ पु० ।

(४) अग्रे नियमाभावस्यैवोपपादनान्नियमाभावपरतया व्याचष्टे । व्याप्यत्वेति नेति केचित । सर्वत्र सहचारदर्शनाभावानैकान्त इत्यतो व्याचष्टे । व्याप्यत्वेति । अनुकूलतर्काभावान्न व्याप्तिरित्यभिप्रायः । अत एवाग्रे अनुकूलतर्कशङ्का नन्नु नियम एवेति ।

(५) गोत्त्व—पुण० पु० पा० । (६) गोत्त्व—पुण० पु० पा० ।

(७) मभ्युपगम्यत एवे—पुण० पु० पा० । (८) तवेति—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

त्वया धर्मे क्रियमाणे(१) तत्स्वरूपानुपदर्शनं न साधितमस्ती(२)त्यर्थः। ननु सदसत्त्वं न वस्तुरूपं येनासिद्धिः स्यात्, अपि तु सत्त्वासत्त्वयोस्तद्गतध(३)र्मयोरनुपदर्शकत्वं हेतुः स्यादत आह। उपाध्यन्तरमिति। धर्मिभिन्नमित्यर्थः। अनैकान्त इति। धर्मानुपदर्शकमपि धर्म्युपदर्शकं भवत्येवेत्यनैकान्त इत्यर्थः। सन्दिग्धानैकान्तिक इत्यन्ये। अनियममेव दर्शयति। न हीति॥

ननु नियम एव। तथाहि। यत्र यत्समवेतधर्म(४)बोधनं न तत् तत्स्वरूपबोधनं, यथा गोविकल्पशब्दौ तुरगे। तथा च तौ गव्यपि नीलत्वापेक्षयेति व्याप-

दीधितिः।

बोधनत्वं बोधरूपत्वं, बोधजनकत्वं च, व्युत्पत्तिभेदात्(५), तथा च विकल्पे धर्मबोधरूपत्वेन धर्मिबोधरूपत्वाभावः, शब्दे च धर्मबोधकत्वेन(६) धर्मिबोधकत्वाभावः साध्य इति। अपासिद्धो हेतुर्गोधर्मगोत्वबोधनत्वात् तयो(७)रत(८) आह। नीलेति। तथा च यत्किञ्चिद्धर्मबोधनत्वं(९) हेतुर्न तु धर्मभा-

दीधितिटिप्पणी।

बोधनपदस्य करणसाधनतायां विकल्पासंग्रहः, तस्य बोधरूपत्वात्, भावसाधने च व्यपदेशासंग्रहः, तस्य बोधस्वरूपत्वाभावादत आह। बोधनत्वमिति। व्युत्पत्तीति। उक्तोभयव्युत्पत्ते-

(१) क्रियमाणेपि—पुण० पु० पा०। (२) साधितमि—पुण० पु० पा०।
(३) तद्गतधर्म—कलि० मु० पु० पा०। (४) यत्समवेतधर्मा—पुण० पु० पा०।
(५) व्युत्पत्तिभेदात्, भावकरणव्युत्पत्तिकृतप्रत्ययभेदात्।—गुणानन्दः।
(६) धर्मबोधकत्वे—कलि० मु० पु० पा०।
(७) तयोः, गोविकल्पगोशब्दयोः।—गुणानन्दः। (८) तयोरित्यत—पुण० पु० पा०।
(९) यत्किञ्चिदिति। तन्निष्ठयावद्धर्मोपाधकत्वमिति फलितार्थः।—गुणानन्द।

कानुपलब्धिः। धर्मिबोधेपि(१) हि धर्माणां कस्यचिद्बोधः कस्यचिदबोधश्चेत्युपकारभेदान्नियमः स्यात्, उपकारभेदश्च(२) शक्तिभेदाद्भवेत्। न चैवं प्रकृते, अनवस्थाप्रसङ्गात्। ततः(३) शक्तेरभेदादुपकाराभेदे(४)

दीधितिः।

प्राबोधनत्वमिति भावः। नियमं(५) साधयति। धर्मीति। धर्माणां, मध्ये। एतदुक्तं भवति, ज्ञायमाने धर्मिणि धर्मस्य ज्ञानं धर्मिणि(६) सत्तामात्रेण, धर्मिजनितज्ञानानुकूलोपकारशालित्वेन वा, आद्ये अयुगपत्सर्वधर्मग्रहणध्रौव्यं, अन्त्ये धर्मिणोपकारस्य जननं(७) स्वरूपेण, तदनुकूलशक्तिशालित्वेन वा। आद्ये अविरोधात्सर्वत्रोपकाराधानाद्युगपत्सर्वग्रहणम्। द्वितीयेऽपि शक्तिरेका, अनेका वा। एका चेत् पूर्वोक्तम(८)नुवर्त्तते।

दीधितिटिप्पणी।

रेव ग्रहणादित्यर्थः। धर्माणां कस्य धर्मस्येत्यनन्वयादाह। मध्य इति। सामुदायिकार्थमाह। एतदुक्तमिति। सत्तामात्रेणेति। धर्मिणि धास्तवधर्माणां सत्ताऽस्तीत्येतन्निबन्धनं धर्मोऽपि तज्ज्ञाने भासत इत्यर्थः। धर्मिजनितेति। उपकारो व्यापारविशेषः। धर्मिणा धर्मज्ञानानुकूलोपकारविशेषो धर्मनिष्ठो जन्यत इति मतादित्यर्थः। तदनुकूलेति। तथाच धर्मिणाऽदौ शक्तिर्जन्यते शक्त्या च धर्मनिष्ठोपकार इति भावः। सर्वत्रेति। सर्वधर्मनिष्ठ एव ज्ञानानुकूलोपकारोपि स्यादित्यर्थः। एका सर्वधर्मोपकारजनिका। अनेका एकैकधर्मोपकारजनिका। पूर्वोक्तम् सर्वधर्मग्रहणप्रसञ्जनम्।

(१) धर्मिबोधे—पा० १ पु०।

(२) उपकारभेदः—पुण० पु० पा०। उपकारभेदश्च—पा० १ पु०।

(३) तत—पुण० पु० पा०। (४) दुपकारभेदे—पा० १ पु०।

(५) यत्किञ्चिद्धर्माबोधनत्व एव तत्र धर्मिबोधनत्वाभाव इति नियममित्यर्थः।

(६) धर्मिणि—नास्ति, पा० पुण० पु०। (७) जनन-पुण० पु० पा०।

(८) पूर्वोक्तम्, युगपत्सर्वग्रहणम्।—गुणानन्दः।

-सर्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो वेति द्वयी गतिरिति प्रति-

दीधितिः।

अनेका चेत् तज्जननायानेक(१)शक्त्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्था। धर्मिस्वरूपमात्राधीनत्वे(२) धर्मिकारणाधीनत्वे(३) वा शक्तेर्भेदानुपपत्तिः, शक्तियौगपद्या(४)च्चोपकारस्य ज्ञानस्य च यौगपद्यमावश्यकं, तदुक्तम्—

दीधितिटिप्पणी।

अनेका चेदिति। प्रथमं धर्मिणा एकधर्मबोधानुकूला शक्तिर्जन्यते न कथमितरधर्मबोधानुकूला इत्येतदर्थं तादृशशक्तिजनकशक्त्यन्तरमाधाद्दित्यभ्युपेयम्, सापि कथं न जायत इत्यत्रापि शक्त्यन्तरं मास्तीत्यभ्युपेयं, एवं चेदनवस्थेत्यर्थः। न च यादृशी शक्तिः प्रथमं जायते सैव तदीयधर्मबोधानुकूलशक्तिजनिकेति वक्तव्यमतो नानवस्थेति वाच्यम्। तेन धर्मिण एव तादृशशक्तीनां तुल्यत्वोपगमेऽनवस्थाश्वानात्, धर्मिणि तादृशशक्तिजनकशक्तिः प्रथमं जायते न त्वन्यधर्मानुकूलेति विचारेणानवस्थापर्यवसानात्। नन्वेता अनेकशक्तयो न शक्त्यन्तराधीना वक्तव्या येनानवस्था स्यात्, किन्तु ताः शक्तयो धर्मिस्वरूपमात्रादेव भवन्तीति वक्तव्यमत आह। धर्मिस्वरूपेति। शक्तेरिति। तथाच कथं विभिन्नाः शक्तय इति मत, इतरकारणाभावात्तस्मिन्नेतद्द्वितीयक्षण एव वा सर्वा जनयितव्याः, तथाच लाघवात्ता एका एव कल्प्यन्त इति भावः। भेदोपपत्तावपि दोषमाह। शक्तियौगपद्याच्चेति। तथाच तदेव पूर्वोक्तदूषणमिति भावः। एकोपकारक इति। एक उपकारको यस्य तादृशो, धर्मे ग्राह्य इत्यर्थः।

(१) चेत्तज्जननाय त्वनेक-पुस्त॰ पु॰ पा॰। तज्जननाय, अनेकशक्तिजननाय।-गुणानन्दः।

(२) धर्मिस्वरूपमात्राधीनत्वेन-कलि॰ मु॰ पु॰ पा॰।

(३) धर्मिकारणाधीनत्वेन-कलि॰ मु॰ पु॰ पा॰। भनित्ये भावहेतुजेति मतपक्षुकृत्वाह। धर्मिकारणेति।— गुणानन्दः।

(४) ननु तत्र पाकजरूपादाविव न धर्मभेदक यथापि किञ्चिद्वाच्यमत आह। शक्तियौगपद्यादिति।—गुणानन्द।

न्धसिद्धिः। दुष्प्रयुक्तमेतत्(१)। उपाधितद्वतां भेदे प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वादेव तदयौगपद्ये बोधाबोधोपपत्तेः। प्रतिनियतसामग्रीबोध्यत्वस्यापि स्वभाववैचित्र्यनिबन्धनत्वात्, तस्यापि स्वकारणाधीनत्वात्, तस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, तस्यापि कार्योन्नेयत्वादिति।

दीधितिः।

एकोपकारके ग्राह्ये नोपकारास्ततोऽपरे।
दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्ग्रहे सकलग्रहः(२)॥ इति।

टीकाकारोपदर्शितस्तु ग्रन्थो(३) विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयत इति प्रमाणटीकायामेवानुसन्धेय इति। तस्य स्वभा(४)ववैचित्र्यस्य(५)। स्वकारणेति जन्य(६)मुपाधिमधिकृत्य। तस्य कारणस्य। स्यादेतत्, सिद्धे बोधकसामग्रीप्रतिनियमे(७) तन्नियामकस्वभाववैचित्र्यमास्थेयं, तदे(८)व तु कुत इत्यत आह। तस्यापीति। तदा(९) व्यवहितस्य गुणीभूतस्यापि सामग्रीप्र-

दीधितिटिप्पणी।

अयमर्थः, ग्राह्यधर्मिणामेक एव यदि बोधानुकूलोपकारकः स्वीक्रियते तदा ततो हेतोर्नापरे तन्नोपकाराः, तथाच तस्मिन्यत्किञ्चिद्धर्मे दृष्टे सति ये धर्मा न दृष्टाः तत्कालं वास्तवं न ज्ञाताः तेषामपि निखिलधर्माणां तादृशयत्किञ्चिद्धर्मग्रहकाले ग्रहः स्यादित्यर्थः। धर्मधर्मिणोरभेदे धर्मिबोधे यावद्धर्मबोधोऽनुपपन्न इत्यत आह। उपाधितद्वतां

(१) दुष्प्रयुक्तमेतद्—पुस्त० पु० पा०।

(२) ग्राह्ये, धर्मिणि। एकोपकारके, धर्मनिष्ठोपकारानुकूलैकशक्तिमति। तत एकस्य धर्मेषु स्वज्ञानानुकूला अपरे, भिन्नाभिन्ना, नोपकारा यत्र भावयन्ते। तस्मिन् धर्मिणि, ये दृष्टास्तद्भिन्ने धर्मिणि दृष्टे, तेषां सकलानां धर्माणां ग्रहप्रसङ्ग इति।— गुणानन्द।

(३) ग्रन्था—पुस्त० पु० पा०। (४) तस्य भा—कलि० मु० पु० पा०।

(५) निबन्धनोपसर्जनतयोपस्थितस्य परामर्शस्याऽस्फुटत्वादाह। तस्य स्वभाववैचित्र्यस्येति। एवमग्रेऽपि।—गुणानन्द। (६) नित्येषु धर्मिषु कारणाभावादाह। जन्यमिति।—गुणानन्द।

(७) बोधकसामग्रीनियमे-पुस्त० पु० पा०।

(८) तत्, बोधकसामग्रीप्रतिनियमस्य सिद्धत्वम्।—गुणानन्दः।

(९) तदा तत्क्षणेव।—गुणानन्दः।

दीधितिः।

तिनियमस्य परामर्शो योग्यतावकात्। कार्यम् धर्मिणि गृह्यमाणे कदाचिदेव कस्यचिदुपाधेर्ग्रहः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वग्रहेऽपि अपरिदृश्यमानकारणस्य कथं सिद्धिरित्यत आह। तस्यापीति। इत्यपि केचित्(१)॥

दीधितिटिप्पणी।

भेद इति मूलम्॥

कल्पलता।

ननु यद्यत्समवेतं धर्मं नोपदर्शयति तज्ज्ञानं तमपि नोपदर्शयतीति(२) नियम एव। तथा चायं गौरिति विकल्पः शब्दो वा गोगतं नीलादि नोपदर्शयत्यतो गामपि नोपदर्शयति। तत्समवेतधर्मविषयता(३)व्यापया तद्विषयता, सा च(४) गोविकल्पशब्दाभ्यां निवर्त्तमाना(५) तद्विषयतामादाय निवर्त्तत इत्यर्थः। व्याप्तिमेव द्रढयति। धर्मिबोधेति(६)। धर्माणामिति। धर्माणां मध्य इत्यर्थः। उपकारेऽप्यु(७)पकारापेक्षायां शक्तावपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थाभयेन धर्मिधर्मयोर्ग्रहे(८) ग्राहकाणां समानैव शक्तिरिति धर्मिणि गृह्यमाणे तद्गताः सर्व एव धर्मा गृह्येर-

---

(१) केचिदित्यस्वरुचिबीजन्तु काचित्कार्येऽपि यावदित्यस्यैवेत्थं वक्तुमर्हत्वामित्यादि।—गुणानन्द। तस्येतिशब्देन अनुद्दिष्टस्य परामर्शो इत्यस्वरस इति केचित्।

(२) ननु यद्यत्समवेतधर्मं नोपदर्शयतीति—कलि० मु० पु० पा०।

(३) तत्समवेतधर्मविषयतया—कलि० मु० पु० पा०।

(४) तद्विषयता च—कलि० मु० पु० पा०।

(५) व्यावर्त्तमाना—पुग० मु० पा०।

(६) धर्मिबोधे हीति—पुग० पु० पा०।

(७) उपकारे ध्रु—कलि० मु० पु० पा०

(८) धर्मिधर्मयोः—पुग० पु० पा०।

कल्पलता ।

ऽतो धर्म्यपि न(१) गृह्यत इत्यायातम् । अत्र च विकल्पशब्दानां स्वलक्षणाविषयत्वमात्रं परस्योद्देश्यं, न तु व्यावृत्तिविषयत्वमपि, तत्परत्वे मानस्यानुपदर्शनादित्यवधेयम् । उपाधितद्वतामिति(२) । भेदस्य चक्षुषः साधितत्वादिति भावः(३) । तद्यौगपद्य इति । धर्मिग्रहधर्मग्रहसामग्र्योरयौगपद्य इत्यर्थः । ननूक्तं समानशक्तिकत्वमतः प्रतिनियतसामग्रीवेद्यत्वमेव कथमत आह । स्वभाव(४)वैचित्र्येति । ननु विचित्रस्वभाव एवानुपपन्न इत्यत आह । स्वकारणेति ॥

यत्तु शक्तेरभेदादित्यादि, तत्तदा शोभेत यदि धर्मि(५)मात्राधीनस्तद्बोधमात्राधीनो वा तावन्मात्र·

दीधितिः ।

तद्बोधेति । यद्यपि धर्मबोधस्य धर्मिबोधाधीनत्वे धर्मबोधनत्वेन धर्मिबोधनत्वाभावसाधनं सुदूरनिरस्तं(६), तथापि(७)

दीधितिटिप्पणी ।

धर्मिबोधाधीनत्व इति । प्रकृतापाद्ये सत्यपीति(८) शेषः । सुदूरेति । यत् त्वया तत्तदा शोभेतेत्यनेनानीतम् । तथाच कथं तत्तदेत्यादीति, यावद्धर्मबोधजनकस्य यावद्धर्मविषयत्वाभावादित्यर्थः । तथापीति । धर्मिबोधे यावद्धर्मभाने भवत्विति कृत्वा तन्न निरस्यते, किन्तु

(१) धर्म्यपि—पुस्त० पु० पा० । (२) उपाधितद्वतामिति—पुस्त० पु० पा० ।

(३) त्वादित्यर्थ—पुस्त० पु० पा० । (४) स्वभाव—पुस्त० पु० पा० ।

(५) धर्म—पा० १ पु० ।

(६) एकेनैव धर्मिबोधकत्वेन धर्मिबोधकत्वाभावसाधनं दूरनिरस्तम्, धर्मज्ञानजनकस्य धर्मिज्ञाने व्यभिचारात् । धर्मबोधकत्वेन धर्मिबोधकत्वाभावसाधनं सुदूरनिरस्तम्, धर्मिबोधकत्वे व्यभिचारस्य स्फुटत्वादित्यभिप्रायः ।

(७) तथापीति । वस्तुतस्तु एतन्मते विकल्पस्थलेऽपि बोधनपदं करणसाधनमिति मूलाभिप्रायः ।—पुस्तकान्तरम् । (८) सतीति—इति पुस्त० पाठः ।

(१)बोधसामग्र्यधीनो वा यावदुपाधिभेदबोधः(२) स्यात्, न चैवम् ।

दीधितिः ।

युगपदशेषधर्मग्रहापादकत्वाभावाच्च(३)निरस्यत(४) इति भावः । तावन्मात्रम् धर्मिमात्रम्(५) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

एतावदुक्तौ धर्मिबोधानन्तरं यावद्धर्मबोधरूपानिष्टनिवारणार्थमेवेत्यर्थः । तावन्मात्रपदस्य तद्बोधपरामर्शकत्वे मूलीयबोधपदानर्थक्यमत आह । तावन्मात्रमिति ॥

कल्पलता ।

शक्तेरभेदादुपकाराभेदे(६) सर्वोपाधिसहितबोधोऽबोधो वेति दूषयति । यद्वेति । यद्यपि धर्मिमात्राधीनत्वे तद्बोधाधीनत्वे(७) च यौगपद्यबोधनियमो न भवति, तथापि तदपि नेष्यत(८) इति भावः ॥

एतेन भेदाद्धर्मिणः प्रतीतावपि शब्दालिङ्गद्वारा

दीधितिः ।

एतेन धर्माणां भिन्नसामग्रीवेद्यत्वेन । भेदाभेद(९)प्रतीति-

दीधितिटिप्पणी ।

भेदाभेदेत्यादि । तथा च मूले धर्मिणः प्रतीतौ धर्माणां तद्भेदनि-

(१) तस्मात्—पा० १ पु० ।

(२) यावदुपाधिभेदः—पा० २ पु० ।

(३) तत्, तदपि ।—गुणानन्दः ।

(४) धर्मिज्ञानस्याशेषधर्मग्रहापादकत्वात्लैङ्गिकादिकस्यास्याशेषधर्मग्रहापादकत्वाभावाद्धर्मिविषयत्वं निरस्यमित्यर्थः ।

(५) धर्मिमात्रमिति । यद्यपि धर्मस्यापि कस्यचित्कलीभूतत्वे भाने न धर्मिमात्रबोधसामग्रीत्व, तथापि बोधसामग्रीमात्राधीनत्वे तात्पर्यम् । —गुणानन्दः ।

(६) दुपकारभेदे—पुण० पु० पा० । (७) तद्बोधमात्राधीनत्वे—पुण० पु० पा० ।

(८) नेतव्य—पुण० पु० पा० ।

(९) भेदाद—पुण० पु० पा० ।

धर्माणां चेदप्रतीतिः, इन्द्रियद्वारापि माभूदित्यादिकं तु कर्ण(१)स्पर्शे कटिचालनमपास्तम्। तत्तदुपाध्युपलम्भसामग्रीविरहकाले प्रसञ्जितस्येष्टत्वात्। विचित्रशक्तित्वाच्च प्रमाणानाम्, लिङ्गस्य प्रसिद्धप्रतिबन्धप्रतिसन्धानशक्तिकत्वात्, शब्दस्य समयसीमाविक्रमत्वात्, इन्द्रियस्य त्वर्थशक्तेरप्यपेक्षणात्। न तु सम्बद्धोऽर्थ इत्येव प्रमाणैः प्रमाप्यते(२), अतिप्रसङ्गात्। यस्य तूपाधेरुपलम्भ एव येन(३) धर्म्युपलभ्यते

दीधितिः।

रित्यन्वयः। प्रमाणानां धर्मिबोधकत्वाविशेषे धर्मबोधकत्वाबोधकत्वलक्षणो विशेषः कुतस्त्य इत्यत आह। विचित्रेति। प्रतिसन्धानम् पक्षधर्मतानिश्चयः। अर्थस्य शक्तिः योग्यतादिः। अतिप्रसङ्गात् रूपादिप्रतीतौ रसादेरपि प्रत्ययप्रसङ्गात्। एकस्यैव सर्वेषामपि धर्माणामग्रहे धर्मिग्रहणापाचिरत आह। यस्य त्विति। येन प्रमाणेन(४)। यथा गृह्यमाणे एव रूपे नयनेन

दीधितिटिप्पणी।

बन्धना चेद्प्रतीतिरित्यर्थः। मन्मते तु तयोरभेदनिबन्धनमेव प्रतीतिकमुच्यते इति भावः। योग्यतादिरिति। रूपे चक्षुर्ग्रहणयोग्यतादिरि-

(१) माभूदित्यादिकर्ण—पा० १ पु०। (२) प्रत्याप्यते पा० १ पु०।

(३) येन प्रमाणेन—कलि० मु० पु० पा०।

(४) यत्पदस्य धर्मपरत्वस्य तृतीयायाः प्रकारत्वपरत्वस्य च भ्रम निराकरोति। येन प्रमाणेनेति।—गुणानन्दः।

तस्यानुपलम्भे स तेन नोपलभ्यते इति परं(१) युज्यते, सर्वोपाध्यनु(२)पलम्भे वा, तथा च सिद्धसाधनमिति(३) सङ्क्षेपः।

दीधितिः।

द्रव्यं, व्यापकतावच्छेदके च लिङ्गेन व्यापकमिति(४)। सः धर्मी(५)। सर्वोपाध्यनुपलम्भे वा स नोपलभ्यत इति युज्यते॥

दीधितिटिप्पणी।

स्यर्थः। द्रव्यं, उपलभ्यते इति शेषः। व्यापकतावच्छेदके च, गृह्यमाणे॥

कल्पलता।

भेदादिति। धर्म(६)धर्मिणोर्भेदादित्यर्थः। शब्दलिङ्गाभ्यां यथा वह्नेः रूपपरिमाणादिकं न गृह्यते, किंतु वह्निस्वरूपमात्रं, तथा प्रत्यक्षमपि धर्मिमात्रविषयमस्तु, प्रमाणानां तुल्यप्रतिभाससामान्या(७)दिति भावः। शब्दलिङ्गस्वाभाव्यं कर्णस्पर्शः, तद्वदेव प्रत्यक्षस्वाभाव्यापादनं कटिचालनम्। यद्वा यावद्धर्माणामग्रहणं कर्णस्पर्शः, तद्वदेव धर्मिणोऽप्यग्रहणापादनं कटिचालनम्। यद्वा यावद्धर्मविशिष्टधर्म्यग्रहणं चेदिति कर्णस्पर्शः, तदा विकल्पाना(८)मलद्याद्वृत्तिविषयतापादनं कटिचालनम्। यथा शब्दलिङ्गे उपाधिं न गृह्णीतः(९), तथा प्रत्यक्षमप्युपाधिं न गृह्णीयादित्या-

(१) नोपलभ्यत इति—पुण० पु० पा०, पा० २ पु०।
(२) सर्वोपाध्यु—पा० ३ पु०।
(३) धर्मबोधसामग्र्यभावकाले धर्मिबोधाभावसाधने सिद्धसाधनमित्यर्थः।
(४) व्यापकमित्यादि—पुण० पु० पा०।
(५) व्याधिपरत्वभ्रम निराकरोति। सः धर्मीति।—पुणानन्द।
(६) धर्मि—पुण० पु० पा०। (७) सामर्थ्या— पुण० पु० पा०।
(८) विकल्पकाना—क० लि० पु० पु० पा०। (९) गृह्णीतश्च —पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

(१)पादने वैय्यधिकरण्यान्मूलशैथिल्यमुक्त्वा इष्टापादनमाह । तत्तदिति । तर्कमूलव्याप्तावुपाधिमाह । विचित्रेति । शक्तिवैचित्र्याच्च तुल्यप्राप्ति(२)भासनियम इत्यर्थः । विचित्रशक्तिकत्वमेवा(३)ह । लिङ्गस्येति । प्रसिद्धो दृढतरप्रमाणावधारितो यः प्रतिबन्धस्तत्प्रतिसन्धानं पक्षधर्मे सैव शक्तिर्यस्येत्यर्थः । समयः सङ्केतः सैव सीमा मर्यादा तदायत्तो(४) विक्रमः प्रवृत्तिर्यस्येत्यर्थः । अर्थशक्तेरिति । अर्थशक्तिः इन्द्रियसन्निकर्षः(५), तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षादि(६)जन्यं ज्ञानं(७) प्रत्यक्षमतो यावद्भिरुपाधिभिः सन्निकर्षस्तावदुपाधिविशिष्टस्य धर्मिणो ग्रहणं स्यादेवेत्यर्थः । ननु रूपस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणादिविशिष्टस्यैव वह्नेर्व्याप्यो धूमः शब्दश्च वस्तुगत्या तावदुपाधिविशिष्ट एव सङ्केतित इति तावदुपाधि(८)विशिष्टधर्मिग्रहः स्यादित्यत आह । न हीति(९) । तावदुपाधिवैशिष्ट्येन न व्यापकता न वा वाच्यतेत्यर्थः । यद्वा ननु यावदुपाधीन्द्रियसन्नि(१०)कर्षे चेत्तावतामुपाधीनां(११) ग्रहणं, तदा सर्वोपाधिविशिष्टग्रहणं प्रत्यक्षेणापद्यत इत्यत आह । न हीति । तत्रापि दृष्टान्ति(१२)कानुविधाना-

---

(१) दित्यत्रा—पुस्त० पु० पा० । (२) तुल्या—कालि० मु० पु० पा० ।

(३) शक्तिकत्वमा—पुस्त० पु० पा० । (४) मर्यादायत्तो—पुस्त० पु० पा० ।

(५) अर्थशक्तिरिन्द्रियसन्निकर्ष —नास्ति कालि० मु० पु० ।

(६) सन्निकर्ष—पुस्त० पु० पा० । (७) ज्ञानं—नास्ति कालि० मु० पु० ।

(८) तावन्मात्रोपाधि—कालि० मु० पु० पा० । (९) नन्विति—पुस्त० पु० पा० ।

(१०) यावदुपाधीन्द्रियसन्नि—पुस्त० पु० पा० ।

(११) चेत्तावदुपाधीनां—पुस्त० पु० पा० । (१२) दृष्टान्ति—पुस्त० पु० पा० ।

कल्पलता ।

नियम इत्यर्थः । व्यापकतावच्छेदकस्य शाक्यतावच्छेदकस्य वा वह्नित्वादेरुपलम्भ एव लिङ्गशब्दाभ्यां वह्निर्भासते इति तदनुपलम्भे वह्निर्न भासतां सर्वोपाध्यनुपलम्भे वा वह्निर्न ताभ्यां भासतामिति(१) चेत् साध्यते, तदा सिद्धसाधनमित्याह । यस्येति । येन प्रकारेणेत्यर्थः(२) । सर्वेति । कस्याप्युपाधेरनुपलम्भ इत्यर्थः ॥

स्यादेतत् । यदीन्द्रियेण समानविषयावेव लिङ्गशब्दौ, ततः प्रतिभासभेदोऽनुपपन्नः । एकविषयत्वे हि प्रतिभासाभेदेन व्याप्तं सव्येतरनयनदृष्टवत् दृष्टम्, न चेह तथा, यथा हि प्रत्यक्षे चेतसि देशकालावस्थानि-

---

दीधितिः ।

समानविषयत्वं व्यापारानुबन्धितया । प्रतिभासेति(३) । प्रतिभासस्य भेदो न्यूनाधिकविषयत्वं(४), तद्विरह(५)श्चाभेदः, तद्व्याप्यमित्यर्थः । दृष्टवदिति सप्तमीसमर्थाद्वतिः । नयनाभ्यां(६)

दीधितिटिप्पणी ।

अभेदपदेन तद्विरह उक्तः । मूले दृष्टमिति व्याप्तमित्यनेनान्वयि, नयनदृष्टं घटाद्येव न तु विषयत्वम्, अतः प्रथमान्तसमर्थाद्वतिरनुपपन्नेत्यत आह । सप्तमीसमर्थादिति । नयनाभ्यामिति । तथा च मूले-

---

(१) तदनुपलम्भे वा वह्निर्न ताभ्यां भासतामिति—कालि० मु० पु० पा० ।

(२) येन प्रकारेणेत्यर्थः—नास्ति पा० कालि० मु० पु० ।

(३) प्रतिभासेति—नास्ति पा० कालि० मु० पु० ।

(४) समानविषयत्वेऽपि व्यक्तिकृत प्रतिभासभेदोऽस्त्येव सर्वत्र, लिङ्गशब्दयोश्च जातिकृतोऽपि स्यात आह । न्यूनाधिकेति ।—गुणानन्दः ।

(५) प्रतिभासाभेदेनेत्यत्राभेदपदार्थमाह । तद्विरह इति ।—गुणानन्दः ।

(६) नयनाभ्यां, गोलकाभ्यां । तेन न चक्षुर्द्वैतत्वविरोध । तत्रापि गोलकस्यैव ग्राहकत्वात् ।—गुणानन्दः ।

यतानि परिस्फुटरूपाणि स्वलक्षणानि प्रतिभान्ति, न तथा शाब्दे लैङ्गिकविकल्पेपि(१)। तत्र हि विजातीयव्यावृत्तमिव परस्पराकारसङ्कीर्णमिवास्फुटमिव प्रत्यक्षापरिचितं किञ्चिद्रूपमा(२)भासमानमनुभवविषयः, न चोपायभेदमात्रेण(३) प्रतिभासभेद उपपद्यते, न हि प्रतिपत्त्युपायाः प्रतिपत्त्या(४)कारं परिवर्त्तयितुमीशते, न

दीधितिः।

दृष्टे नयनयोरेकविषयत्वं प्रतिभासाभेदश्चेति। चेतसि ज्ञाने। विजातीयव्यावृत्तमिवेति। व्यावर्त्तक(५)गोत्वादेरस्फूर्तावपि व्यावृत्तेरस्फुरणात्। एतच्च गोत्वादेर्विधिरूपतामते। व्यावृत्तिरूपतानये तु व्यावर्त्तकधर्मा(६)स्फुरणात्। परस्परेति। सजातीयान्तराद्व्यावृत्तेरस्फुरणात्। अस्फुटमिति असाधारणधर्मास्फुर-

दीधितिटिप्पणी।

तच्च्यतदितरनयनाभ्यां दृष्टवदिति विग्रहः। इथ कथं सङ्गतमत आह। व्यावर्त्तकेति। व्यावृत्तमित्यनेन व्यावृत्तिविशिष्टे दुच्यते, तथा च विशेषणाभावकृत एव विशिष्टाभावः। विधिरूपतामत इति। इतरव्यावृत्तिरूपतामते गोत्वस्फुरणादेव व्यावृत्तिविशिष्टानां स्फुरणात् सादृश्यासङ्गतेः। ननु निषेधरूपतास्फुरणे कथं सङ्गतिः अत आह। व्यावृत्तीति। तथा च व्यावर्तकधर्माद्यस्फुरणनिबन्धनमेव सादृश्यमिति

(१) शब्दलैङ्गिकविकल्पेपि—पुण० पु० पा०, शब्दलैङ्गिकविकल्पेषु—पा० १ पु०।

(२) किञ्चिद्रूप—पुण० पु० पा०।

(३) न चोपाधिभेदमात्रेण—पाठ। तत्पक्षे न चोपाधिभेदमात्रेणेत्यस्य प्रतिपत्त्युपायोत्पादितेत्यादिः। (४) प्रतिपत्त्या—पुण० पु० पा०।

(५) अगोव्यावृत्तेरेव गोत्वरूपत्वे विजातीयव्यावृत्तेर्भानादिदं व्यत्यासङ्गतिमाशङ्क्याह। व्यावर्तकेत्यादि।—गुणानन्द।

(६) व्यावर्तकधर्मेति। व्यावृत्तिरूपस्यापि गोत्वस्य स्वरूपत एव तैः प्रकारत्वोपगमादिति भाव।—गुणानन्दः।

चैकं वस्तु द्व्याकारमिति प्रतिबन्धासिद्धिः। अस्य प्रयोगः, योऽयं(१) क्वचिद्वस्तुनि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतः प्रतिभासो नासौ तेनैकविषयो यथा घटग्रहणात् पटप्रतिभासः(२), तथा च गवि प्रत्यक्षप्रतिभासाद्विपरीतः प्रतिभासो विकल्पकाल इति।

दीधितिः।

-णात्। वैयधिकरण्यं निरस्यन्नाह। अस्य प्रयोग इति। क्वचिद्वस्तुनीति यत्किञ्चिद्विषयापेक्षया न्यूनत्वस्य लाभाय, तथा च यो यत्प्रतिभासविषयात्किञ्चिद्वस्त्वविषयको नासौ तद्विषयविषयक इति व्याप्तिः॥

दीधितिटिप्पणी।

भासः। व्यावृत्तिरूपतेति। व्यावृत्तिरूपतामतेऽपि व्यावर्तकस्फूर्तौ व्यावृत्तिस्फुरणाङ्गीकाराद्यावर्तकेत्यपरे। वैयधिकरण्यम्, यदीन्द्रियेणेत्यादौ॥

कल्पलता।

यथेन्द्रियं स्वलक्षणविषयं तथा लिङ्गशब्दावपि यदि तद्विषयौ स्यातां तदा प्रतिभासवैलक्षण्यं न स्यात्, अतस्तौ(३) (न) स्वलक्षणं स्पृशत इत्याह। स्यादेतदिति। यथेत्यादिना प्रतिभासभेदमेव स्फुटयति। परिवर्त्तयितुम् अन्यथाकर्त्तुम्। ननु वस्तुस्वाभाव्यमेव द्विरूपमस्तु भिन्नप्रमाणप्रतिभासं येन स्यादित्यत आह। न चैकमिति। प्रतिबन्धेति। यद्भावाभावसाधारणं(४) तदन्यव्यावृत्तिनिष्ठमिति प्रतिबन्धासि-

(१) यो य—पा० १ पु०। (२) यथा घटप्रतिभास—पा० १ पु०।
(३) इ यतस्तौ—पुन० पु० पा०। (४) यद्भाव साधारण—पुन० पु० पा०।

कल्पलता ।

द्धिरित्यर्थः । भावाभावसाधारणत्वस्यैव(१) हेतोरनेन प्रकारेण प्रपञ्चनम् । अस्य प्रयोग इति । अयं(२) प्रघट्टकार्थः प्रयोगमारोप्य दर्शयत इत्यर्थः । एतत्प्रतिबन्धाधीनः प्रयोगो वेत्यर्थः । वस्तुनीति स्फुटार्थम्, प्रत्यक्षप्रतिभासत्वावच्छिन्नाद्वै(३)परीत्यं न विवक्षितं, तेन (न) दृष्टान्तासिद्धिः, अन्यथा परप्रतिभासस्यापि प्रत्यक्षप्रतिभासत्वावच्छिन्नाद्वैपरीत्यासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिः स्यात् । ब्रवीति । स्वलक्षणे यः प्रत्यक्षप्रतिभासः निर्विकल्पकं, तद्विपरीतं सविकल्पकमिति न तस्य स्वलक्षणविषयतेत्यर्थः ॥

इदमप्यवद्यम् । चित्राचित्रप्रतिभासाभ्यां मिथो विरुद्धाभ्यामेकनीलविषयाभ्यामनैकान्तात् । न हि चित्राध्यक्षे यन्नीलं चकास्ति तदेव पश्चान्न केवलं तदैव वा पुरुषान्तरस्य । येनाकारेणैकविषयत्वं तयोर्न तेनैव

दीधितिः ।

परेषां भावानां क्षणिकत्वादाह । तदैवेत्यादि(४) । येना-

दीधितिटिप्पणी ।

येनाकारेणेति मूलं, नीलं चित्रमित्येकस्य, इदं नीलमित्यपरस्य च ज्ञानम्, विषये नीले यद्भवता व्यभिचारो दत्तः तत्प्रकृते नास्ति, प्रकृते हि येन नीलत्वप्रकारेण उभयोश्चित्राचित्रप्रतिभासयोरेकविषयत्वमस्ति तेन प्रकारेण विभिन्नविषयतारूपो विरोधो

---

(१) भावाभावसाधारण्यस्यैव—पुण० पु० पा० । (२) स्वयं—पुण० पु० पा० ।

(३) प्रत्यक्षप्रतिभासत्वाद्वै—पुण० पु० पा० ।

(४) तदैवेत्यादि—कलि० मु० पु० पा० ।

विरोधो येन च विरोधो न तेनैकविषयत्वम्, धर्मान्तराकारेण विरोधो नीलमात्राकारेण(१) चैकविषयतेति चेत्, नन्विहापि धर्मान्तराकारेण विरोधो गोत्ववत्पिण्डमात्राकारेण(२) चैकविषयतेति(३) तावन्मात्रनिराकरणेऽसिद्धो हेतुः । पूर्वत्र सिद्धसाधनम् ।

दीधितिः ।

कारेण, नीलत्वेन । येन विरोधः, चित्रत्वेन । अथैवं यत्प्रतिभासविषयपदार्थाविषयको यः प्रतिभासो नासौ तेनार्थेन तत्समानविषय इति पर्यवसिता व्याप्तिः, तथा च यदि प्रत्यक्षविषयगोत्ववत्पिण्डाविषयत्वं हेतूक्रियते तदा स्वरूपासिद्धिः, प्रत्यक्षवच्छब्दादिविकल्पस्यापि गोत्ववत्पिण्डविषयत्वोपगमात् । अथ(४) प्रत्यक्षविषयदेशादिनियमाविषयत्वं, तदा सिद्धसाधनम्, देशादिनियमेनार्थेन प्रत्यक्षसमानविषयताविरहस्य शब्दादिविकल्पेऽस्माभिरभ्युपगमादित्याह, नन्विहापीत्यादिना । धर्मान्तरम् देशकालनियमादि । तावन्मात्रम् गोत्ववत्पिण्डाकारेणैकविषयत्वम्(५) । पूर्वत्र पूर्वाभिहितधर्मान्तराकारेणैकविषयतानिराकरणे ॥

दीधितिटिप्पणी ।

नास्ति, उभयोरेव नीलत्वप्रकारकत्वात्, तथा च नीलत्वमादाय न हेतुसत्त्वमित्यर्थः । येन चेति । तथा च एतत्प्रकारकत्वमादाय साध्यस्यापि सत्त्वमिति न व्यभिचारः । यदर्थाविषयकेत्यत्र यत्पदेन किं गोत्वरूपं उक्तं, किं वा इतरदित्याह दीधितौ, तथा च यदीति । नियमः प्रतिपाद्यनियमः ? । समुदायार्थं व्याख्याय पदार्थं तथा सङ्गमयति । धर्मान्तरमिति । गोत्ववत्पिण्डेत्यादेः पूर्वाभिहितादित्यर्थः ॥

(१) नीलविषयाकारेण-पा० ३ पु० । (२) गोत्वपिण्डाकारेण-पा० १ पु० ।
(३) चैकविषयत्वमिति-पा० ३ पु० । (४) अथ—नास्ति पा० कलि० पु० पु० ।
(५) मात्रपदस्यानुपपत्तेरात् । गोत्ववदिति ।

न हि शाब्दलैङ्गिकविकल्पकाले देशकालनियमादयोऽपि(१) सर्व एव धर्मविशेषा विषयभावमासादयन्तीत्यभ्युपगच्छामः ।

कल्पलता ।

एकमेव नीलं समस्तचित्रपटदर्शिना चित्रत्वेन संवृतापरभागपटदर्शिना चाचित्रत्वेन(२) प्रतीयते, तत्र(३) प्रतिभासभेदेऽपि न विषयभेद इत्यनैकान्त इत्याह । चित्राचित्रेति(४) । यद्यपि तत्र नीलेऽचित्रबुद्धिर्भ्रान्ता, तथापि प्रतिभासभेदोऽस्त्येवेत्यर्थः । ननु चित्रत्वाचित्रत्वाभ्यां विरोधो नीलत्वेन चैकविषयतेति न तत्रानैकान्तिकमिति शङ्कते । येनेति । गोत्ववद्व्यक्तिविषयतया समानविषयत्वं साधयामः, प्रतिभासभेदश्च देशकाल(५)नियतत्वानियतत्वस्फुटास्फुटत्वादिभिः स्वदुपदर्शितैरिति तुल्यमिति परिहरति । नन्विहापीति । तावन्मात्रेति । शब्दलिङ्गविकल्पानां स्वलक्षणविषयतानिराकरणे प्रतिभासभेदो हेतुः(६) स्वरूपासिद्धः(७), वस्तुनि सर्वेषां समानप्रतिभासत्वादित्यर्थः । पूर्वत्रेति(८) । देशकालनियमादिषु प्रतिभासभेदेन भिन्नविषयत्वं यदि साध्यते तदा सिद्धसाधनं, न हि ये देशाद्यवच्छेदाः प्रत्यक्षेण भासन्ते (ते) शब्दलिङ्गाभ्यामपीत्यर्थः ॥

(१) नियमादय—पा० २ पु० ।
(२) दर्शिना अचित्रत्वेन—पुस्त० पु० पा० ।
(३) त्वेन तत्र—पुस्त० पु० पा० ।
(४) चित्राचित्रेति—पुस्त० पु० पा० ।
(५) प्रतिभासभेदश्च—पुस्त० पु० पा० ।
(६) असद्ध—पुस्त० पु० पा० ।
(७) स्वरूपासिद्धे—पुस्त० पु० पा० ।
(८) पूर्वस्येति—पुस्त० पु० पा० ।

ननु धर्मिण्येव स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदः कथम् । न कथञ्चित् । यथा यथा हि धर्माः प्रतिभान्ति(१) तथा तथा स्फुटार्थ(२)प्रतिभानव्यवहारः, यथा यथा च धर्माणामप्रतिपत्तिस्तथा तथा प्रतिभानस्य(३)

दीधितिः ।

प्रत्ययानां स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वं स्फुटास्फुटार्थावगाहित्वं(४), न चैकोऽर्थः(५) स्फुटोऽस्फुटश्च सम्भवति विरोधात्, अतः स्फुटप्रतिभासस्याध्यक्षस्य स्फुटस्वलक्षणविषयत्वं, अस्फुटप्रतिभासस्य च लैङ्गिकादिविकल्पस्यास्फुटालीकविषयत्वमित्याशङ्कते । नन्विति । अध्यक्षाणां नीलपीताद्याकारभेदवदध्यक्षलैङ्गिकयोरपि स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वभेदो विषयभेदं विनाऽनुपपन्न इत्याशङ्कते । नन्विति । इत्यपि कश्चित्(६) । धर्मिण्येव एकस्मिन्नेव धर्मिणि । बहुतराल्पतरधर्मवद्धर्मिविषयत्वमेव स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वं, नाधिकं, मानाभावात्, तच्च नैकविषयत्वविरोधीत्याह । न कथञ्चिदिति । प्रत्यक्षे एकविषयेपि (७), न

दीधितिटिप्पणी ।

नीलपीतादीति । अत्र यथा विषयभेदो नियामक इत्यर्थः । न चायं कल्पः पुनरुक्तः, पूर्वं नैय्यायिकमतमाश्रित्य स्फुटार्थावगाहित्वानतिरिक्तमेव स्फुटाऽस्फुटप्रतिभासत्वमुक्तं, इदानीं तु बौद्धमतमालम्ब्य आकारविशेषरूपस्य प्रतिभासत्वस्योपपादकतया विषयभेद उक्त इति न दोषः । नानाधर्मिणि एतत्तु न दोषकरमतः पूरयति । एकस्मिन्निति । एवकारस्य धर्मिणि इत्यनेन सम्बन्धे

(१) प्रतिभासन्ते—पा० १ पु० । (२) स्फुटेति—कलि मु० पु० पा० ।

(३) प्रतिभासस्य—पा० २ पु० ।

(४) प्रत्ययानां स्फुटास्फुटप्रतिभासत्वं—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) न चैकार्थं—कलि० मु० पु० पा० । (६) इत्यपि केचित्—मुद्र० पु० पा० ।

(७) [illegible]

मान्द्यव्यवहारो दूरान्तिकादौ प्रत्यक्षेपि लोकानाम्, न तु सर्वथैवाप्रतिपत्तौ ।

दीधितिः ।

त्विति । तद(१)ग्राहिणस्तत्रास्फुटप्रतिभासत्वानुपपत्तेरिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

एकाभिन्नधर्मिण्ययोगो गुरुत्र्यवच्छेद्यः स्यादत एकस्मिन्नित्यनेन सम्बन्धे एकान्याचप्रतियोगितावच्छेदकं लघु स्यात्, विधेयस्य एकत्वस्यायोगव्यवच्छेदश्च स्यादित्येवकारस्तथा योजितः ॥

कल्पलता ।

ननु यदि शब्दलिङ्गयोरपि धर्म्मेव विषयस्तदा स एवैकत्र स्फुटोऽन्यत्रास्फुटः कथं भासतामित्याह । नन्विति । प्रकाशः सर्व एव स्फुटः स्फुटास्फुटव्यवहारश्च बहुतराल्पतरधर्मविषयतानिबन्धन इत्याह । न कथञ्चिदिति । एतदेवाह । यथा यथेति । न त्विति । यदि शब्दलिङ्गयोर्धर्मिविषयता न स्यात्तदा तत्रास्फुटतापि न भवेदित्यर्थः ॥

विदूरादिप्रत्ययोऽपि पक्ष एवेति चेत् । अस्तु । न तु(२)

दीधितिः ।

दूरदूरतरादि(३)प्रत्यया अपि नास्माकं स्वलक्षणसाक्षिणो न वा(४) साक्षात्कारिणः, परं स्वलीकालम्बना अनादिविकल्पवासनासमुत्थाः समारोपित(५)साक्षात्कारा(६) इत्याशङ्कते । विदू-

(१) यदि शब्दलिङ्गयोर्धर्मिविषयता न स्यात् तदा तत्रास्फुटतापि न स्यात्, इदमेवाह । तदिति ।

(२) ननु—पा० २ पु० ।

(३) दूरादि—पुस्त० पु० पा० ।

(४) ननु स्वलक्षणाविषयकत्वे कथं साक्षात्कारित्वमित्यत आह । न वेति ।—गुणानन्दः ।

(५) न साक्षात्कारित्वेन तत्र व्यवहारमुपपादयति । समारोपितेति ।—गुणानन्दः ।

(६) तादात्म्येन साक्षात्कारारोपः । समारोपितसाक्षात्कारत्वा इति क्वचित्पाठः ।

तावतापि धर्मधर्मिभेदासिद्धौ प्रत्यक्षबाधस्य तत्सन्दे-

दीधितिः ।

हादीति । पक्षः पक्षतुल्यकक्षः(१) । नास्वित्यादि । यमर्थमन्वमिनवं(२) तमेव पश्यामीति लौङ्किकप्रत्यक्षयोरेकविषयताग्राहकोऽनुव्यवसायो धर्मधर्मिणोरभेदात् तत्तद्धर्माग्राहिणो लौङ्किकप्रत्ययस्य धर्मिविषयत्वानुपपत्त्या बाधकेनाप्रमाणीकर्त्तव्यः, सिद्धे च धर्मधर्मिणोर्भेदे बाधकाभावात् प्रमाणेनानुव्यवसायेन बाधितं लौङ्किकाध्य(३)क्षयोरेकविषयत्वाभावसाधकमनुमानं, यदा तु धर्मधर्मिणोर्भेदसन्देहस्तदा बाधकसन्देहादापाततोऽनुव्यवसायस्य प्रामाण्यसन्देहेपि दूरादिप्रत्ययैः सन्दिग्धानैकान्तिकं(४) तदित्यर्थः । अथ दूरादिप्रत्यया अपि पक्षकुक्षौ निक्षिप्यन्ते(५),

दीधितिटिप्पणी ।

पक्षतयाऽनिर्दिष्टत्वादाह । पक्ष इति । मूले धर्मधर्मिभेदसिद्धिपर्यन्तं किमित्यनुधावनमतस्तत्प्रयोजनमाह । यमर्थमित्यादि अप्रामाणीकर्त्तव्य इत्यन्तेन । धर्मधर्म्यभेदसिद्धिर्यदि स्याच्चेदा प्रत्यक्षबोधात्मको यमर्थमित्यनुव्यवसायोऽप्रामाणं स्यात्, तथाच एतन्मते प्रत्यक्षबाधकथनमसङ्गतमतो भेदमत एवेदमिति भावार्थः । तद्धर्माग्राहिण इति । अनुव्यवसायस्तावत् दृष्टार्थानुमितार्थयोरैक्यविषयकस्तत्र प्रमाणं भविष्यति, तच्च न सम्भवति, लौङ्किकप्रत्ययस्य प्रत्यक्षविषयीभूतव्यक्तिधर्माग्राहकत्वस्योभयसम्मतत्वात् धर्मधर्म्यभेदे स्थिरीभूते तस्य प्रत्यक्षविषयीभूतधर्मिविषयत्वमनुपपन्नं, तथाच क्व एकविषयत्वं, भेदसिद्धौ तु प्रत्यक्षबाधो लगतीत्याह । सिद्धे चेति । तत्सन्देहेपीति मूलं व्याचष्टे । यदा त्विति । दूरादीति । तत्र स्वमते निश्चित-

(१) लैङ्गिकादिविकल्पानां पक्षत्वात्पक्षकुक्षौ निक्षेपे अपि सन्दिग्धानैकान्तिकतानपयुक्त स्यादत आह । पक्षतुल्यकक्ष इति ।

(२) यमर्थमनुमिनोमि—पुस्त० पु० पा० । (३) लौङ्किकप्रत्य—पुस्त० पु० पा० ।

(४) सन्दिग्धानैकान्त्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) तथाच न सन्दिग्धानैकान्तिकमिति भाव ।

हेऽपि सन्दिग्धानैकान्तिकस्य वा परिहारः, तावतापि प्रतिभासभेदस्योपपत्तेः ।

दीधितिः ।

तदाऽप्रयोजकत्वमित्याह । तावतापीति । धर्मधर्म्मिणोरभेदसाधकं तु न मानमस्तीत्याशयः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

साध्याभाववति धर्मधर्म्यभेदसंदेहाधीनात्सन्देहोऽपि हेतुसंदेहाद्व्यभिचारसन्देह इत्यर्थः । अत्र पक्ष एव व्यभिचारसन्देहो न दूषणं, ननु पक्षसमाद्दावपीति मतमाश्रित्य पक्षं विहाय दूरादीत्यनुधावनम्, अत एवाग्रे वक्ष्यति, अप्रयोजकत्वमिति । तथाच तावतापीति मूले एकविषयत्वेऽपि प्रतिभासभेदो भविष्यतीत्यर्थकेऽपि साध्यासत्त्वेऽपि हेतुसत्त्वरूपमप्रयोजकत्वं दर्शितमिति भावः । ननु धर्मधर्म्यभेदसाधक एवानुकूलतर्कोऽस्तीत्यत आह । धर्मधर्मिणोरिति ॥

कल्पलता ।

पक्ष एवेति । तत्रापि स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदेन(१) सद्द्रव्यपार्थिवादिप्रतिभासभेदेन वा विषयभेदं साधयिष्याम इत्यर्थः । अतद्व्यावृत्तिविषयतां यदि दूरादिप्रत्ययानां साधयसि तदा प्रत्यक्षबाध(२) एव, विधिस्फुरणस्य साधितत्वात् । विषयभेद(३)प्रतिभासभेदेन धर्मधर्मिणोर्भेदे(४) दूरान्तिकप्रत्ययानां धर्म्यविषयत्वे साध्ये बाध इत्यन्ये । तच्चिन्त्यम् । प्रतिभासभेदेन(५) विषयभेदमात्रसाधनं तु(६) सन्दिग्धानैकान्तिकपराहतम् । प्रतिभासभेदोऽपि स्यान्न तु विषयभेद इति विपक्षबाधकाभावात् । तत्सन्देहे धर्मधर्मिभेदसन्देहे वा बाधसन्देहे वा ॥

(१) स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदेन-पुण० पु० पा० । (२) प्रत्यक्षबाद-पुण० पु० पा० ।
(३) विषयभेद—नास्ति पा० पुण० पु० । (४) धर्मिणोर्भेदे—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) प्रतिभासभेदेन—नास्ति पा० पुण० पु० । (६) साधनं तत्र-पुण० पु० पा० ।

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्यया सहितया श्रीगोविन्दा-
नन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् । सम्पूर्णम् । [वेदान्तविभागे ९] रु० २—०

७२ सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । वासनाभाष्य सहितः ज्योति-
षाचार्य म०म० श्री ६ बापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः । "गणिताध्यायः" । रु० २—०
"गोलाध्यायः" । रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०

७३ कारकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम् । पण्डित
बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया
समर्थीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४, किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया
घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्या-
ख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] । [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभि-
धान प्रद्योतनभट्टाचार्ये विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया
सङ्कलितः । साहित्याचार्येण त्रिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः
सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरि-
कृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनी-
व्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टा-
चार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं श्रीउमानाथज्योतिकृतव्याख्यया सहिता तथा माथुरीसिंह-
व्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं०
श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि प०
सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण
त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासविचारतः तत्र
प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः । [व्या० वि० १०] रु० १—८

८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम् । द्वितीयोभागः [न्या० वि०] रु० १—४

८१ गणितकौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणित-
संग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दः कौमुदी । [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्द-
संग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः [२] भावा
गणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका,
[६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । सटिप्पण । [योग० विभागे १] रु० १—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत
सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया सहितः । १ से ४ सर्गः
मूलम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से १० सर्गः । रु० १—८

८५ योगदर्शनम् । पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम् ।
सटिप्पण । [योग वि० २]

८६ काव्यमीमांसा । .. राजशेखरविरचिता । साहित्याचार्य पं० ...
त्रिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय]
[काव्यविभागे १

७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभि सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १—८

८ मेघदूतकाव्यम् । महाकवि श्री कालिदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य प० श्री नारायण शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्यया टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] रु० ०—८

९ जागदीशीतोऽन्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्यया टिप्पण्या सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० ०—७

१० काव्यकल्पलतावृत्ति । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतमूलसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

११ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीमत्सदानन्द-कृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । प० श्रीनरकिशोर-शास्त्रिणा निर्मितया चक्रधाराख्यया टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८
उत्तरार्द्ध । रु० २—८

१२ त्रिपुरारहस्यम् (माहात्म्यखण्डम्) सांख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाह्व प० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम्।(पुराणेतिहास वि०१) रु० ६—०

१३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्य । वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभाग ७) रु० ४—०

१४ अवच्छेदकत्वनिरुक्ति । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृता । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहित । (न्याय वि० १३) रु० १—४

१५ संस्कारदीपक । गणेशपूजादिपिंडदानान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मक, प्रथमो भाग । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचित । (कर्मकाण्ड वि० ८) रु० २—०

१६ वर्षकृत्यदीपक । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहित । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचित । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु० ३—८

१७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

१८ नलचम्पू अथवा दमयन्तीकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपदप्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१६) रु० १—४

१९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभाख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येण च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभ । [illegible] छन्दोनिबन्ध, श्रीमता दैवज्ञावेसरणागमनामिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचित, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण च विचक्षणेन महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पाण्डतप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयालङ्कृत । (छन्द शास्त्र वि० ४) रु०

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे) रु० १—८